

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний економічний університет

М. І. Звєряков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг

ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ У ПАРАДИГМІ НОВОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ: ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Монографія

Одеса
«Астропринт»
2019

УДК 330.142.211:330.341.427
З-433

В монографії на основі з'ясування специфіки відтворення та нагромадження основного капіталу як матеріальної основи та носія науково-технічного та технологічного прогресу, властивого новій індустріалізації, досліджуються можливості та умови підвищення рівня індустріального розвитку та конкурентоспроможності економіки України з урахуванням її соціально-економічної специфіки, інституціональних особливостей та культурно-історичної спадщини.

Дослідження адресоване науковцям, викладачам, представникам органів державної влади та місцевого самоврядування, усім, хто цікавиться проблемами сучасної вітчизняної та світової економіки.

Автори:

М. І. Звєряков, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України (*розділи 3, 6*);

Л. Л. Жданова, д-р екон. наук (*вступ, розділи 1, 2, 5, висновки*);

О. С. Шарга, канд. екон. наук (*розділ 4*)

Рецензенти:

О. В. Горняк, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та історії економічної думки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова;

В. В. Немченко, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Одеської національної академії харчових технологій

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського національного економічного університету (*протокол № 5 від 30 січня 2018 р.*)

ISBN 978–966–927–539–4

© Звєряков М. І., Жданова Л. Л.,
Шарга О. С., 2019

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
--------------------	---

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЦІ

1.1. Відтворення капіталу як макроекономічний кругообіг: постановка проблеми класичною школою політичної економії	7
1.2. Кейнсіанський та неокласичний підходи до відтворення і нагромадження капіталу	24
1.2.1. Мотивація заощаджень та інвестицій	25
1.2.2. Структура та динаміка суспільного капіталу	33
1.3. Інституційний підхід до відтворення і нагромадження капіталу	42

Розділ 2

НАГРОМАДЖЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ У ПРОЦЕСІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

2.1. Оптимізація норми нагромадження: структурні зв'язки	53
2.2. Оптимізація масштабів нагромадження у парадигмі посткейнсіанства: Дж. Робінсон	60

Розділ 3

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ: ЗМІСТ, СУПЕРЕЧНОСТІ ТА СПОСОБИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ 69 |

3.1. Суперечності процесу глобалізації	69
3.2. Деіндустріалізація і реіндустріалізація у США	73
3.3. Проблеми індустріального розвитку в країнах — членах ЄС	77
3.4. Особливості індустріалізації в країнах Південно- Східної Азії та Латинської Америки	81
3.5. Умови переходу до моделі індустріального розвитку в Україні	84

Розділ 4

КАПІТАЛОЄМНІСТЬ ТА ЇЇ ДИНАМІКА ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ

- 4.1. Теоретичні аспекти капіталоемності та її динаміки
в умовах технічного прогресу 94
- 4.2. Тенденції руху капіталоемності на сучасному етапі
розвитку економіки 106
- 4.3. Основні напрямки зниження капіталоемності
та підвищення вартості економічного зростання
в Україні 126

Розділ 5

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ НОВОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

- 5.1. Стан розвитку основного капіталу в економіці
України 135
- 5.2. Відтворення та нагромадження основного капіталу
за вартістю та in natura в економіці сучасної України 142
- 5.3. Умови та перспективи індустріального ривка
економіки України 150

Розділ 6

БАНКІВСЬКИЙ ТА РЕАЛЬНИЙ СЕКТОРИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ОЦІНКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ І ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ

- 6.1. Розвиток фінансового сектору та економічне
зростання 165
- 6.2. Аналіз причинно-наслідкових зв'язків між зростанням
економіки України та розвитком банківської системи . . . 169
- 6.3. Детермінанти економічного зростання в Україні 177

Висновки 183

Список використаних джерел 190

Відродження інтересу дослідників до теоретичних проблем індустріального суспільства в останнє десятиріччя викликано черговою зміною глобальної парадигми економічного розвитку. Уявлення про трансформацію економік розвинених країн, про перетворення їх у постіндустріальні, інформаційні, сервісні і т.п. поступово змінилося ідеями про модифікацію та новий розквіт індустріального суспільства, перехід його до стадії нової індустріалізації.

Індустріальна економіка до сьогодення створює багатство суспільства. І хоча сьогодні індустріальна економіка охоплює майже всі країни світу, більшість їх залишається бідними, слаборозвинутими. Саме це й спонукає досліджувати промислову революцію та індустріалізацію у пошуках рецептів, які змогли б бідну та відсталу економіку перетворити на багату та квітучу. Історичний досвід свідчить, що перетворення економіки, які почалися з початком промислової революції, не були раптовими, одномоментними. Вони здійснювалися поступово, охоплюючи все більше і більше взаємопов'язаних галузей. Головне, що змінювалося у першу чергу — це знаряддя праці, техніка, технології. Саме від них залежить розвиток економіки і суспільства. Зміни у техніці та технологіях вимагають все більшого капіталу. Відтак нагромадження капіталу стає центральною проблемою економічної теорії. Найважливішою частиною капіталу, яка утілює досягнення науково-технічного прогресу, є основний капітал.

Модернізація основного капіталу здійснюється у процесі його відтворення і нагромадження. Слід визнати, що різні течії економічної думки обґрунтовують різні підходи до дослідження процесу відтворення і нагромадження капіталу. Виходячи з цього заходи економічної політики з точки зору впливу на ці процеси виявляються недостатньо узгодженими між собою, а іноді й суперечливими. Все більш нагальною стає необхідність концептуальної розробки нової моделі відтворення основного капіталу, стратегії й тактики її реалізації як основи економічного та соціального розвитку країни в довгостроковій перспективі.

Дослідження проблеми відтворення основного капіталу як іманентної частини відтворення капіталу взагалі об'єднує мікроекономічний, макроекономічний та інституціональний підходи. Проблему

досліджували найвідоміші представники класичної школи політичної економії, марксизму, кейнсіанства, неокласики, інституціоналізму. Ці дослідження стосуються головним чином відтворення і нагромадження капіталу у розвинутій економіці. Менш розвинуті країни, у тому числі й пострадянські, зіткнулися з колом специфічних проблем, не властивих економіці країн Заходу. Перш за все, це деіндустріалізація, руйнування власного основного капіталу багатьох галузей переробної промисловості, примітивізація галузевої структури економіки, відставання у науково-технічному рівні основного капіталу, відтік капіталу, нерівноправні умови торгівлі й замкнене коло відсталості. Стосовно економік країн третього світу ці проблеми розглядалися у багатьох дослідженнях, проте, стосовно пострадянських економік їх дослідження має скоріше фрагментарний характер. Таке дослідження неможливо здійснити у відриві від фундаментальних закономірностей руху капіталу, обґрунтованих світовою економічною наукою. Саме тому автори даного твору, ґрунтуючись на висновках економічної теорії стосовно відтворення капіталу як макроекономічного кругообігу, у центр дослідження вивели специфіку відтворення і нагромадження основного капіталу у сучасних умовах, коли країни різного рівня розвитку проголошують необхідність нової індустріалізації.

Мета проведеного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу та узагальнення емпіричного матеріалу, а також результатів наявних з даної проблеми наукових розробок, теоретично обґрунтувати багато в чому нову концепцію сучасної системи відтворення і нагромадження основного капіталу в вітчизняній економіці, визначити головні напрямки розвитку в перспективі.

Вступ, розділи 1, 2, 5, висновки написано — д. е. н. Ждановою Л. Л., розділи 3 і 6 д. е. н., проф., чл.-кор. НАН України Зверяковим М. І., частину 4 — Шараг О. С.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЦІ

**1.1. ВІДТВОРЕННЯ КАПІТАЛУ ЯК МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ
КРУГООБІГ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ КЛАСИЧНОЮ
ШКОЛОЮ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ**

Становлення загального характеру товарного виробництва змінило матеріальні основи існування суспільства, відповідно, змінило й ієрархію соціальних цінностей та пріоритетів. Близький зв'язок людей і суспільства з природою, який сприймається безпосередньо, став зовсім неочевидним. З'явилися нові, незрозумілі відносини, що викликають протест. На зміну служінню загальному ідеалу, вірності та відданості громаді, сюзерену, монарху, прийшли ідеали грошового багатства, успіху не в бою, а в торгівлі. «Пануючими факторами в державному і громадському житті стають торгова могутність бюргерства та грошова могутність государя, яка спирається на неї» [100, с. 61]. Становлення «епохи буржуазних свобод і могутності буржуазії» [100, с. 64] — тривалий історичний процес. Зміна суспільства, його світосприйняття та світогляду, які супроводжували зміну матеріальних основ його життя, початок якому було покладено великими географічними відкриттями, суттєво прискорилося промисловою революцією. Промислова революція за сто років свого переможного ходу по Європі призвела не просто до змін, а до радикальної ломки матеріальних та ідеологічних відносин, які були притаманні безпосередньому зв'язку суспільства з природою, відносин панування і підпорядкування, що сприймалися безпосередньо та були освячені традицією відносин власності. Їх місце займають відносини купівлі-продажу. Відбувається, за визначенням І. Валлерстайна, «товаризація всього» [8, с. 76]. Загальність товарних відносин характеризує становлення капіталізму як нової соціальної системи, а капіталу — як нової соціальної цінності.

На відміну від західно-європейських країн, у пострадянських країнах процес «товаризації всього», має визначений період призупинення. Він відновився лише у 90-ті роки минулого століття. В результаті,

становлення капіталу у вітчизняній економіці має певні особливості, які, однак, не відмінюють закономірностей існування та самовідтворення капіталу.

Закономірності економічної системи капіталу характеризуються тим, що «капітал став використовуватися (вкладатися) зовсім особливим чином. Головною метою або головним наміром його використання стало саморозширення (selfexpansion). У цій системі минулі нагромадження були «капіталом» лише в тій мірі, в якій вони використовувалися для їх же більшого нагромадження... Саме цю неблаганну та самоналаштовану мету власника капіталу — нагромадження ще більшого капіталу та відносини, які власник капіталу повинен був встановити з іншими особами, щоб досягти цієї мети, — ми називаємо капіталістичною» [8, с. 76–77].

Дослідники матеріальної цивілізації одноставні: «Нескінченне нагромадження капіталу — *raison d'être* і головна форма діяльності капіталістичної цивілізації» [8, с. 159]. Капітал народжується в процесі еволюції простого товарного виробництва. При цьому він не тільки зберігає в знятому вигляді, тобто утримуючи й одночасно кардинально перетворюючи характерні основні властивості цієї своєї менш розвиненої товарно-вартісної форми, а й формує свою власну сутність, яка є внутрішнім джерелом його творчої сили, його здатності до самоорганізації та самовдосконалення. Генератором динамічності капіталу є взаємодія самозростання його вартісної субстанції з його розширеним відтворенням і оновленням *in natura*, тобто взаємодія вартісних і натурально-речових основ капіталу.

Дослідження капіталу різними течіями економічної думки та різними школами політичної економії здійснюється різними методами. Відповідно, формується й різне уявлення про капітал, його відтворення і нагромадження. Найбільш повну, внутрішньо несуперечливу, логічно послідовну систему уявлень про капітал дає його дослідження за допомогою генетичного методу, що включає сходження від абстрактного до конкретного, структурно-логічний підхід, єдність історичного та логічного, синергетику.

Нагромадження капіталу є іманентною формою руху капіталу як соціальної форми багатства сучасного суспільства. Безперервне повторення виробництва на матеріально-технічному базисі, створеному капіталом, припускає вдосконалення цього базису, його розвиток, що проявляється у зовнішньо відчутній та очевидній формі зростання суспільного багатства, вражаючого величезного нагромадження ство-

рених матеріальних благ, вироблених речей-товарів. Все це дає підставу для ототожнення капіталу з речами. Таке ототожнення, викликане речовим характером економічних відносин, властивих товарному виробництву, притаманне й відносинам нагромадження капіталу. Коли говорять про те, що капітал нагромаджують, позичають, що його не вистачає і т. п., складається враження, що капітал є річчю, що він співпадає з матерією, в якій він втілений. Однак капітал — це дещо більш складне, ніж матеріальні його носії, відповідно, і відтворення, і нагромадження капіталу не зводиться до безперервного створення і нагромадження речей. Зовнішня товарна, уречевлена форма руху виробництва на базі капіталу приховує свою внутрішню сутність, яка пов'язана з рухом вартості, її зростанням, по суті справи — самозростанням. Капіталом є лише зростаюча вартість, а росте вона тільки в процесі безперервного руху, постійного повторення виробництва та реалізації товарів.

Постійне повторення виробництва, тобто відтворення, є не лише засобом, необхідною умовою збереження та відтворення авансованої вартості у якості капіталу. Одночасно повинні відтворюватися і матеріальні носії цієї вартості. При цьому матеріальні носії повинні відтворюватися в певній соціальній формі, яка характеризує їх якісно, і в певних пропорціях, необхідних для відновлення виробництва як техніко-технологічного процесу, що визначає їх кількісно. Розрізнення вартісної субстанції капіталу та його натурально-речових носіїв має важливе методологічне значення для трактування інституційних основ виникнення, існування і розвитку капіталу як суспільної форми виробництва і багатства. Вже просте відтворення дозволяє побачити, що капітал, незалежно від свого походження і зв'язку з особистою працею та комерційним успіхом власника-капіталіста, являючись нагромадженим прибутком, потребує своєї правової легітимізації. Цю обставину бачили представники класичної школи політичної економії. А. Сміт наголошував на необхідності захисту прав власності: «Багатство небагатьох передбачає злиденність багатьох. Достаток багатія викликає обурення бідняків, які часто, керовані нуждою та ненавистю, зазіхають на його володіння. Тільки під заступництвом цивільної влади власник цінностей, що були здобуті працею багатьох років, а можливо, й багатьма поколіннями, може вночі спокійно спати. Він завжди оточений невідомими ворогами, яких, хоча він їх ніколи не наживав, задовольнити не може і від насильства яких він може бути захищений лише могутньою рукою цивільної влади, завжди готової

покарати їх» [83, с. 512]. Ця ідея поділяється й представниками інших напрямків економічних досліджень, у тому числі історичної школи, інституціоналізму. Специфікацію та захист прав власності відносить до числа найважливіших інститутів розвитку неоінституціоналізм.

У зв'язку з тим, що нагромадження капіталу має місце і в умовах простого відтворення, цілком логічно трактувати соціальну форму капіталістичного відтворення як нагромадження капіталу. Разом з тим розширене відтворення і нагромадження капіталу співвідносяться не лише як внутрішній зміст і зовнішня форма його прояву. Нагромадження капіталу одночасно є невід'ємною, суттєвою властивістю самого процесу виробництва.

Безперервний рух капіталу не може обмежуватися тільки процесом виробництва. Воно обов'язково включає і нагромадження, тобто перетворення отриманого доходу в капітал, без чого виробництво як безперервний процес опиняється під загрозою зупинки. Закони конкуренції змушують власника капіталу «постійно розширювати свій капітал для того, щоб його зберегти, а розширювати свій капітал він може лише за допомогою прогресуючого нагромадження» [46, с. 606]. Ці закони вимагають «удосконалення виробництва, розширення його масштабів заради одного лише збереження капіталу і під загрозою загибелі» [47, с. 268]. Через таке інституційне середовище функціонування виробництва, «нагромадження... стає... необхідністю для кожного індивідуального капіталіста. Постійне збільшення капіталу стає умовою його збереження» [48, с. 91–92]. Безперервне виробництво можливе лише за умови перетворення частини створеного доходу в капітал. Капіталістичне виробництво охоплює обидва вказаних моменти — виробництво доходу та його капіталізацію, що отримує своє вираження в специфічному продукті виробництва: «Продуктом капіталістичного виробництва є не тільки додаткова вартість, а й капітал» [49, с. 114]. Саме в цьому сенсі капітал створює себе сам, а його рух — це не лише його саморух, але і його саморозвиток.

Зрозуміло, процес цей є суб'єктивним. Класична школа політичної економії, характеризуючи процес виробництва, розрізняла суб'єктів виробничого процесу — власників капіталу і організаторів виробництва. У зв'язку з цим вона розділяла функції власника-капіталіста і підприємця-організатора виробництва. В економічній теорії К. Маркса, відповідно до його методу сходження від абстрактного до конкретного, при характеристиці процесу виробництва капіталу (I том «Капіталу») і процесу його обігу (II том «Капіталу») такого по-

ділу ще немає, капіталіст розглядається як виконавець волі капіталу: «Вся діяльність капіталіста є лише функцією капіталу, наділеного в його особі волею та свідомістю» [46, с. 606]. Товарний фетишизм, персоніфікація речей і уречевлення осіб проявляється і в діях власника капіталу: «Як капіталіст, він являє собою лише персоніфікований капітал. Його душа — душа капіталу. Але капітал має одне-єдине життєве прагнення — прагнення зростати, створювати додаткову вартість, вбирати своєю постійною частиною, засобами виробництва якомога більшу масу додаткової праці» [46, с. 244].

Розрізнення функцій власника і підприємця в теорії К. Маркса відбувається при розгляді процесу капіталістичного виробництва в цілому, як інтегральної єдності процесу виробництва та обігу капіталу.

Інший метод дослідження обумовлює й інший погляд на проблему. Так, Й. Шумпетер, як і класична школа політекономії, розділяє функції підприємця і капіталіста. До того ж він розрізняє і функції самого підприємця. Так, він відмічає, що «маршалова дефініція підприємця, яка тлумачить функцію підприємця просто як «менеджмент» в найширшому значенні, природно, здається привабливою для більшості з нас» [106, с. 85]. Проте таке розуміння сенсу підприємницької діяльності на думку Й. Шумпетера є поверховим, яке не віддзеркалює того суттєвого перевороту у виробництві, який був зроблений саме підприємцями. Він зазначає відносно маршаліанської дефініції підприємця: «Ми її не приймаємо просто з тієї причини, що вона не виражає того, що ми вважаємо ключовим і єдиним аспектом, який чітко вирізняє підприємницьку діяльність з-поміж інших типів... Суб'єкт хоч якого типу лише тоді є підприємцем, коли він, власне, «втілює нові комбінації», і втрачає цей статус, як тільки розбудовує свій бізнес і переходить просто до керування ним, подібно до інших людей» [106, с. 85–86].

Таким чином, шумпетерська концепція підприємця як новатора охоплює ту ж сутнісну рису ринкової економіки, яку марксистське трактування відносить до капіталу як соціального явища — безперервний розвиток, руйнування старого та створення нового. Так само, як без створення нового підприємець перестає бути таким, без саморозвитку, тобто розширеного відтворення та оновлення, капітал втрачає свої родові властивості та перестає існувати.

Конкретизує трактування суб'єктивної визначеності динамічності та творчої сили капіталу теорія синергетики, ототожнюючи функції підприємця в секторі малого й середнього бізнесу, де капітал персо-

ніфікований, і підприємець, і власник, як правило, є однією й тією ж особою, з функціями менеджменту в секторі великого бізнесу, де власність і управління в значній мірі відокремлені одне від одного: «Суб'єктивним творчо-організаційним початком цієї динамічності служить або підприємницька діяльність дрібного та середнього типу, або управлінська діяльність керівників великих акціонерних корпорацій» [7, с. 98].

Сутність капіталу — самозростаюча вартість. Розширене відтворення, нагромадження — іманентне капіталу як його сутність, його економічний сенс, адекватна природа. Лише безперервне взаємне перетворення один в одного додаткової вартості і капіталу може забезпечити постійне відновлення процесу розширеного відтворення. Таке розуміння дозволяє конкретизувати поняття капіталу, його сутність: капітал являє собою вартість, яка самозростає шляхом постійної суперечливої взаємодії двох процесів — виробництва додаткової вартості та її нагромадження. Обидва ці моменти визначають зміст специфічного характеру виробництва на базі капіталу.

Самозростання капіталу помітне лише в процесі безперервного повторення його руху. У цього повторення, у цієї безперервності є своя логіка, свій соціальний імператив, що керує рухом капіталу, його кругообігом. При розгляді однократного руху капіталу як процесу виробництва, що завершується створенням доходу і його особистим споживанням, процесу самозростання капіталу не видно. Видимим стає особисте споживання, а виробництво виглядає як виробництво заради споживання. Незмінний масштаб виробництва дає основу для змішування соціальних і природних факторів і характеристик виробництва. При повторенні виробництва в незмінному масштабі соціальна сутність факторів виробництва як капіталу не помітна. Видно лише їх загальноекономічну характеристику як вічних, природних умов виробництва, необхідних для створення корисних речей, життєвих благ. Тільки безперервний рух капіталу в розширеному, постійно зростаючому масштабі, дозволяє йому відтворюватися на своїй власній основі. І хоча зміст цього самовідтворення як самозростання вартості можна побачити, характеризуючи вже просте відтворення, проте сама можливість такого розуміння надана розвитком техніко-технологічних основ виробництва, переходом від мануфактурної стадії виробництва до фабричної. Масштаби та темпи нагромадження капіталу, що істотно зросли на цій стадії економічного розвитку, означають, що капітал, з усіма необхідними моментами та умовами,

став відтворюватися на своїй власній основі, і в результаті цього виробництво додаткової вартості (прибутку) стає безперервно повторюваною, істотною характеристикою виробництва. Історична специфіка процесу відтворення зумовлена соціально-економічною сутністю процесу виробництва, і, по-друге, є подальшим її розвитком. Таке розуміння взаємозв'язку виробництва та відтворення приводить до важливого методологічного висновку: дослідження відтворення капіталу повинно опиратися не на загальні визначення процесу праці, а виходити з соціально-економічної сутності процесу виробництва. При цьому для розширеного відтворення, розглянутого з матеріально-технічного боку, зростання виробництва продукту є визначальною внутрішньою властивістю, тоді як для розширеного відтворення, розглянутого з боку його суспільної визначеності, ця властивість перетворюється з головної в підлеглу, що характеризує неспецифічний зміст процесу. Для нагромадження капіталу, що здійснюється в генетичній єдності з розширенням масштабів виробництва товарів, специфічним стає зростання вартості, збільшення капіталу, а не зростання масштабів виробництва товарів. І хоча речова і соціальна визначеність процесу нагромадження капіталу розглядаються на рівні процесу виробництва капіталу в єдності, самим поняттям капіталу обумовлена можливість не лише їх розбіжності, а й навіть руху в протилежних напрямках.

Сутність нагромадження капіталу на рівні розгляду процесу виробництва, по суті, зводиться до виробничого процесу. Вона характеризується організацією виробництва, його ефективністю, технічною та вартісною структурою капіталу, зміною співвідношення факторів виробництва під впливом технічного прогресу. На рівні розгляду процесу виробництва нагромадження капіталу характеризує суспільну форму розвитку продуктивних сил, причому сама ця суспільна форма є об'єктивно зумовленою, історично необхідною.

Визнаючи, що нагромадження капіталу є виробничим процесом, необхідно зупинитися на з'ясуванні умов, за яких вироблений прибуток може перетворитися на фактори виробництва. Щоб реальний процес нагромадження здійснився, необхідно не просто створити прибуток, а й реалізувати його та знову перетворити в капітал. Здійснення виробництва в товарній формі означає, що капітал повинен безперервно змінювати свою товарну форму на грошову, грошову — знову на товарну, і процес цей не повинен зупинятися, безперервний рух має тривати вічно.

Промисловий капітал може існувати лише в русі, в постійній зміні своїх функціональних форм, що виступає зовнішнім проявом глибинної сутності — руху самозростання вартості. Відтворення постає тут як кругообіг капіталу, і умовою безперервного здійснення процесу відтворення є безперервне проходження трьох його стадій, перетворення з однієї функціональної форми в іншу і виконання відповідних їм функцій. У цьому процесі виробництво капіталу опосередковане обігом, що дозволяє з'ясувати вплив на процес зростання вартості зміни швидкості обороту капіталу, його структури, рівня цін. При падінні вартості (відповідно, при падінні цін) елементів продуктивного капіталу, для ведення виробництва в колишньому масштабі достатньо лише частини наявного капіталу, і, таким чином, відбувається нагромадження грошового капіталу, хоча немає ні дійсного нагромадження (виробництва в розширеному масштабі), ні підготовчого по відношенню до нього і супроводжуючого його перетворення частини прибутку у фонд нагромадження. У цьому випадку колишня величина капітальної вартості дозволяє розширювати масштаби виробництва товарів. Навпаки, при зростанні цін елементів продуктивного капіталу для ведення виробництва в незмінному масштабі потрібна додаткова капітальна вартість, або ж колишній величині капіталу будуть відповідати скорочені масштаби виробництва. Аналогічно — при зміні швидкості обігу капіталу. Отже, при розгляді процесу нагромадження під кутом зору процесу обігу виявляється, що сама форма процесу відтворення допускає кількісну розбіжність величини нагромадження капіталу з масштабами розширення виробництва товарів. Нагромадження капіталу може настільки відірватися від свого матеріального змісту — розширеного виробництва товарів, що зростання капіталу виявиться можливим при незмінних і навіть зменшуваних масштабах виробництва товарів. Тут розширене відтворення вартості, вже не тотожне розширеному відтворенню товарів, вступає з ним у суперечність як форма і зміст, та надалі може розвиватися до ступеня конфлікту.

Дослідження відтворення і обігу всього суспільного капіталу підпорядковано виявленню умов, за яких можлива реалізація виробленого товарного капіталу та капіталізація частини прибутку, тобто виявлення умов безперервного здійснення нагромадження капіталу. В процесі цього дослідження виявляються пропорції суспільного виробництва, без підтримання яких неможлива реалізація сукупного товарного капіталу суспільства, отже, неможливо й відтворення капіталу.

Таким чином, дослідження процесу обігу капіталу показує, що зростання вартості зростає з оборотом капіталу, тому як самозростання капіталу здійснюється в процесі його руху. У процесі обігу капіталу процес виробництва втрачає свою винятковість, самостійність і стає однією зі стадій руху капіталу. У цьому русі сутність процесу виробництва капіталу не помітна, а весь процес уявляється нескінченним виробництвом заради виробництва. У цьому сенсі цілком можливо визначити процес обігу капіталу як форму процесу відтворення. Ця форма приховує і змінює сутність, оскільки виробництво заради вартості та її зростання уявляється виробництвом заради виробництва, проте одночасно ця форма є здійсненням сутності, оскільки перетворення прибутку з товарної форми у грошову форму і останньої — в елементи продуктивного капіталу здійснюється в процесі обігу капіталу.

Дослідження нагромадження капіталу генетичним методом від його простої основної форми, через обіг капіталу переходить до відтворення суспільного процесу виробництва в його конкретній цілісності, в теоретичних формах, які відображають зріз економічної дійсності, що сприймається емпірично. На цьому рівні процес нагромадження капіталу розглядається в умовах конкуренції і взаємодії різних видів капіталів один з одним. Це дозволяє виявити закони, які, по-перше, стимулюють розвиток продуктивних сил, сприяють розширенню масштабів виробництва, і, по-друге, гальмують цей розвиток, обумовлюючи циклічний рух відтворення. Мета виробництва — безперервне зростання вартості — досягається за допомогою непохитного розвитку продуктивних сил, що призводить у результаті до зменшення вартості, а оскільки межею виробництва є сам капітал, оскільки мета і засоби можуть вступити у суперечність, що може розвинути до ступеня конфлікту: розширення масштабів виробництва і одночасне збільшення вартості стають несумісними. Таким чином, розбіжність нагромадження капіталу, розглянутого з боку вартості і з боку споживчої вартості, розвивається до ступеня їх суперечності та переростає в конфлікт між розширенням виробництва і зростанням вартості: без збільшення вартості розвиток продуктивних сил є неможливим.

Залучення до дослідження відокремлених форм промислового капіталу являє собою іманентний логічний етап аналізу відтворення суспільного капіталу в його цілісності, у формах конкретної дійсності, тобто відтворення економічної структури суспільства в цілому,

всієї сукупності економічних відносин. І якщо безпосередній процес виробництва в якості головного результату породжує капітал як економічні відносини, то процес виробництва, узятий в цілому, виробляє і відтворює всю систему економічних відносин, тобто економічну структуру суспільства.

Матеріальними носіями цієї комплексної системи економічних відносин виступають матеріальні цінності, нагромаджені як запас. Саме цей запас, який явно сприймається будь-яким спостерігачем, і трактується на поверхні явищ як результат нагромадження. Подібне зростання запасів, як загальноісторичне явище, властиве не лише сфері виробництва. Нагромадження як асиміляція, збереження та перетворення досягнутого, здійсненого, є процесом, властивим природі, суспільству і людському пізнанню. Як загальний процес зростання масштабів певних об'єктів чи явищ, нагромадження виступає вихідним моментом і, одночасно, результатом історичного розвитку. Саме таке нагромадження знань про світ, трудових навичок, досвіду виробництва і матеріальних цінностей зумовило стрімкий прогрес людства. Розвиток суспільства неможливо зрозуміти без соціальної здатності нагромаджувати досягнення цивілізації. У цьому сенсі говорять про нагромадження «продуктивних сил», «досвіду покоління», «культури століть», науки і т. д. «Нагромадження взагалі» як «розумна абстракція» не є абстракцією лише економічних відносин. Тому для того, щоб дослідити нагромадження з точки зору предмета економічної теорії, необхідно, по-перше, з усього різноманіття нагромаджуваних об'єктів виділити ті, які відносяться до матеріальних умов життя суспільства, і, по-друге, досліджувати їх нагромадження як економічний процес.

Термін «нагромадження» нерідко вживається ще в значенні «неспоживання», «заощадження». Таке «нагромадження», насамперед, не є економічною категорією. Відносини, які тут виникають, суть відносини між суб'єктом і об'єктом, а нагромадження — результат відстрочення споживання. Уже класична школа політичної економії розуміла це і боролася з народним передсудом, який змішує капіталістичне виробництво з нагромадженням скарбів і вважає звідси, що нагромаджене багатство є багатство, яке захищене від руйнування в його даній натуральній формі і, отже, вилучене як зі сфери споживання, так і зі сфери обігу.

Таким чином, можна зазначити, що нагромадження капіталу, як характерна властивість і соціальна форма процесу відтворення, є аб-

стракцією економічних відносин, і в цьому сенсі — економічною категорією. Повною мірою це стосується і відчутної, видимої частини капіталу — основного капіталу, відтворення і нагромадження якого здійснюється як відтворення і нагромадження капіталу взагалі.

Теорія відтворення суспільного капіталу досліджує рух товарів і доходів у масштабі суспільства, тобто макроекономічний кругообіг. Як наукова проблема ця теорія шукає відповідь на наступні питання: які пропорції повинні складатися та підтримуватися в економіці, щоб потік всіх вироблених суспільством товарів відповідав зустрічний потік доходів, інакше кажучи, щоб всі бажаючі продати товари, знаходили відповідний попит, а всі бажаючі купити потрібні їм товари — відповідну пропозицію. Таким чином, відтворення суспільного капіталу зводиться до проблеми реалізації вироблених товарів, до перетворення вироблених товарів у гроші і одночасно зустрічний процес — до перетворення створених доходів у товари. Виходячи з такого розуміння сенсу макроекономічного кругообігу, відтворення основного капіталу, так само як і оборотного капіталу, є іманентною частиною відтворення суспільного капіталу у цілому. Стосовно основного капіталу мова йде про співпадіння обсягу і структури засобів праці, пропонованих до продажу, з обсягом і структурою попиту на них.

Першу теоретичну модель макроекономічного кругообігу побудував французький дослідник Ф. Кене (1694—1774), виділивши в суспільному виробництві первинний сектор — сільське господарство, вторинний — промисловість та третинний — невиробничу сферу. Він склав схему обміну між ними, яку назвав «Економічною таблицею». Дана таблиця представляє собою умовний числовий приклад співвідношення між виробництвом і споживанням двох класів, що діють у виробництві, і споживанням власників. Для цього він включив в схему рух не тільки товарів, але й грошей, однак гроші в його схемі виконують всього дві функції — засобу обігу і засобу платежу. Думки Ф. Кене щодо простого відтворення було викладено ним у двох невеликих статтях, опублікованих в 1758 і 1766 роках [40, с. 269—280, 360—380]. Аналіз макроекономічного кругообігу Ф. Кене побудував, враховуючи основний капітал суспільства, показуючи відшкодування його зносу. На той час таке розуміння взаємозв'язку капіталу та доходу суспільства, натурально-речової та вартісної структури річного продукту, було принципово новим у політичній економії. Ф. Кене в своїй книзі представив схему руху продуктів і доходів (рис. 1.1) [40].

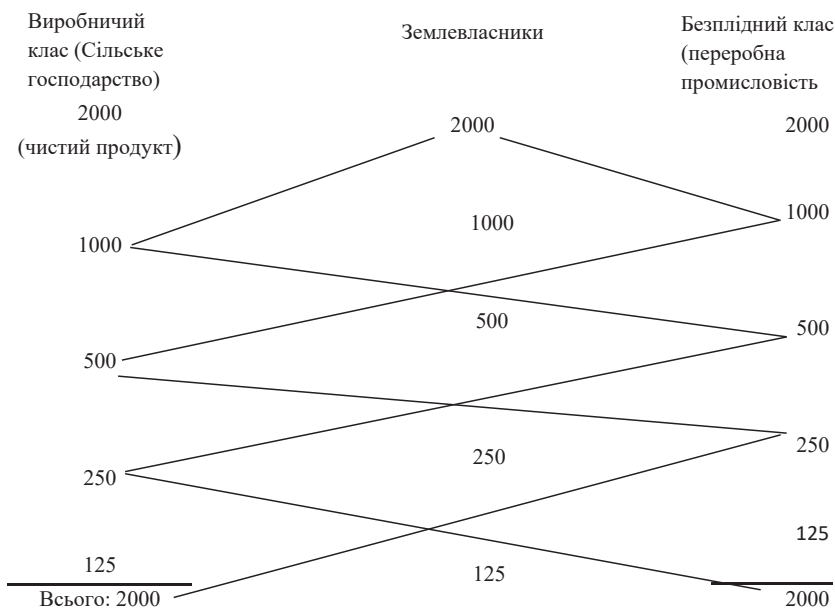

Рис. 1.1. Таблиця, як її зобразив сам Кене

Порівнявши її зі схемою макроекономічного кругообігу, що входить сьогодні в нормативні курси макроекономіки, можна побачити, що питання обговорюються саме в такому вигляді, як їх поставив Ф. Кене (рис. 1.2) [80, с. 361; 44, с. 57; 94, с. 23].

Історики економічної думки вважають, що Економічною таблицею Ф. Кене передбачив Вальраса, Кейнса, Леонтьєва [76, с. 153–154].

Таким чином, дослідженнями Ф. Кене було започатковано розуміння економіки як цілісної системи, а багатства — як безперервного руху капіталу. При цьому, ввівши в ілюстративний приклад цифри, Ф. Кене за змістом поставив питання про те, що в цьому процесі повинні витримуватися певні співвідношення між виробленими товарами і доходами. Таблицю Ф. Кене цілком можливо вважати першою теоретичною моделлю макроекономічного кругообігу продуктів і доходів, інакше кажучи, постановкою і вирішенням проблеми реалізації.

Наступним кроком у дослідженні макроекономічного кругообігу слід вважати теорію А. Сміта (1723–1790). В його концепції роль джерела зростання багатства суспільства відводиться нагромадженню капіталу. Розглядаючи капітал як нагромаджений запас, А. Сміт роз-

межує в ньому основний і оборотний капітал. Основний капітал охоплює знаряддя і засоби праці, заходи з меліорації землі, а також опановані навчанням і тренуванням трудові навички та корисні особливості членів суспільства. Він приносить прибуток «...без переходу від одного власника до іншого або без подальшого обігу» [83, с. 205–206]. Оборотний капітал складається з грошей, необхідних для обігу капіталу, запасів продовольства (крім тих, що знаходяться в розпорядженні самих споживачів), сировини і напівфабрикатів, що знаходяться в процесі незавершеного виробництва, а також готових, але ще не реалізованих товарів. Оборотний капітал теж приносить прибуток своєму власникові завдяки тому, що «постійно йде від нього в одній формі і повертається до нього в іншій» [83, с. 205–206]. Як видно з наведеної цитати, розуміння оборотного капіталу, що обґрунтовано А. Смітом, залишається незмінним і у сучасній економіці, у практиці аналізу, бухгалтерського обліку.

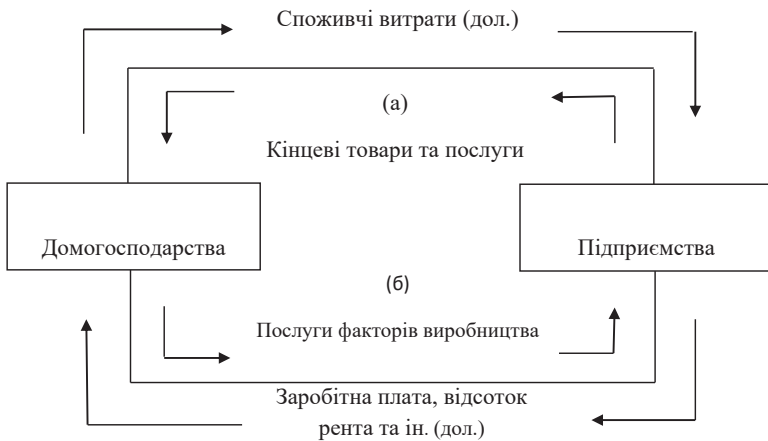

Рис. 1.2. Два рівнозначних способи визначення ВВП

А. Сміт розрізняв також валовий і чистий дохід: «Валовий дохід усіх жителів великої країни складається з усього річного продукту їхньої землі та праці; їх чистий дохід становить те, що залишається в їх розпорядженні за вирахуванням витрат по відновленню, по-перше, їх основного, а по-друге, їх оборотного капіталу... Всі витрати з підтримки основного капіталу необхідно, очевидно, виключити з чистого доходу суспільства» [83, с. 211–212].

Відтворення суспільного капіталу, на думку А. Сміта, виглядає наступним чином: «Хоча весь річний продукт землі та праці кожної країни в кінцевому рахунку призначається, без сумніву, для задоволення споживання її жителів і для принесення ним доходу, однак після того як він спочатку отриманий від землі або праці виробничих працівників, він, природно, поділяється на дві частини. Одна з цих частин — і частіше найбільша — призначається насамперед на відшкодування капіталу або на відновлення предметів продовольства, матеріалів і готових продуктів, які були взяті з капіталу; інша йде на створення доходу власника капіталу як прибуток з його капіталу, або якої-небудь іншої особи, як рента з його землі» [83, с. 245].

Пояснивши, таким чином, в самій абстрактній формі необхідність відшкодування спожитого капіталу з виробленого річного продукту суспільства, А. Сміт, повторює висловлену думку в більш конкретній формі: «Так, з продукту землі одна частина відшкодовує капітал фермера, інша оплачує його прибуток і ренту землевласника, складаючи, таким чином, дохід власника цього капіталу як прибуток на його капітал і дохід якої-небудь іншої особи в якості ренти з його землі. Точно так же з усього продукту великої мануфактури одна частина — і до того ж завжди найбільша — відшкодовує капітал підприємця, а інша оплачує його прибуток і таким чином утворює дохід власника цього капіталу» [83, с. 245].

Зі сказаного видно, що мова йде про необхідність відшкодування капіталу «взагалі». Про те, що він включає в себе основний і оборотний, впливає на основі раніше сказаного.

Далі А. Сміт пояснює використання доходу, отриманого в формі прибутку і ренти. Цей дохід ділиться на дві частини — фонд споживання його власника і фонд нагромадження. Обидва фонди використовуються на найм праці, однак за рахунок фонду нагромадження наймається продуктивна праця, що створює в процесі виробництва прибуток наймачеві, а за рахунок фонду споживання — непродуктивна праця, яка надає особисті послуги, необхідні для безпосереднього споживання [83, с. 245]. У цьому сенсі весь вироблений продукт споживається: «Те, що зберігається протягом року, споживається настільки ж регулярно, як і те, що щорічно витрачається» [83, с. 249].

Таким чином, А. Сміт, характеризуючи макроекономічний кругообіг сукупного товарного капіталу суспільства, відзначає наявність в ньому частини, яка повинна повернутися у виробництво для відшкодування (відновлення) спожитого основного і оборотного капіталу, і

частини, що утворює доходи власників капіталу і землі. Частина цих доходів використовується на особисте споживання, частина — на громадження.

Здавалося б, проблема відтворення в частині відшкодування спожитого капіталу, а також в частині формування доходів, в принципі вирішена А. Смітом. Однак саме це принципове рішення виявилось внутрішньо суперечливим.

На ринок приходять виробники, продаючи свої товари та отримуючи грошовий еквівалент спожитого капіталу і дохід на свій капітал. Значить, в структурі ціни товару повинні бути елементи, які відповідають спожитому капіталу та доходу. Однак, на думку А. Сміта, в структурі ціни присутні тільки доходи. Еквівалент капіталу, спожитого на даній стадії виробництва, цілком можна звести до доходів, отриманих при його виробництві на попередній стадії, точно так само і стосовно капіталу більш ранній стадії і т. д. Відповідно до такої логіки, А. Сміт хоча й каже, що з річного продукту суспільства треба відняти частину, призначену для відшкодування капіталу, проте зводить цю частину до доходів і не фіксує її в структурі ціни товару. В підсумку виходить, що ті товари, які за натурально-речовою формою є речовими носіями оборотного капіталу, будуть куплені і сплачені доходами. Речові елементи основного капіталу, в міру їх зносу, необхідно вивести з процесу виробництва і замінити на нові. Виручка від реалізації продукції, на думку А. Сміта, складається тільки з доходів. Доходи, на думку А. Сміта, призначені для споживання і для розширення капіталу. Звідки візьмуться гроші для покупки нових екземплярів основного капіталу замість зношених?

Коли рух виробництва розглядається як річний цикл, виникає питання: з яких товарів за натурально-речовою формою складається сукупний товарний капітал суспільства? Чи зможуть всі вироблені товари перетворитися з товарної форми в грошову? Чи зможуть всі доходи перетворитися з грошової форми в потрібні товари? Чи присутні в сукупній товарній масі речові елементи основного капіталу? Якщо придбання речових елементів основного капіталу оплачується не доходами, тоді відкритим залишається питання: як відшкодувати основний капітал по мірі його зносу? Всі ці питання потребують відокремлення капіталу суспільства від доходу суспільства. Мова йде саме про суспільство, про погляд на економіку як на цілісне утворення, тобто макроекономічний кругообіг товарів і доходів. Для відділення капіталу суспільства від доходу суспільства необхідно перш за все визначив-

ши якийсь період часу у якості міри тривалості процесу виробництва. Цей період часу повинен бути таким, у продовж якого здійснюється природний цикл виробництва у створенні головних споживчих благ. А ними протягом усього життя людини є продукти сільського господарства. Отже рік стає дуже зрозумілою мірою тривалості суспільного виробництва. Окрім цього, для відділення капіталу суспільства від доходу суспільства необхідно враховувати натурально-речову форму сукупного товарного капіталу, а саме предмети споживання і засоби виробництва. Тільки одночасне врахування цих двох обставин дозволяє відокремити капітал суспільства від доходів суспільства та визначити пропорції між виробленими товарами і доходами.

Таким чином, А. Сміт побачив фундаментальні категорії, які характеризують рух всього суспільного капіталу. Основний та оборотний капітал, приватний та суспільний капітал, засоби виробництва та засоби споживання — важливі категорії. Однак, без відокремлення капіталу суспільства від доходів суспільства відтворення капіталу стає загадкою.

Ф. Кене та А. Сміт побудували свої моделі макроекономічного кругообігу без урахування технічного прогресу, лише сформулювавши сенс проблеми відтворення суспільного капіталу. Промислова революція та становлення індустріальної економіки ознаменувалися безперервним розширенням виробництва і таким же безперервним потоком інновацій та змінами у структурі суспільного виробництва. Реагуючи на це, подальші дослідження проблему відповідності потоків товарів та доходів один одному розглядали у зв'язку з розширеним відтворенням та технічним прогресом. Першим, хто сформулював цю проблему таким чином, був С. Сімонді (1773—1842).

Підхід С. Сімонді до проблеми відповідності потоку доходів потоку товарів включає необхідність розмежування суспільного капіталу і суспільного доходу, характеристику взаємозв'язків частин сукупного товарного капіталу суспільства та їх динаміку в умовах технічного прогресу. Концепція відтворення С. Сімонді становить інтерес і сьогодні. Цікава вона тим, що поставлені С. Сімонді питання до сьогоднішнього дня залишаються без відповідей.

Поштовхом до дослідження проблеми відтворення суспільного капіталу стала торгово-промислова криза, що розгорнулася у Великобританії у 1817 році. С. Сімонді вважав її причинами соціально-економічні диспропорції, тоді як більшість дослідників причини кризи зводила до галузевих диспропорцій. Для доведення свого розуміння

проблеми, С. Сімонді запропонував розрізняти в промисловості дві агреговані галузі: одна виробляє необхідні предмети споживання для одержувачів заробітної плати, інша — предмети розкоші для одержувачів доходів від власності. Таким чином, критерієм розділу сфери виробництва споживчих благ на необхідні товари та предмети розкоші є соціально-економічна форма доходу, яким сплачується купівля відповідного товару.

Сімонді показав, що зі зростанням продуктивності праці, при припущенні незмінності споживання осіб найманої праці, співвідношення між виробництвом необхідних життєвих засобів і предметів розкоші постійно змінюється на користь виробництва предметів розкоші. Крім цього, підвищення продуктивності праці, а Сімонді передбачає розширення виробництва саме впровадженням нової техніки, викликає зниження попиту на робочу силу і, як наслідок, зниження заробітної плати. Таким чином, на думку С. Сімонді розширення виробництва веде до надлишку товарів, який не продається, і вимагає постійної перебудови галузевої структури виробництва.

Причини складності реалізації С. Сімонді вивів із самої суті капіталістичного виробництва як особливої соціально-економічної форми виробництва, якому іманентно властиві диспропорції між обсягом і структурою виробництва та обсягом і структурою доходів, що виражається в широких можливостях розширення виробництва і більш скромних можливостях розширення споживання. Об'єктом дослідження стало розширене відтворення в умовах технічного прогресу та постійних змін у галузевій структурі виробництва та зайнятості. Аналіз відтворення змістився з ідеї статичної пропорційності при простому відтворенні до динамічної пропорційності при розширеному, причому розширене відтворення розумілося не як екстенсивне, коли приріст продукції відбувається за рахунок залучення в суспільне виробництво додаткових ресурсів, а як інтенсивне, коли розширення масштабів виробництва здійснюється за рахунок зростання продуктивності праці.

Історики економічної думки і коментатори вважають С. Сімонді родоначальником теорії недоспоживання [97, с. 107]. Ідеї С. Сімонді, які прозвучали в книзі, про невідповідність пропозиції споживчих товарів та попиту дали поштовх розвитку складного комплексу цих теорій. Умовно їх можна розділити на дві групи: одна з них розглядає грошові аспекти проблеми, інша — структурні, що відносяться до реального сектору виробництва. Перша група теорій під «недоспо-

живанням» розуміє «надмірні заощадження», коли занадто велика частина поточного доходу зберігається, внаслідок цього на споживчі товари витрачається недостатньо (Дж. А. Гобсон, У. Т. Фостер і Кетчінгс).

Прихильники структурних диспропорцій під недоспоживанням розуміють низьку частку заробітної плати у сукупному доході суспільства. Одним з варіантів теорії недоспоживання є концепція А. Афталіона. Відштовхуючись від принципу акселерації, він відзначає, що невелике збільшення попиту на споживчі товари призводить до відносно більшого зростання у виробництві капітального обладнання. У результаті істотно розширюється виробництво в секторі інвестиційних товарів. За рахунок тривалого періоду часу, який потрібний для створення такого обладнання, праця переміщається в будівництво, у виробництво засобів виробництва. Коли період створення необхідних виробничих потужностей для виробництва споживчих товарів завершиться, зросте потік споживчих товарів. Одночасно виявиться, що галузь виробництва засобів виробництва продовжує постачати на ринок свою продукція, проте ринку вона вже не потрібна і він не зможе поглинути всі вироблені товари. В результаті, при швидкому розширенні пропозиції товарів попит виявляється недостатнім.

Таким чином, дослідження проблеми нагромадження капіталу змістилося до макроекономічного кругообігу, тобто до проблеми суспільного відтворення та відповідності потоку доходів й потоку товарів один одному. З аргументів, наведених авторами, ставало ясно, що здійснення макроекономічного кругообігу — досить складна і суперечлива задача. Потік товарів й потік доходів не відповідають один одному і автоматично не балансуються. Капіталістичне виробництво створює прибуток, але при цьому неможливо отримати його всього з товарної форми та перетворити на грошову без структурних диспропорцій і відповідних їм витрат.

1.2. КЕЙНСІАНСЬКИЙ ТА НЕОКЛАСИЧНИЙ ПІДХОДИ ДО ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Диспропорційність пропозиції товарів та попиту на них в умовах безперервного розширення виробництва стає важливим об'єктом подальших досліджень відтворювальних процесів. У науковий обіг входить категорія інвестиції, тобто витрати на оплату придбаних за-

собів виробництва. Джерелом інвестицій є заощадження з усіх форм доходів. Важливий сам процес заощадження, його якісні та кількісні характеристики, визначення, від чого він залежить, чим окреслюється. Не менш важливий відмінний від нього процес інвестування та його якісні та кількісні характеристики, а також визначення, чим він мотивується.

Інвестиції як іманентна частина макроекономічного кругообігу досліджуються в двох формах — валові та чисті. Валові інвестиції являють собою річну суму витрат на засоби праці, чисті — витрати тільки на приріст засобів праці. Такою постановкою питання з обговорення виключається моральний знос основного капіталу та викликаний ним дисбаланс між сумою нагромадженої амортизації і витратами на відшкодування основного капіталу, який вибуває внаслідок зносу.

Теоретичні дослідження інвестиційного процесу в макроекономіці спрямовані на розробку економічних моделей, що встановлюють функціональні взаємозалежності між інвестиціями та іншими параметрами економічного зростання. По суті проблем, що розглядаються, ці дослідження стали частиною теорій економічного зростання та розвитку при аналізі довгострокового періоду, або частиною теорій циклу при аналізі короткострокового періоду.

Сучасними теоріями дослідження інвестиційного процесу розділене на дві частини — питання про мотиви заощаджень і питання про мотиви інвестицій. Дослідників цікавлять психологічні, історичні, інституційні умови, що визначають інвестиційну поведінку виробників. Дослідженням мотивів заощадження займається теорія поведінки споживача.

1.2.1. Мотивація заощаджень та інвестицій

Створення заощаджень є умовою інвестиційного процесу. Заощадження характеризують різницю між поточним доходом і поточним споживанням. Відноситься це як до мікроекономічних суб'єктів, так і до економіки в цілому. В останньому випадку мова йде про сукупні заощадження, тобто про заощадження суспільства в цілому.

Дж. М. Кейнс розглядає об'єктивні і суб'єктивні фактори, що характеризують схильність до споживання. [37, с. 205–240]. Сукупні заощадження суспільства вважає функцією сукупного доходу. При аналізі мотивів споживчої поведінки дослідження відштовхують-

ся від психологічного закону Дж. М. Кейнса, відповідно до якого із зростанням доходу зростає і споживання, але в меншій мірі, ніж дохід. Отже, при зростанні сукупного доходу, частка заощаджень у ньому зростає, а при зниженні — падає. Оскільки довготривалою тенденцією є підвищення загального розміру доходу, остільки, відповідно до психологічного закону Кейнса, повинна підвищуватися і частка заощаджень в ньому. Однак цей теоретичний висновок не підтвердився емпіричними дослідженнями. Навпаки, статистика фіксує відносну стабільність частки заощаджень протягом тривалого часу, тобто зростання споживання йде темпами, відповідними зростанню доходу.

Запропоновано наступні пояснення цього феномена:

1. Постійна схильність до заощадження. У міру розвитку економіки зростає і дохід, з якого не робляться заощадження, тобто для запуску процесу заощадження потрібен все більший і більший дохід. При цьому схильність до заощадження не змінюється. Цю ідею можна представити у вигляді функції:

$$S = a(Y - b),$$

де S — заощадження,

a — схильність до заощаджень, вважається незмінною,

Y — дохід,

b — дохід, що відповідає нульовим заощадженням і який зростає в міру зростання загального доходу.

Таке уявлення корелює з ідеєю підвищення потреб у міру розвитку виробництва і суспільства. Зростання виробництва створює можливості для задоволення зростаючих потреб.

При вивченні споживчих бюджетів сімей з різними доходами кейнсіанський висновок про більш низьку схильність до споживання у найбільш забезпечених верств населення все ж знаходив своє підтвердження.

2. Невідворотність споживання.

Ідею обґрунтував Дж. Дьюзенберрі [114, с. 114–116]. Це пояснення найчастіше використовується в аналізі циклічних коливань, так як споживання виявляє під час циклів більшу стійкість, ніж розмір доходу. Дж. Дьюзенберрі звернув увагу на залежність доходів і споживання в часі, а також на залежність споживання від розподілу за соціальними групами. Він ввів у науковий обіг поняття «ефект демонстрації» («ефект Дьюзенберрі») і доводив, що на прийняття рішення

суб'єктом економіки великий вплив чинить сформований стереотип споживання даної групи.

Надалі цьому ефекту було надано розширювальне тлумачення, що відзначає вплив стереотипу не тільки соціальної групи, а й високозабезпечених верств у цілому на все суспільство і навіть на увесь інший світ. Ідею незворотності споживання Е. Хансен поширив на корпорації: корпорації не можуть зменшити одного разу досягнуті розміри дивідендів, що змушує їх підвищувати частку дивідендів у розподілі прибутку [98, с. 233–240].

3. Гіпотеза постійного доходу М. Фрідмена. Споживання як поєднання постійного та випадкового елементів.

На думку автора концепції, як дохід, так і споживання складаються з постійного і випадкового елементів. Встановити зв'язок можна тільки між постійними елементами споживання і доходу. Цей зв'язок залежить не тільки від розмірів постійної частини доходу, а й від норми відсотка, відношення поточного доходу до вже накопиченого капіталу і від ряду інших факторів. М. Фрідмен запропонував наступні три рівняння для характеристики своїх поглядів:

$$1) Y = Y_p + Y_v;$$

$$2) C = C_p + C_t;$$

$$3) C_p = F(i, w, u) Y_p$$

де Y — дохід,

Y_p — постійна частина доходу,

Y_t — випадкова частина доходу,

C, C_p, C_t — відповідно, споживання, його постійна і випадкова частини,

i — норма відсотка,

w — відношення доходу до нагромадженого капіталу,

u — інші фактори, що тлумачаться як ступінь невизначеності.

Рівняння показують, що нормальне споживання є функцією постійного доходу, що залежить від норми відсотка, відношення доходу до накопиченого капіталу та інших факторів: віку та структури сімей, рівня культури, расової та національної належності. Автор доводив, що випадкові елементи споживання і доходу не корелюють ані з відповідними постійними елементами, ані між собою. На його думку, заощадження сім'ї складається з передбачуваного заощадження плюс випадковий елемент доходу, який може бути позитивним чи негатив-

ним, і мінус випадковий елемент споживання — позитивний чи негативний.

Теорія М. Фрідмена нівелює значущість абсолютних розмірів доходу, підкреслює неможливість точно передбачити результати його зміни. Тим самим ставиться під сумнів висновок кейнсіанців про можливість змінити долю заощаджень шляхом перерозподілу доходів.

4. Гіпотеза життєвого циклу Ф. Модильяні.

Автор висуває ідею несуттєвості абсолютних розмірів доходу. Розподіл доходу на споживання і заощадження заснований на прагненні людини розподілити свої доходи за періодами життя, таким чином, щоб врахувати майбутній розподіл потреб. У деякі періоди людина повинна робити заощадження для використання їх в інші періоди, коли очікується зниження доходів нижче бажаного рівня. Міркування будуються на основі врахування життєвого циклу людини. На першій фазі людина тільки приступає до роботи, створює сім'ю. На цьому етапі заощадження носять негативний характер, особливо якщо купується житло. На другій фазі циклу йде погашення боргів, на третій — сім'я робить заощадження, а на четвертій — заощадження знову зникають (поступово витрачаються накопичені на третій фазі суми). Очевидно, що автори такої теорії вважають відомими кожному індивіду тривалість майбутнього життя і майбутні доходи до кінця трудової (або нетрудової) діяльності.

5. Багатство як накопичені активи.

М. Фрідмен, Ф. Модильяні, деякі інші автори при дослідженні споживчої поведінки враховують величину накопичених активів домашніх господарств. Ці активи трактуються як форма заощаджень. Сюди включаються житлові будинки, предмети тривалого користування. Враховуючи, що їх споживання відбувається поступово, придбання таких предметів трактується як своєрідна форма заощаджень. Автори вважають, що зростання активів домашніх господарств, за інших рівних умов, веде до зниження частки грошових заощаджень, і навпаки.

Класична школа встановлювала вплив на процес заощаджень позичкового відсотка. Такий зв'язок продовжують досліджувати і сучасні теорії. Прихильники цього підходу зазначають, що підвищення відсотка сприяє заощадженням, а його зниження, навпаки, їм протидіє. Якщо вважати нинішнє споживання одним благом, а майбутнє споживання — іншим благом, то заощадження зводяться до вибору між поточним і майбутнім споживанням. Підвищення норми відсо-

тка можна трактувати як підвищення «ціни» теперішніх благ в порівнянні з майбутніми. У випадку, коли підвищується ціна одного блага щодо іншого, виникає ефект заміщення: частина попиту переключачється з більш дорогого товару на дешевший. Отже, подібно до цього, при підвищенні рівня відсотка частина доходу переключиться з сьогоднішнього споживання на споживання в майбутньому, відповідно, заощадження зростуть. При зниженні процентної ставки підвищиться «ціна» майбутнього споживання, що зробить доцільним скорочення заощадження на користь поточного споживання.

На протипагу цьому уявленню, опоненти вважають, що заощадження забезпечують споживчі витрати в невизначеному майбутньому, коли споживач не матиме відповідних доходів, тому він не може вибирати між споживанням нинішнім і майбутнім. Підвищення відсотка, як і його зниження, не змінять планів споживача. Коли процентна ставка знижується, споживач повинен більше зберігати, щоб забезпечити собі колишній дохід у формі відсотка. Отже, вплив зміни рівня відсотка може бути навіть протилежним. А. Маршалл висував парадоксальну ідею: навіть при негативній нормі відсотка споживач буде відкладати частину доходу для забезпечення свого майбутнього [45, с. 189].

Деякі автори вважають, що при вирішенні питання про заощадження споживач бере до уваги не тільки нинішній, але й майбутній дохід. Вплив цих величин направлений в протилежні сторони: зростання поточного доходу підвищує частку заощаджень, тоді як зростання майбутнього доходу знижує частку заощаджень.

Однозначно встановити вплив відсотка на заощадження складно, так як він впливає ще й на розмір капіталізованої вартості цінних паперів. Відсоток є не тільки частиною доходу, але і найважливішим фактором оцінки багатьох активів. Автор теорії міжчасового вибору — І. Фішер — виступив проти уявлення про відсоток як дохід, однорідний з рентою, підприємницьким доходом. Він вважав відсоток фактором, що дозволяє оцінити всі інші доходи в часі. Підвищення норми відсотка означає одночасно зменшення капіталізованої вартості доходу, оскільки остання обчислюється за формулою:

$$K = (d / r) \cdot 100 \%,$$

де K — капіталізований дохід,

d — поточний дохід,

r — рівень відсотка.

Зниження ставки відсотка веде до зростання капіталізованої вартості доходу. Збільшення ставки відсотка здатне підвищити частку заощадження. Однак, одночасне падіння капіталізованої вартості доходу здійснює вплив, подібний різкому зниженню доходу, тобто зменшує заощадження. Таким чином, однозначно відповісти на питання про те, як впливає рівень відсотка на заощадження, не вдається.

Неоднозначність трактування ролі відсотка у заощадженнях пов'язана зі змішуванням різних типів заощаджень. У проаналізованих теоріях мова йде про заощадження споживчого призначення, які розглядаються як відкладене споживання. Крім цього, необхідно враховувати заощадження підприємницького призначення, що формуються для фінансування інвестицій. Для відкладеного споживання зміни відсотка не важливі. Ці заощадження робляться не стільки для отримання доходу у формі відсотка, скільки для матеріальної підтримки у зв'язку зі зменшенням або навіть зникненням поточного доходу в майбутньому. В інвестиційній діяльності зміни норми відсотка відчуються набагато сильніше. Хоча відсоток впливає на величину капіталізованого доходу, однак при цьому не змінюються реальні вартісні величини. У силу цього отримання суб'єктом ринку зрослого доходу в результаті зростання капіталізованої вартості активу означає лише перерозподіл поточного доходу. Враховуючи різну схильність до заощадження у різних суб'єктів ринку, перерозподіл поточного доходу вплине на розподіл національного доходу на цілі споживання і заощадження.

Концепції мотивів інвестиційної діяльності умовно можна розділити на наступні групи:

I. Теорії інвестицій, які вважають вирішальним аргументом у прийнятті інвестиційних рішень необхідність збільшення виробничих потужностей.

Обсяг інвестицій визначається як різниця між капіталом, який потрібен для забезпечення бажаного випуску продукції, і фактичною його наявністю. Концепція передбачає повне завантаження виробничих потужностей і вважає, що для зростання виробництва потрібно аналогічне розширення виробничого апарату. Однак у реальних умовах досить часто виробничі потужності недовантажені, що відкриває можливості для збільшення випуску продукції без інвестицій у розширення потужностей. В рамках цього підходу не враховуються інвестиції, спрямовані на зниження витрат виробництва, підвищення якості продукції, поліпшення обслуговування. Така інвестиційна

поведінка властива виробникам головним чином у фазі циклічного підйому, її можна ідентифікувати при порівнянні показників інвестицій кількох економічних циклів, що потребує тривалого періоду спостережень.

II. Теорії, які вважають прибуток основним мотивом поведінки фірми. Метою інвестування, відповідно, теж вважається прибуток.

Автори звертають увагу на ту обставину, що в політиці інвестування виробники переслідують довготривалі інтереси. Заради них можуть знехтувати поточними вигодами. Майбутні доходи розраховуються з урахуванням дисконтування. Для реалізації ідеї максимізації майбутніх доходів потрібно брати до уваги майбутній рух цін, витрат і відсотка. Без такого передбачення, в тому числі і передбачення змін в технології виробництва, досягти поставлених цілей неможливо. Природно, виробники не можуть володіти надійною інформацією про майбутнє. Все це створює ситуації невизначеності і ризику. Невизначеність посилюється ще і внаслідок того, що інвестиції, як правило, багатоваріантні. Їх здійснення пов'язане з проблемою вибору. В умовах обмеженості ресурсів завжди є конфлікт між інвестиціями, що дають негайний, але відносно невеликий ефект, і інвестиціями, що дають більший ефект, але й вимагають більш тривалого часу. Емпіричні дослідження показують, що виробники часто екстраполюють на майбутнє тенденції, що існують в момент прийняття рішення. Іманентною складовою частиною інвестиційних моделей, що розглядають прибуток в якості цільової функції, є позичковий відсоток. Разом з тим емпіричні дослідження все більше і більше фіксують слабкий, а в останні роки — і зовсім відсутній вплив змін процентної ставки на інвестиційні рішення виробників.

Зазначаючи роль прибутку як мету інвестування, дослідники підкреслюють, що він одночасно є і джерелом власних коштів для інвестування. Кредитні ресурси, зрозуміло, продовжують відігравати важливу роль у фінансуванні інвестицій. Однак, умови кредитування стають більш жорсткими для фірм, які вже мають заборгованість. З цієї причини власні джерела фінансування інвестицій не втрачають свого економічного значення.

III. Теорії, що розглядають різні мотиви і обставини інвестиційних рішень. На основі таких теорій розробляються моделі, які кількісно визначають внесок того чи іншого фактора в економічне зростання.

Деякі автори простежують залежність інвестиційної діяльності виробників від економічної політики держави, зокрема, кредитної по-

літики, податкової, політики прискореної амортизації. У такій залежності мова йде, по суті, про прибуток як мотив інвестування. Зв'язок обсягу інвестицій із стимулюючою політикою держави підтверджується емпіричними даними.

Дедалі більшого поширення набувають теорії, що розглядають мотиви підприємницької діяльності, що виходять за межі прибутку. Імпульсом для таких трактувань стало поширення і домінування акціонерного капіталу. Автори цих теорій вважають, що в корпорації власність відокремлена від управління, власники капіталу перестали реально управляти виробництвом. Функцію управління виконує найманий персонал, що має свої цілі і не зацікавлений у збагаченні власників. Метою менеджменту є максимізація темпів зростання виробництва фірми, а не отримання прибутку. Мотив прибутку відіграє вирішальну роль в індивідуальній формі підприємництва. У корпораціях інвестиційну діяльність визначають фахівці з управління та організації виробництва, інженери, технологи, аналітики [5, с. 159]. На відміну від акціонерів, вони зацікавлені не в прибутку, а в самозбереженні та підвищенні свого значення, що досягається зміцненням авторитету і престижу фірми, підвищенням її ролі на ринку. А від цього залежить матеріальне становище і соціальний статус керівників корпорацій. Таке розуміння органічно вписується в концепцію «управлінської революції», що пояснює зміни в економіці та суспільстві корпоративізацією виробництва.

У цих теоріях не враховується та обставина, що прибуток є одним з факторів, що визначають курс акцій. А підвищення курсу акцій корпорації відображає зростання її соціального престижу, підвищує її можливості залучати позикові кошти для фінансування інвестиційного процесу. Емпіричні дані показують, що управлінський персонал володіє пакетами акцій своїх корпорацій, і в силу цього його інтереси не суперечать інтересам акціонерів. Розробка подібних теорій викликана тим, що прибуток, що є кінцевою метою виробництва та інвестування, досягнення якої опосередковано безліччю проміжних ланок, часто не видний на поверхні явищ. Реальна матеріальна мета опиняється у тіні безлічі інших обставин.

Теорії, що вивчають мотиви інвестування, розглядають проблему головним чином з позицій мікроекономіки. Складнощі узагальнення отриманих результатів з метою формування картини інвестиційної діяльності в масштабах усього суспільства обумовлені впливом різних факторів на інвестиційну поведінку різних фірм.

1.2.2. Структура та динаміка суспільного капіталу

Дослідження розширеного відтворення в сучасній макроекономіці обумовлені практичним завданням забезпечення економічного зростання. У короткостроковому періоді проблема нагромадження і темпів зростання пов'язана з подоланням циклічних спадів, в довгостроковому періоді — із забезпеченням довгострокового стійкого зростання економіки. Різні наукові парадигми по-різному визначають зв'язок нагромадження капіталу з економічним зростанням.

Кейнсіанство відштовхується від ситуації, яка характеризується наявністю невживаних ресурсів у суспільному виробництві. Завдання дослідження — знайти можливості і механізми, що дозволяють вивести економіку з такого стану. Засобом для вирішення поставленого завдання є зростання сукупного попиту. Для його збільшення важливо збільшити споживчі витрати домогосподарств за рахунок зменшення їх заощаджень, збільшити інвестиційні витрати виробників, державні витрати, розширити масштаби роботи на зовнішні ринки. У цій системі поглядів інвестиції приймаються в розрахунок як один із чинників зростання сукупного попиту.

Інвестиції, зроблені в якій-небудь одній галузі, викликають попит на засоби виробництва, будівельні матеріали, предмети споживання для утягненого у виробництво персоналу. При цьому попит становить не всю суму спочатку отриманих інвестицій, а лише частину їх, відповідну схильності споживача ділити приріст свого доходу в певній пропорції на частини, що йдуть на споживання та заощадження. Продавці ресурсів, отримавши гроші, в свою чергу формують попит, теж у відповідності зі своєю граничною схильністю до споживання і заощадження. Далі формується попит наступної лінії продавців, потім — наступної і т. д. У результаті фактичний попит виявляється набагато більшим за суму початкових інвестицій. Вимірником цього похідного попиту є мультиплікатор:

$$k = 1 / (1 - MPC) = 1 / MPS,$$

де MPC — гранична схильність до споживання,

MPS — гранична схильність до заощадження.

З формули видно, що чим більшу частину своїх доходів суб'єкти ринку споживають і меншу зберігають — тим вище значення мультиплікатора, вище похідний попит, вище шанси вивести економіку з депресивного стану. Отже, на цій фазі циклічного руху економіки

заощадження виконують роль гальма виробництва. Цим викликано негативне ставлення кейнсіанської теорії до заощаджень, які класичною школою політекономії вважалися необхідною умовою економічного зростання.

Дана концепція розроблена для умов спаду виробництва, наявності вільних виробничих потужностей і високого рівня безробіття. Практичні рекомендації концепції Дж. М. Кейнса спрямовані на створення умов для зростання за рахунок більш повного використання вже наявних ресурсів і досягнення повної зайнятості.

Однак, міркуванням у вартісних категоріях, що не співвіднесені з відповідним матеріально-речовим втіленням цих категорій, властиво певне протиріччя. Суть його зводиться до наступного. Економічний спад характеризується тим, що доходи покупців скоротилися, зросло безробіття, споживчі витрати скоротилися. Відповідно до цього в торгівлі з'являються наднормативні запаси товарів. Торгівля починає подавати сигнали виробництву про необхідність скорочення обсягів поставок. Виробники на ці сигнали відразу відреагувати не можуть. Їм доводиться рахувати, що дешевше — негайно розірвати контракти з постачальниками сировини, деталей, вузлів та платити неустойки, або працювати на склад в надії потім продати товари. Саме тому кризові явища нарастають якийсь час, хоча всі вже знають, що почався економічний спад. І ось в цих умовах зростання труднощів збуту теорія пропонує все ж таки перетворити грошові заощадження в інвестиції. У зв'язку з цим виникає питання: навіщо? Попит вже скоротився, отже, треба скорочувати виробництво. Однак, якщо знайти нових споживачів, при цьому стільки, щоб вони могли розкупити запаси товарів у торгівлі, що виростили в результаті спаду виробництва, та купити приріст товарів, отриманий за рахунок нових інвестицій, тоді, дійсно, треба перетворювати заощадження в нові інвестиції. Де взяти цих нових покупців? Відповідь Дж. М. Кейнса — створити їх за рахунок бюджетних витрат. Класична школа політекономії вважала, що бюджет за допомогою податків лише переносить попит з одних суб'єктів на інших, тому бюджетні витрати в принципі нічого не змінюють. Можлива інша відповідь: бюджет створює новий попит за допомогою дефіцитного фінансування видатків. Дійсно, економічний спад характеризується розбалансованістю натурально-речових і вартісних пропорцій. Вироблена вартість застигає в товарній формі. Немає попиту, відповідно, і грошей для того, щоб перетворити товарну форму капіталу в грошову. Завдяки надходженню грошей в макро-

економічний кругообіг з'являється можливість подолати розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій. У зв'язку з цим виникає питання: якою мірою вдається подолати цю розбалансованість? Дж. М. Кейнс зазначає небезпеку протилежної розбалансованості, коли надлишок грошової маси викликає зростання цін. Необхідно враховувати ще одну важливу обставину. Економічний спад настає після насичення потреб, властивих науково-технічному рівню виробництва в період попереднього підйому. Труднощі збуту і зростаючі запаси пов'язані не тільки зі зменшенням доходів і, відповідно, витрат споживачів. Ці труднощі пов'язані і з насиченням потреб. Саме з цієї причини починають рости заощадження як відкладений попит. Кейнсіанська доктрина не виділяє цю частину в загальному обсязі заощаджень, вважає всі заощадження негативним моментом і спрямована на те, щоб всі їх перетворити на інвестиції. Тим часом методи стимулювання попиту навряд чи торкнуться тієї частини заощаджень споживачів, яка представляє їх відкладений попит. Щоб ці заощадження надійшли на ринок, там має з'явитися новий товар. Саме це, як правило, відбувається в період переходу економіки від циклічного спаду до економічного зростання. Попит на новий предмет споживання, на необхідні для його виробництва засоби виробництва, серед яких теж повинні бути нововведення, створює стимули для перетворення заощаджень в інвестиції. Цей процес розвивається одночасно з іншим процесом. Цей другий процес властивий кейнсіанській концепції стимулювання попиту. Він обумовлений тим, що початкові інвестиції дають імпульс кумулятивному розширенню виробництва на існуючій технічній основі. Ринок уже затоварений плюс до цього ще більше розширюється виробництво. Хто буде купувати цю зростаючу товарну масу? Цілком обгрунтованою виглядає орієнтація на зовнішній ринок. Чистий експорт є однією зі складових частин сукупних витрат в моделі Дж. М. Кейнса. Однак де гарантії, що зовнішньому ринку потрібні ці товари, надлишкові на внутрішньому ринку тієї чи іншої країни?

Країнознавчі дослідження економічного циклу показують, що проблему недостатнього сукупного попиту багато розвинених країн вирішують саме таким чином — орієнтуючи свою продукцію на зовнішні ринки. Це веде до того що «кейнсіанські заходи стимулювання попиту, до яких вдавалися особливо активно в період кінця 1960-х — кінця 1970-х років, ніяк не могли полегшити проблему надлишкових потужностей і перевиробництва в промисловості, оскільки підтриму-

вали життя саме тих надлишкових засобів виробництва, які і слід було ліквідувати» [6, с. 409]. За логікою розвитку виробництва і відповідно до логіки кейнсіанської моделі — необхідно нарощувати експорт. На початку 1990-х років розвинені країни так і робили: «Оскільки зростання інвестицій продовжувало сповільнюватися, стагнація на внутрішніх ринках посилилася, що змушувало конкурентів на світовому ринку нарощувати свою залежність від експорту для підтримки зростання. Але, хоча співвідношення між темпами зростання експорту та темпами зростання внутрішнього випуску досягло небачених за весь післявоєнний час висот, циклічний підйом періоду 1990-х років відрізнявся від підйому 1960-х років різуче: якщо тоді прискорення торгівлі розвивало успіхи, досягнуті на стрімко зростаючих внутрішніх ринках, тепер експорт був покликаний всього лише компенсувати занепад всередині економіки. Оскільки зростання випуску експортованих товарів (у першу чергу промислових) прискорювалося ривками, в той час як внутрішні ринки стагнували, проблема надлишкових потужностей і перевиробництва в промисловості тільки посилилася» [6, с. 410]. Порівнюючи кейнсіанський підхід до проблеми рецесії з монетаристським, автор вважає монетаризм більш ефективним методом дій, якщо уряди готові до «масштабного (і суцільного) руйнування капіталу» [6, с. 409]. Отже, аналіз реальних даних показує, що розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій носить фундаментальний характер. Подолання їх може бути двояким: насичення економіки грошима або руйнування надлишкового продуктивного капіталу, що розчищає поле для структурної перебудови економіки.

Кейнсіанська теорія, як і теорія класичної школи політичної економії, не є країнознавчою. Мова ведеться про «економіку взагалі». Однак реалізація товарної маси в умовах розширеного відтворення, як у класичній теорії, так і в кейнсіанській, виявляється неможливою. Причини цього різні. Для класичної доктрини — причини соціально-економічні, для кейнсіанської — психологічні.

Мета практичних рекомендацій кейнсіанської теорії — вивести економіку зі стану циклічного спаду. Подальший розвиток розглядається теоріями економічного зростання в тривалому періоді.

У теорії Р. Харрода — Е. Домара встановлюється зв'язок між нагромадженням капіталу і темпами економічного зростання: темп економічного зростання прямо пропорційний валовим інвестиціям та обернено пропорційний показнику капітального коефіцієнта, що

характеризує капіталоємність [99, с. 118]. Звідки випливає, що, чим вище капіталоємність економіки, тем вищими мають бути інвестиції задля забезпечення визначеного темпу економічного зростання.

У теорії декілька вузлових категорій: гарантований темп зростання, природній, фактичний. Коли інвестиції збігаються із заощадженнями, темпи зростання економіки забезпечують дотримання найважливіших пропорцій як у сьогоднішні, так і в майбутньому. Такий темп зростання називається гарантованим. Природній темп зростання: темп, що дозволяє максимально використовувати наявні ресурси. Далі будеться модель, що характеризує співвідношення зазначених трьох темпів зростання: фактичного, гарантованого і природнього.

Рівність фактичного темпу зростання природньому і повна зайнятість досягаються в моделі Р. Харрода в результаті абстрагування від технічного прогресу і передумови незмінності рівня продуктивності праці. Однак, чи вважають підприємці, які здійснюють інвестиції, виправданим такий рівень капіталоємності? Цілком допустимо припустити, що підприємці вважають більш сприятливою для себе ситуацію, коли виробництво дозволяє здешевлювати вироблену продукцію. У такому варіанті темп зростання виробництва перевищує темп поглинання робочої сили, завдяки чому підвищується капіталоозброєність і продуктивність праці. Проблема безробіття залишається невирішеною. Можливий варіант зростання при повній зайнятості і зростанні продуктивності праці. Такий варіант зростання влаштує робітників, але чи влаштує він підприємців? Це залежить від того, які потрібні заощадження та інвестиції. Цілком можлива ситуація, коли потрібні дуже великі інвестиції, не забезпечені відповідними заощадженнями: «Ця висока зайнятість матиме інфляційний і тому нездоровий характер» [99, с. 122].

Таким чином, стійкий темп зростання економіки забезпечується, якщо вдається забезпечити повну зайнятість і при цьому уникнути інфляції. У зв'язку зі складністю цього завдання Р. Харрод ставить запитання: «Якщо темп зростання, обумовлений сукупними індивідуальними рішеннями, які ґрунтувалися на пробах і помилках, виявиться іншим, ніж темп зростання, який вимагають основні умови, то знайдуться сили, які прагнуть виправити цей темп і привести його у відповідність з лінією зростання, яка визначається основними умовами?» [99, с. 111]. Р. Харрод відповідає негативно на це питання. Це випливає з логіки його теорії. Велика ймовірність розбіжності між тим, що є, і тим, що необхідно. Економічний механізм не тільки не долає

наявні невідповідності, але посилює їх [99, с. 120]. Дійсно, забезпечити оптимальну траєкторію економічного зростання, збалансувавши всі параметри виробничого процесу, стихійно-ринковими методами неможливо. «В умовах ринкової конкуренції, навіть якщо допустити існування спільності інтересів підприємців, важко очікувати, щоб всі три коефіцієнти взяли значення, які диктуються вимогами стійкого зростання. Така ситуація практично вважається настільки неймовірною, що теорія Р. Харрода викликала критику не тільки в стані опонентів, а й самих кейнсіанців. Дотримання передбачуваних Р. Харродом умов стійкого зростання Дж. Робінсон охарактеризувала не інакше, «як золотий вік, який показує, що він висловлює міфічний стан, який малоймовірно досягнути у будь-якій реальній економіці» [92, с. 198].

Іншу систему взаємозв'язку нагромадження та економічного зростання встановлює неокласична теорія. Міркування відштовхуються від того, що для виробництва необхідні капітал і праця, що ефективність використання цих ресурсів може бути різною. Тому задані темпи зростання можуть бути забезпечені при різних вкладеннях праці і засобів виробництва і при різному співвідношенні між ними. Вибір поєднання факторів залежить від їх цін. Зі зміною цін факторів змінюється і їх співвідношення у виробництві: ширше застосовується більш дешевий фактор.

Теорія ґрунтується на передумові існування досконалої конкуренції. Її вплив дещо знизився в середині ХХ століття. Однак в останні 20 років ХХ століття теорія пережила своєрідний ренесанс. Зміцнюються позиції неокласики і в ХХІ столітті у зв'язку з серйозними змінами у виробництві та розширенням конкурентних ринків.

Неокласичні теорії пішли від припущення про стабільність капітального коефіцієнта, враховують не тільки взаємозамінність факторів, а й технічний прогрес.

Формою таких моделей стали виробничі функції: спочатку найпростіша, де продукція виступає функцією витрат праці та капіталу, а потім більш складні, в яких враховується технічний прогрес, тобто підвищення віддачі витрат у часі.

Фундаментальною неокласичною моделлю економічного зростання є модель, розроблена Робертом Солоу, що дозволяє визначити взаємозалежності економічного зростання, нагромадження капіталу, технічного прогресу й зайнятості. У цій моделі обсяг виробництва залежить від наявного запасу капіталу і праці, що використовується.

При співставленні цих величин можна побачити, що продуктивність праці (випуск продукції на одного працівника) залежить від капіталоозброєності праці (обсяг капіталу, який припадає на одного працівника). Співвідношення продуктивності праці з капіталоозброєністю праці показує, скільки додаткового продукту на одного працівника можна отримати, збільшуючи капіталоозброєність на одну одиницю. Розрахунки показують, що гранична продуктивність капіталу знижується.

Характеризуючи попит, вважається, що його пред'являють споживачі та інвестори. Отже, вироблена кожною одиницею праці продукція ділиться між споживанням і інвестиціями. Споживання пропорційно доходу — якась його частина споживається, якась — зберігається. Якщо заощадження дорівнюють інвестиціям, тоді інвестиції, як і споживання, пропорційні доходу.

Зіставивши функцію виробництва і функцію споживання, можна проаналізувати, як нагромадження капіталу забезпечує економічне зростання. Запаси капіталу можуть змінюватися з двох причин: інвестиції призводять до зростання запасів капіталу; частина капіталу вибуває з експлуатації у міру зносу, що призводить до зменшення запасів капіталу. Виходячи з того, що інвестиції в розрахунку на одного працівника є частиною продукту, що припадає на одного працівника, можна побачити, що інвестиції є функцією від капіталоозброєності: чим вище рівень капіталоозброєності, тим вище обсяг виробництва і більше інвестиції. Таке розуміння пов'язує існуючі запаси капіталу з нагромадженням нового капіталу.

Щоб врахувати в моделі амортизацію, вважається, що щорічно вибуває певна частка капіталу, обумовлена терміном його експлуатації. Тоді зміна запасів капіталу дорівнює інвестиціям за вирахуванням вибуття. Чим вище капіталоозброєність, тим більший обсяг виробництва та інвестицій, що припадають на одного працівника. Разом з тим, чим більше запаси капіталу, тим більше і величина вибуття. Розрахунки показують, що існує єдиний рівень капіталоозброєності, при якому інвестиції дорівнюють величині зносу. Якщо в економіці досягнуто саме такий рівень, то він не буде змінюватися в часі, оскільки дві діючі на нього сили (інвестиції та вибуття) взаємно збалансовані. Така ситуація називається станом стійкої капіталоозброєності і відповідає рівновазі економіки в довгостроковому плані. Незалежно від початкового запасу капіталу, з яким економіка починає розвиватися, вона потім досягає стійкого стану. Якщо запаси капіталу нижче

стійкого стану, інвестиції перевищують вибуття. Капіталоозброєність збільшується і буде рости разом з продуктивністю до тих пір, поки не наблизиться до стійкого рівня. В протилежному випадку, коли запаси капіталу в початковому стані перевищують стійкий стан, інвестиції менше, ніж вибуття, капітал вибуває швидше, ніж додається. В результаті капіталоозброєність буде скорочуватися, наближаючись до стійкого рівня. В момент, коли запаси капіталу, що припадають на одного працівника, досягнуть стійкого рівня, інвестиції зрівняються з вибуттям, і капіталоозброєність не буде ані рости, ані падати. Розрахунки показують, що рух до стійкого рівня триває досить довго.

Наступним етапом дослідження є припущення про зміну норми заощаджень. Коли норма заощаджень зростає, відповідно, збільшуються інвестиції. Однак спочатку запас капіталу і, відповідно, вибуття залишаються незмінними, отже, інвестиції перевищують вибуття, капітал зростає. Це зростання продовжується до тих пір, поки економіка не досягне нового стійкого стану, з більшою капіталоозброєністю і більш високою продуктивністю праці, ніж у попередньому стійкому стані. З моделі Солоу видно, що норма заощаджень є ключовою детермінантою величини стійкої капіталоозброєності. При більш високій нормі заощаджень економіка має за інших рівних умов більший запас капіталу і більш високий рівень виробництва. Таким чином, більш високі заощадження ведуть до більш швидкого зростання, але це прискорення не є довічним. Збільшення норми заощаджень забезпечує зростання до тих пір, поки економіка не досягне нового стійкого стану. Якщо в економіці підтримується висока норма заощаджень, то і капіталоозброєність, і продуктивність будуть високими, але зберегти високі темпи зростання можливо лише до досягнення стійкого стану, відповідного цьому рівню капіталоозброєності.

Рівень нагромадження капіталу, що забезпечує стійкий стан з найвищим рівнем споживання, називається «Золотим рівнем нагромадження капіталу» [138, с. 638–643; 139]. Для того, щоб визначити, чи відповідають показники економіки Золотому правилу, необхідно спочатку визначити споживання на одного працівника в стійкому стані, а потім з'ясувати, який зі стійких станів забезпечує найбільше споживання.

Виходячи з прийнятих припущень і встановлених моделлю взаємозв'язків, стійкий рівень споживання є різницею між випуском і вибуттям капіталу в стійкому стані. Подальше збільшення капіталоозброєності двояко впливає на величину споживання: вона сприяє

зростанню випуску продукції, але в той же час більша кількість продукції потрібна для відшкодування вибуття капіталу. Розрахунки показують, що існує єдиний рівень капіталоозброєності — рівень Золотого правила нагромадження, при якому душеве споживання досягає максимуму. Порівнюючи різні стійкі стани, необхідно враховувати вплив зростання капіталоозброєності як на обсяг виробництва, так і на вибуття капіталу. Якщо капіталоозброєність менше її рівня по Золотому правилу, то зростання запасів капіталу викликає зростання виробництва, що перевищує збільшення вибуття. У цьому випадку споживання зростає. Якщо обсяг капіталу перевищує рівень Золотого правила, подальше зростання капіталоозброєності зменшить споживання, тому зростання випуску продукції виявиться меншим за приріст вибуття капіталу. При капіталоозброєності на рівні Золотого правила граничний продукт капіталу дорівнює нормі вибуття. Розрахунки показують, що чим вище норма заощаджень, тим більший капітал, а це веде до зростання випуску і зростання вибуття. Стійкий рівень споживання спочатку зростає разом із зростанням норми заощаджень, а потім падає. Максимальний рівень споживання забезпечується при одному єдиному варіанті норми заощаджень. Цей варіант, який відповідає Золотому правилу, гармонійно поєднує інтереси нинішнього і майбутніх поколінь.

Для пояснення безперервного зростання економіки Р. Солоу включає в модель зростання населення, відповідно, зростання зайнятості і технологічний прогрес. Зростання чисельності зайнятих веде до зменшення капіталоозброєності праці, розподіляючи наявний капітал на більше число працівників. Економіка знаходиться в стійкому стані, якщо капітал на одного працівника залишається незмінним, отже, інвестиції повинні не тільки замінювати капітал, що вибуває, але і забезпечувати капіталом нових працівників на рівні стійкого стану. З урахуванням технологічного прогресу, модель показує, що можливо підтримувати безперервне зростання випуску продукції на одного працівника. Коли економіка досягає стійкого стану, темп зростання виробництва на одного працівника залежить тільки від швидкості технологічного прогресу. Отже, тільки технологічний прогрес може пояснити безперервно зростаючий рівень добробуту.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що адаптація виробництва і суспільства до безперервних структурних змін породжує неминучі труднощі. Розширене відтворення на основі зростання технічного рівня виробництва пов'язане з диспропорціями, надви-

робництвом товарів, що не знаходять збуту. Підсумок цих міркувань: для реалізації постійно зростаючої товарної маси потрібні ринки за межами власне капіталістичного виробництва, тобто прості товаро-виробники, верстви населення, які нічого не виробляють, а лише споживають, або ринки за межами національного господарства, а саме — сектор «закордон». При такому теоретико-методологічному підході сектор «закордон» потребує окремого дослідження, яке має виявити, чим він відрізняється від абстрактної моделі економіки взагалі, як моделі балансування попиту та пропозиції, споживання, заощадження та інвестування.

1.3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВІДТВОРЕННЯ І НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Інституціоналізм багатство народів пов'язує не стільки з нагромадженням капіталу, скільки з набором правил, що визначають умови суспільного виробництва. У дослідженні нагромадження капіталу наукова задача інституціональної теорії зводиться до пошуку причин, які дозволяють пояснити економічне зростання і розвиток. Важливо не просто зв'язати темпи економічного зростання з рівнем заощаджень та інвестицій, а й пояснити, чому в одній країні заощаджень та інвестицій цілком вистачає для забезпечення високих темпів зростання, а в іншій — бракує. У цьому поясненні інституційна теорія, трактуючи проблему нагромадження капіталу, акцент робить на формуванні інституційного середовища, що стимулює заощадження та інвестиції.

Що сприяє створенню інститутів розвитку, чому в одних країнах створено інститути, які підтримують заощадження та інвестиції, а в інших, сусідніх, родинних за менталітетом і культурою, такі інститути створити не вдається? Так, наприклад, у 2017 році реальний ВВП на душу населення в США склав 59 500 дол., тоді як у сусідній країні — Мексиці — 19 500 дол. Перевищення у 3 рази. Один народ, розділений державними кордонами, досягає різних економічних успіхів. Так, в Південній Кореї реальний ВВП на душу населення становив у 2017 році 39 400 дол., що в 23,2 рази вище, ніж в Північній Кореї (1 700 дол.). Подібним прикладом є також Китай і Тайвань. У Китаї у 2017 році ВВП на душу населення становив 16 600 дол., тоді як у Тайвані — 49 800 дол. [119]. Найбільш показовим є порівняння країн, в

яких наявні або, навпаки, відсутні природні ресурси. Так, наприклад, у Нігерії, країні, що експортує нафту, реальний ВВП на душу населення у 2017 році становив 5900 дол., у Венесуелі, яка теж експортує нафту — 12 100 дол., а у Гонконзі та Сінгапурі, містах-державих, начисто позбавлених природних ресурсів, ВВП на душу населення у цьому ж році становив відповідно 61 000 дол. та 90 500 дол. [119].

Наведені данні яскраво ілюструють висновок, що вирішальне значення для економічного зростання та розвитку. мають інститути. Насамперед такі, які стимулюють заощадження та інвестиції, тобто нагромадження капіталу.

Деякі автори відмічають: «Країни з капіталістичними інститутами і ринковою системою швидше розвиваються, стають багатшими, інші явно відстають» [120]. Таке тлумачення виглядає тавтологічним, бо ринкова система є капіталістичною і у цьому розумінні їй властиві саме капіталістичні інститути. Але у різних капіталістичних країнах інститути виявляються різними. Можливо тому інституціоналізм, відзначаючи провідну роль саме капіталістичних інститутів, окремо виділяє інститути розвитку, що забезпечують створення заощаджень та інвестування, тобто нагромадження капіталу. Таким чином, проблема переводиться у іншу площину, у площину визначення інститутів ринкової економіки які сприяють нагромадженню капіталу.

Е. де Сото доводить, що такими інститутами є права власності. Одночасно він ставить запитання: чому закони про власність, які сформовані майже у всіх країнах світу, не працюють за межами Заходу, тобто не забезпечують заощадження та інвестиції у національній економіці цих країн. На думку цього автора в даний час менш розвинені країни переживають свого роду «хвороби зростання», тобто таку ж кризу, як і та, через яку пройшли нині розвинені країни в епоху промислової революції, коли вони самі «...страждали від гніту чорних ринків, мафіозних організацій, масової бідності й кричущої неповаги до законів. Західні країни знайшли вихід з положення близько 150 років тому і стали багатіти, так і не зрозумівши, що ж, власне, вони для цього зробили». Е. де Сото доводить, що головне, що було зроблено в цей час, — це визначеність та захищеність прав власності [85, с.9].

Визначеність і захищеність прав власності — необхідна умова нагромадження капіталу. Капіталу як вартості, що створює нову вартість, а не як купи грошей, що лежать мертвим вантажем, заощаджених і виведених із економічного кругообігу. Е. де Сото стверджує, що «більшість найбідніших країн Азії, Африки і Латинської Америки

вже володіють ресурсами і активами, необхідними для процвітання капіталізму. Навіть у найбідніших країнах у бідняків є заощадження. І обсяг цих заощаджень грандіозний — в 40 разів більше, ніж вся сума іноземної допомоги, наданої світу після 1945 року. В одному тільки Єгипті власність бідних верств населення в 55 разів перевищує обсяг прямих іноземних інвестицій, включаючи витрати на спорудження Суецького каналу і Асуанської плотини» [85, с.17–18]. Проблема полягає у тому, що ці гроші виведені з економічного обороту, тобто виконують лише функцію заощадження, а у капітал не перетворюються, не інвестуються в процес створення та зростання вартості. Для перетворення грошей у капітал необхідні деякі умови. На це і звертає увагу інституційний підхід до проблеми нагромадження капіталу, акцентуючи увагу на певній правовій, політичній, соціальній інфраструктурі, які «перетворюють речі і працю в капітал» [85, с. 20]. Прибічники концепції визначальної ролі прав власності вважають, що лише відсутність належного правового оформлення пояснює, чому в багатьох країнах за межами Заходу капіталізм виявляється непрацездатним.

Е. де Сото виділяє наступні ефекти приватної власності: фіксація економічного потенціалу активів, інтеграція розрізненої інформації, відповідальність власників, підвищення ліквідності активів, розвиток громадських зв'язків, паспортизація угод. Всі ці ефекти характеризують добре налагоджений господарський механізм. Проте, вони зовсім не відображають мотивацію капіталу до нагромадження, до розвитку науково-технічного прогресу. З таких позитивних ефектів приватної власності зовсім не випливає, що власник буде інвестувати ресурси в національну економіку. Крім визначеності прав власності необхідна їх захищеність. Цієї обставині, тобто захищеності прав власності, забезпеченню їх надійності надає вирішального значення Д. Норт, який вважає, що надійність прав власності та розвиток державного і приватного ринків капіталу з'явилися не тільки факторами швидкого економічного розвитку Англії а й установлення її гегемонії в міжнародній політиці, а в подальшому і в пануванні над світом. Саме надійність прав власності необхідна для становлення відносин капіталу, для розвитку промислового капіталу. А далі ці відносини стають джерелом розвитку, сприяють процесу інвестування, нагромадження капіталу.

Міркування про необхідність і корисність формального визначення прав власності віддзеркалюють ситуацію у так званому третьому

світі — у колишніх колоніях, напівколоніях, інших залежних країнах. Проте у колишніх країнах радянського блоку, які були індустріально розвинутими до моменту переходу від планової економіки до ринкової, у теперішній час система законодавчого оформлення приватної власності цілком сформована і права власності визначені. Всі позитивні ефекти приватної власності для господарського механізму мають місце, але, тим не менше, процвітання досягти цим країнам не вдалося, а, наприклад Україна, переживає тривалий економічний занепад. Це дає підставу припустити, що у випадку пострадянських країн, проблема полягає не у невизначеності прав власності, а у їх незахищеності. Хоча з формального боку інститут захисту прав власності — судова система — створено, але її функціонування не є незалежним. В результаті захист власності, як і особистості, стає недосконалим.

Деякі дослідники вважають, що найважливішим з усіх інститутів економічного розвитку є економічна політика. Так, наприклад, І. Валлерстайн витоки швидкого розвитку Англії в період промислової революції бачить в протекціоністській економічній політиці держави, спрямованій на розвиток вітчизняної промисловості, сільського господарства, на підвищення зайнятості населення. І хоча протекціоністські заходи приймалися державою ще до початку промислової революції, тим не менше, саме вони підготували необхідні умови для розвитку англійської промисловості, зробили її здатною витримати конкуренцію з боку більш сильної на той час голландської промисловості. Економічна політика протекціонізму дещо пізніше сприяла розвитку промисловості і в деяких інших країнах. Доброчинність протекціонізму пов'язують з тим, що розвиток вітчизняного виробництва, його ускладнення веде до підвищення зайнятості населення та зростання заробітної плати, завдяки чому створюється попит на вироблену продукцію, який, у свою чергу, підштовхує виробників до розширення та вдосконалення виробництва. І навпаки, низькі заробітні плати та низький рівень життя не сприяли індустріалізації, так як не створювали необхідний попит на промислові товари. Таким чином, завдяки індустріалізації формується попит високооплачуваних вимогливих споживачів, який і до теперішнього часу відзначається дослідниками як необхідна умова розвитку та конкурентоспроможності національного виробництва тієї чи іншої країни.

На високий рівень заробітної плати як на важливий стимул розвитку економіки та нагромадження капіталу вказує і Р. Алєн. Він від-

мічає, що високий рівень заробітної плати заохочує бізнес до використання працезберігаючих технологій. Такі технології виявляються капіталомісткими. В результаті утворюється висхідна спіраль прогресу: висока заробітна плата стимулює розвиток капіталоємного виробництва, що, в свою чергу, веде до подальшого збільшення заробітної плати. Повторення цього циклу є тривалим процесом індустріалізації, який і задає траєкторію розвитку західних країн. Бідним країнам не вдалося включити таку спіраль прогресу. Низька заробітна плата і висока вартість капіталу змушують їх використовувати архаїчні технології, отримуючи низькі доходи [3, с. 76–77].

Для індустріальної економіки важливий ефект масштабу, вона потребує ємних ринків. Відтак, основними факторами економічних успіхів і невдач різних країн у період між Ватерлоо і Другою світовою війною Р. Ален вважає економічну політику, що сприяла розвитку технологій, разом із процесом глобалізації [3, с. 81]. Значення економічної політики підкреслює і І. Валлерстайн: «вирішальне значення державної влади для економічних процесів представляється вражаючим» [8, с. 99]. При цьому економічна політика країн, що досягли економічних успіхів, була зорієнтована на створення сприятливих умов для нагромадження капіталу, необхідного для розвитку технологій і сприятливих умов для просування виробленої продукції на закордонні ринки.

На відміну від лідерів індустріалізації, в країнах, що зазнали невдачі у економічному розвитку у зазначений період часу, праця була дешевим ресурсом. технічна озброєність праці — низькою. В результаті дрібнотоварне виробництво в обробних галузях, що використовували примітивні ручні знаряддя праці, виявилось неконкурентоздатним у економічному змаганні з машинним виробництвом, яке швидкими темпами розвивалося спочатку в Англії, а потім в США, в європейських країнах. Розорення дрібного обробного виробництва в країнах Азії та Близького Сходу вело до перетоку праці у сільське господарство, добувні галузі і країни цих регіонів ставали експортерами пшениці, бавовни, рису та інших сировинних товарів. Продукція цих галузей була необхідна для сплати за промислові товари, що постачалися із закордонних країн. Так відбувалося становлення сучасних слаборозвинутих країн [3, с. 81].

Ці події були наслідком економічної політики, заснованої на абстрактно теоретичній концепції відносних переваг у зовнішній торгівлі. Однак у конкретно історичних умовах реальної економіки між-

народна спеціалізація на основі принципу порівняльних переваг веде до безперервного зростання відмінностей у відносній ефективності інвестицій в різних галузях економіки. Така спеціалізація вигідна тільки для економічно розвинутих країн, але вона консервує відсталість слабких.

Європейські країни, правлячі кола яких у XIX столітті усвідомили власне відставання у рівні економічного розвитку від Великобританії як лідера промислової революції і прагнули подолати це відставання, розробляли комплекси політичних заходів, спрямованих на індустріалізацію економіки і не допустили скочування своїх економік до рівня монокультурних спеціалізацій. На відміну від них, правлячі еліти колоній і залежних країн, в силу особливостей своїх економічних інтересів і політичних систем не усвідомлювали необхідності і не мали економічних мотивів для здійснення стратегії розвитку. У цих країнах формувалася компрадурська буржуазія, котра проводила економічну політику, підпорядковану власним економічним інтересам і інтересам колоніальної влади.

«Розглянуті проблеми можуть бути проілюстровані прикладами з історії виготовлення текстильних виробів з бавовни в Індії та Англії. Під час промислової революції продуктивність праці в англійській бавовняній промисловості росла в міру вдосконалення машин і устаткування. Відповідно до принципу порівняльних переваг, підвищення продуктивності в Англії, за умови, що в Індії продуктивність праці в галузі підвищувалась не настільки високими темпами, означало зростання конкурентоспроможності англійських виробників бавовняних тканин і одночасне зниження рівня конкурентоспроможності індійських постачальників. І навпаки, порівняльна перевага Індії у виробництві сільськогосподарської продукції мала збільшитися, а Англії — зменшитися. Принцип порівняльних переваг передбачає, що високий темп зростання продуктивності в період промислової революції мав сприяти індустріальному розвитку Англії і деіндустріалізації Індії. Так і сталося... Порівняльними перевагами у виробництві тих чи інших товарів володіє кожна країна. Індія втратила колишні переваги у виробництві тканин, але придбала переваги у сфері сільськогосподарського виробництва.... Історія індійського виробництва текстилю у XIX столітті була типовою для більшої частини третього світу того часу. Асиметричні технічні зміни разом з глобалізацією сприяли промислому розвитку західних країн і одночасної деіндустріалізації економік Азії» [3, с. 83–84]. Дії уряду Індії були

спрямовані на збільшення експорту сільськогосподарської продукції. «Навіть сьогодні в Індії, Пакистані та Бангладеш переважає сільськогосподарська зайнятість, що характерно і для інших бідних країн світу» [3, с. 93].

Ринковий механізм деіндустріалізації економіки, проаналізований Р. Алленом на прикладі економіки Індії XIX ст. є універсальним, він діє і у XX та XXI ст. Саме так відбулася деіндустріалізація економіки України, яка втратила галузі машинобудування і збільшила масштаби виробництва у сільському господарстві, де має порівняльні економічні переваги. При цьому вітчизняна економіка не виготовляє засоби праці, необхідні для сільського господарства, тобто одночасно з розширенням виробництва аграрної продукції збільшується попит на сільгосптехніку, яку вітчизняні виробники купують на світовому ринку, сплачуючи за це аграрною продукцією.

Так, в економіці України частка аграрного сектору та видобутку сировини, що має видиму тенденцію до зростання, склала у 2017 році 16,1 %, перевищивши частку обробної промисловості, яка має тенденцію до зниження, і яка склала лише 12,1 % (див. табл. 1.1). Подібне співвідношення цих двох секторів властиве тільки слаборозвинутим залежним країнам.

Таблиця 1.1*

Частка видів економічної діяльності у валовому внутрішньому продукті, %

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Аграрний сектор та добувна промисловість	13,3	14,7	14,6	13,7	15,2	16,9	17,2	16,1
Переробна промисловість	13,2	11,9	12,4	11,3	12,2	11,9	12,2	12,1

*Джерело: Статистичний збірник Національні рахунки України за 2017 рік. — Київ, 2019. — С. 57.

Така архаїчна спеціалізація пов'язана з інституціональною специфікою України. Дослідники доводять, що вибір економічних інститутів визначають політики і політичні інститути, тобто створення інститутів економічного розвитку виявляється невід'ємним від політико-правового процесу [2, с.14–15].

Саме від політичних інститутів залежить, чи можуть громадяни впливати на прийняття рішень політиками. Інакше кажучи, чи будуть політики діяти в інтересах громадян, або вони зможуть ви-

користувувати владу, довірену їм суспільством (а то і узурповану ними), для власного збагачення і проведення політики, яка вигідна тільки їм, але абсолютно не вигідна виборцям. При такому трактуванні взаємозв'язків політики і економіки центральною проблемою у формуванні інститутів розвитку стає проблема контролю виборців (громадян) над політиками і держслужбовцями (владою). Найважливішим стає формування таких інститутів громадянського суспільства, які здатні забезпечити розробку владою економічної політики, що віддзеркалює економічні інтереси суспільства у цілому, а не лише інтереси самих політиків. Цілком зрозуміло, не всі інститути громадянського суспільства мають однакові можливості тиску на владу. Найпотужнішою силою володіють масові і добре організовані інститути, які спроможні не лише висловити власні інтереси, але й захистити їх, завдати економічного збитку владі у разі неврахування цих інтересів. До таких найбільш масових інститутів належать політичні партії та профспілки.

В Україні формування політичних партій, як ідеологічних організацій ще не завершено. Так, в теперішній час на території України зареєстровано 352 політичні партії, активно діють менше 50, у Верховній Раді VIII скликання представлено 19. Такий величезний набір політичних партій зовсім не пов'язаний з різноманіттям їх політичних та економічних програм. Політичні партії в умовах сучасної України виконують роль товару, купівля якого дає можливість покупцеві обиратися і бути обраним до Верховної Ради, до місцевих органів влади. А потім, в умовах невідконтрольності влади виборцям, вирішувати власні бізнесові проблеми, а не проблеми суспільства у цілому. Такі інститути, які лише ззовні виглядають як справжні, а по суті виконують зовсім не ту соціальну функцію, що їх прототипи, називаються симулякрами. Політичні партії в інституціональній системі сучасної України є типовими симулякрами. Створення таких партій пов'язане з виникненням особливого типу власників капіталу — компраторської буржуазії, яка має фінансові можливості задоволення потреб у високій якості життя, тоді як економіка та соціально-культурна сфера власної країни такий високий рівень якості надати не може. Як наслідок — міграція доходів у розвинуті країни і формування економічної політики, спрямованої на вигоду правлячих еліт, а не інтереси суспільства у цілому. З точки зору політиків і держслужбовців, немає ніякої необхідності вводити більш корисні для економічного

розвитку інститути, якщо діючі інститути набагато краще служать інтересам самої правлячої еліти. Для розробки ефективної економічної політики, що розкриває простір розвитку, політична влада повинна бути рівномірно розподілена, уряд має бути підзвітний громадянам і реагувати на їх вимоги, а економічні стимули створювати інновації та впроваджувати їх у виробництво повинні бути у широких верств населення.

Найбільш потужним інститутом розвитку у країнах «центру» до теперішнього часу залишаються профспілки. Тиск профспілок на роботодавців примушує тих підвищувати заробітну плату, що робить працю дорогим ресурсом і мотивує роботодавців шукати можливостей замінити цей дорогий ресурс більш дешевим. В результаті розвивається технічний прогрес. Проте так розгортаються події лише у розвинутих країнах.

У пострадянських країнах, у тому числі і в Україні, профспілки не тиснуть на роботодавців з метою підвищення заробітної плати, і як результат — не відіграють ролі мотиватора змін у технічному рівні виробництва. Такий стан справ пов'язаний з тим, що сучасні українські профспілки є спадкоємцями радянських профспілок, які не вирішували проблем вартості праці та тривалості робочого часу. Їх компетенції обмежувалися культурно-масовою роботою та матеріальною допомогою окремим членам колективів у заздалегідь обговорених випадках. Саме такими функціями обмежена діяльність і сучасних вітчизняних профспілок, що суттєво, інституціонально відрізняє їх від профспілок західних країн. Так, за період 2010–2018 рр. при значному зниженні реальної заробітної плати, що відображено у таблиці 1.2, ніяких суттєвих вимог профспілок відносно підвищення заробітної плати не послідувало.

Таблиця 1.2

Темпи зростання/зниження номінальної плати та реальної заробітної (до попереднього року)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Номінальна заробітна плата	120,0	117,6	114,9	107,9	106,0	120,5	123,6	137,1	124,8
Реальна заробітна плата	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5	79,8	109,0	119,1	112,5

Джерело: Статистичний збірник Національні рахунки України за 2017 рік. — Київ, 2019. — С. 70.

Як видно за наведених даних, навіть номінальна заробітна плата знизилась у 2014 році, а реальна, знизившись у 2014 р., суттєво впала у 2015 році. Незначне її зростання у 2016р. не виправило стан справ. Однак наймана праця, організована у профспілки, зовсім не виступила проти такого падіння рівня життя. Страйки з цього приводу відбулись лише на 5 (п'яти) підприємствах та організаціях у 2014 та у 2015 роках, а кількість працівників, які брали участь у страйках складала 1 тисячу 600 осіб у 2014 році та 900 осіб у 2015 р. (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Страйки та їх наслідки

	2014	2015	2016	2017
Кількість підприємств та організацій, на яких відбувалися страйки, одиниць	5	5	–	23
Кількість працівників, які брали участь у страйках, тис. осіб	1,6	0,9	–	2,1
Кількість невідпрацьованих годин у середньому на одного страйкуючого	194	133	–	66

Джерело даних: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Розвиток соціально-трудових відносин яскраво демонструє, що вітчизняні профспілки — це інститут, який не співпадає за своїми суспільними функціями з профспілками розвинутих країн. Проте він зберігає таку саму назву і, більше того, він залишається самим масовим суспільним інститутом у сучасній Україні. Виходячи з цього, цей інститут також можливо кваліфікувати як симулякр. Симулякри займають відповідну нішу інституціональної системи суспільства і не допускають туди справжні інститути. Як наслідок відсутності тиску на роботодавців з метою підвищення заробітної плати, вітчизняні підприємці не мотивовані підвищувати технічний рівень виробництва, впроваджувати у виробництво досягнення науково-технічного прогресу. Відповідно і перед владою не постає проблема врегулювання суперечок між найманою працею і роботодавцями, не постає проблема стимулювання технічного прогресу, створення нових робочих місць у високотехнологічних секторах виробництва, розвитку науки і наукового обслуговування.

Отже для економічного розвитку, для створення умов, що сприяють нагромадженню капіталу, необхідний комплекс суспільних інститутів, найважливішими серед яких є не лише визначені та захищені права власності, але і інститути, які стимулюють заміну праці

технікою, тобто стимулюють технічний прогрес, а це — профспілки, здатні чинити тиск на роботодавців. Створення таких профспілок у сучасній Україні ускладнено, тому що ця інституціональна ніша вже зайнята профспілками, успадкованими від радянської системи, де вони не вирішували проблем вартості праці та тривалості робочого часу, а обмежувалися лише культурно-масовою роботою. Саме цим вони продовжують займатися і в сучасній Україні. Необхідний і інститут політичної партії, яка базується на ідеології. Без таких партій в умовах ринкової економіки змусити політиків і держслужбовців діяти у інтересах суспільства у цілому, а не у власних меркантильних інтересах неможливо. Розвиток економіки потребує розробки державної стратегії, яка базується на контролі суспільства над виробництвом (капіталом) і державою. Для цього потрібні суспільні сили, які зацікавлені в економічному розвитку і які спроможні впливати на владу та контролювати її дії.

НАГРОМАДЖЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ
У ПРОЦЕСІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

**2.1. ОПТИМІЗАЦІЯ НОРМИ НАГРОМАДЖЕННЯ:
СТРУКТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ**

Моделі відтворення капіталу та економічного зростання пов'язані з проблемою оптимізації нагромадження. Постановка проблеми оптимізації викликана відносною суперечливістю використання національного доходу на цілі споживання і нагромадження. Збільшення нагромадження знижує можливості споживання в сьогоденні, а зростання споживання в нинішньому відносно зменшує можливості зростання споживання в майбутньому.

Для теоретичного вирішення проблеми оптимізації, неокласичні моделі трактують національний дохід в якості однорідної субстанції, рівною мірою придатної для формування як фонду нагромадження, так і фонду споживання. Такий рівень абстрагування означає, що натурально-речова фіксованість національного доходу в певних продуктах не береться до уваги. Проблема структури національного доходу *in natura* та її відповідність оптимальному співвідношенню засобів виробництва і предметів споживання в національному доході не розглядається. Односекторна модель національного доходу залишає за дужками дослідження відповідність функціонального призначення частин національного доходу і їх натурально-речової форми. Такий підхід серйозно спрощує проблему. Окрім цього, теоретичне вирішення задачі вибору оптимальної норми нагромадження в національному доході аж ніяк не гарантує втілення в практику цього рішення в умовах ринкової економіки і орієнтації виробників на досягнення своїх власних економічних інтересів.

Двосекторні моделі дозволяють більш обґрунтовано вирішувати проблему оптимізації норми нагромадження. Виділення у річному продукті суспільства сектору, що виробляє інвестиційні товари, і сектору, що виробляє споживчі товари, пов'язане не з натурально-речовим розбіжностями цих благ, а з соціально-економічним розрізненням частин виробленого сукупного продукту суспільства.

Таке розрізнення є методологічною основою відділення капіталу суспільства від доходу суспільства. Ідея полягає в тому, щоб визначити функціональне призначення певних частин річного продукту, їх функціональну роль у процесі виробництва. Визначити її можна, тільки розглядаючи вартісні частини продукту в єдності з натурально-речовими носіями цих вартісних частин. У результаті такого підходу стає зрозуміло, що натурально-речовим носієм капіталу суспільства повинні бути засоби виробництва, а натурально-речовим носієм доходу суспільства повинні бути предмети споживання. Якщо предмети споживання втілені в тій частині річного продукту суспільства, яка за функціональною роллю являє собою капітал, і, навпаки, якщо засоби виробництва втілені в тій частині продукту суспільства, яка за функціональною роллю являє собою дохід, то це свідчить про суперечність між функціональним призначенням частини продукту і його натурально-речовим втіленням, що є основою для обміну однієї частини продукту на іншу. Для здійснення такого обміну необхідний збіг цих частин за вартістю. Таким чином, виділення двох частин у річному продукті суспільства вирішує теоретичну задачу, з якою наука довгий час не могла впоратися — задачу відділення капіталу суспільства від доходу суспільства. Одночасно визначаються і умови збалансованості у взаємних обмінах капіталу і доходу.

Виділення двох секторів дозволяє визначити обмеження у процесі економічного зростання, які задані не лише вартістю, але і натурально-речовою структурою річного продукту.

Не менш важливою проблемою є дослідження можливостей переходу від простого відтворення до розширеного. Такий перехід передбачає створення необхідних засобів виробництва.

Щоб дослідити закономірності такого переходу, розглянемо наступну ілюстрацію. Припустимо, що у вихідному році діючий основний капітал в економіці становлять 300 млрд грн. Річне виробництво знарядь праці дорівнює 30 млрд грн. На відшкодування спожитого основного капіталу (при нормі вибуття 3 %), має піти знарядь праці на суму 9 млрд грн, на розширення (при заданому темпі в 10 %) буде потрібно знарядь праці на суму 30 млрд грн (300 млрд грн \times 0,1). А це означає, що для відшкодування та нагромадження в зазначених розмірах потрібно в наступному році знарядь праці на суму 39 млрд грн при їх виробництві у вихідному році, рівному 30 млрд грн (табл. 2.1).

Розширене відтворення знарядь праці із заданими темпами (млрд грн)

Рік	Парк знарядь праці	Річне виробництво знарядь праці		Потреба у знаряддях праці		
		усього	приріст до минулого року, %	на відшкодування (3 % парку)	нагромадження для наступного року (10 % парку)	загальна потреба
Вихідний	300,0	30,0	—	9,0	30,0	39,0
Перший	330,0	39,0	30,0	9,9	33,0	42,9
Другий	363,0	42,9	10,0	10,9	36,3	47,2
Третій	399,3	47,2	10,0	12,0	39,9	51,9
Четвертий	439,2	51,9	10,0	13,2	43,9	57,1

Джерело: [13, с.72–73].

Щоб досягти розмірів, необхідних для забезпечення щорічного 10-відсоткового приросту парку знарядь праці, машинобудування повинно було спочатку (у таблиці — у першому умовному році) стрибкоподібно розширити своє виробництво не на 10, а на 30 %.

Припустимо, що це виявилось можливим і не порушило оптимального співвідношення між споживанням і нагромадженням. У міру того як виробництво знарядь праці починає задовольняти потреби у 3-відсотковому відшкодуванні парку та у 10-відсотковому щорічному його зростанні, темпи приросту знарядь праці і парку устаткування урівнюються. Це і показано в табл. 2.1.

У визначеній проблемі переходу від простого відтворення до розширеного, крім початкового стрибкоподібного розширення масштабів виробництва галузю машинобудування, є ще й проблема подальшого обсягу виробництва цієї галуззі. У наведеному числовому прикладі, представленому в табл. 2.1, річне виробництво знарядь праці, розширилося в першому році на 30 %, потім стабільно, безперервно розширюється щороку на 10 %. Наскільки реалістичний такий погляд на розвиток галузей, які виробляють знаряддя праці?

Розглянув цю проблему А. К. Покритан. Він міркував таким чином [72, с. 37–39].

Припустимо, що виробництво предметів споживання повинне збільшитися з 3000 до 3150 одиниць, або на 5 %. Для того щоб продукт II підрозділу зріс на 5 %, необхідно забезпечити цей підрозділ

додатковими засобами і предметами праці, які повинні бути вироблені в I підрозділі. Для з'ясування кількісних співвідношень між частинами I підрозділу проводиться наступний розрахунок. При простому відтворенні, коли обсяг продукції II підрозділу дорівнював 3000 одиниць, необхідні речові умови виробництва, створені в I підрозділі, постійно були в наявності. Для того щоб збільшити продукт II підрозділу на 5 % (з 3000 до 3150), необхідно попередньо виробити для нього додаткові засоби і предмети праці. Це означає, що в поточному періоді (t_0) обсяг виробництва в II підрозділі буде, як і раніше, залишатися на рівні 3000 одиниць і збільшиться на 5 % лише в періоді t_1 , за умови, що в періоді t_0 будуть створені додаткові засоби виробництва в межах I підрозділу. У свою чергу, речові елементи I підрозділу за своїм економічним призначенням неоднорідні, вони складаються з засобів і предметів праці, що використовуються в II підрозділі, і з засобів і предметів праці, що використовуються в I підрозділі. Отже, ця друга їх частина повинна бути вироблена ще раніше, тобто в період t_{-1} . Таким чином, завдання розширення виробництва предметів споживання виникає в період t_0 , а здійснення її може відбутися лише в період t_1 . Але це означає, що одна частина продукту I підрозділу, яка за своєю речовою формою призначена для функціонування в II, повинна бути вироблена вже в період t_0 , а інша частина — у ще більш ранній період.

На речову структуру суспільного продукту впливають й відмінності в способах функціонування засобів і предметів праці. Для розширення виробництва предметів споживання на 5 %, в II підрозділі потрібно на 5 % більше засобів і предметів праці. Але для того щоб це здійснилося, виробництво в I підрозділі має зрости більше ніж на 5 %, тобто у ньому, в більш ранні періоди, має бути створено більше речових умов виробництва, ніж їх потрібно в поточному періоді для II підрозділу. При цьому різні групи I підрозділу ростуть неоднаково. У найбільш високому темпі збільшують виробництво ті групи I, які виготовляють засоби праці для виробництва засобів праці для II підрозділу. Повільніше ростуть ті групи, які виготовляють засоби праці для виробництва предметів праці для II. У даний період темп зростання груп I підрозділу тим вище, чим далі вони від безпосередніх зв'язків із II підрозділом.

Отже, необхідною умовою переходу від простого відтворення до розширеного є прискорене зростання продукту I підрозділу в порівнянні з II. Поки заданий темп розширення виробництва в тій чи іншій галузі не змінюється, необхідності випереджаючого зростання інших галузей, що створюють для нього речові умови, не виникає.

Коли даний темп приросту продукції змінюється іншим, більш високим, в ще більшій мірі повинно підвищуватися зростання виробництва в інших галузях.

Припустимо, що в якийсь момент часу виникла необхідність збільшити виробництво цукру на 10 %. Яким чином це вплине на пропорції всередині I підрозділу і пропорції між I і II підрозділами? Якщо оборотний капітал в цукровій промисловості обертається зі швидкістю одного обороту в рік, тоді для розширення виробництва цукру на 10 % буде потрібно збільшити виробництво цукрових буряків також на 10 %. Але для розширення виробництва цукру на 10 % необхідне додаткове обладнання для цукрових заводів. Якою мірою повинно розширитися його виробництво? Припустимо, що термін зносу устаткування дорівнює 10 рокам, а його кількість складає 5000 одиниць. У цьому випадку тільки для простого відтворення засобів праці потрібно щорічно виробляти 500 одиниць. Для збільшення ж виробництва цукру на 10 % необхідно збільшити виробництво обладнання на 500 одиниць на рік. Таким чином, щоб виробництво цукру довести до необхідного рівня, парк діючого обладнання повинен збільшитися на $(500 \times 100) : 5000 = 10 \%$, а його виробництво на $(500 \times 100) : 500 = 100 \%$. Звідси видно, що при одному річному обороті оборотного капіталу в умовах переходу від простого відтворення до розширеного співвідношення між засобами і предметами праці у складі річного продукту і авансованого капіталу визначається тривалістю періоду повного зношення засобів праці.

У наведеному прикладі розглянуті лише ті підгрупи I підрозділу, продукція яких безпосередньо споживається в II. Висвітлити необхідно і питання про співвідношення елементів у межах I підрозділу. Для збільшення виробництва цукру на 10 % виробництво обладнання для цукрових заводів мало збільшитися на 100 %. Але для виробництва цього обладнання, в свою чергу, потрібні засоби праці. Припустимо, що в попередньому періоді для виробництва 500 одиниць обладнання цукрових заводів парк металорізальних верстатів та інших засобів праці становив 250 одиниць; при цьому щорічний їх знос дорівнював $1/10$, так що щорічно необхідно було виробляти 25 одиниць засобів праці. Тепер необхідно виробити для цукрових заводів додатково ще 500 одиниць обладнання. Тому і парк металорізальних верстатів треба збільшити з 250 до 500 одиниць, тобто на 250 одиниць. Тобто їх необхідно тепер виробити у розмірі $250 + 25 = 275$ одиниць. Внаслідок цього виробництво металорізальних верстатів та інших засобів праці має збільшитися на $(275 \times 100) : 25 = 1100 \%$.

У зв'язку з наведеними міркуваннями виникає питання: протягом якого періоду часу і якими темпами може зростати виробництво цукру під впливом розширення парку металорізальних верстатів, за допомогою яких виготовляється обладнання для підприємств цукрової промисловості? Спочатку для збільшення виробництва цукру на 10 % парк обладнання цукрових заводів виріс також на 10 %, з 5000 до 5500 одиниць. У свою чергу, парк металорізальних верстатів збільшився з 250 до 500 одиниць, тобто на 100 %. Припускаючи, що відтворення цього обладнання відбудеться на основі простого відшкодування в межах кількості, яка існувала до розширення виробництва (250 одиниць), виходять такі темпи зростання виробництва устаткування для цукрових заводів і виходу цукру (табл. 2.2).

З наведеного умовного числового прикладу видно, що виробництво цукру буде зростати протягом усього періоду роботи додатково введених в дію металорізальних верстатів, але при зростанні парку устаткування цукрових заводів, зростання виробництва цукру здійснюється темпами, що сповільнюються.

Під впливом відмінностей у способі функціонування засобів і предметів праці, при переході від простого відтворення до розширеного виникає необхідність у значно більш високих темпах зростання засобів праці в порівнянні з ростом предметів праці, безпосередньо призначених для споживання у II підрозділі.

Таблиця 2.2

Темпи зростання виробництва обладнання для цукрових заводів і виходу продукції

Роки	Парк металорізальних верстатів (шт.)	Парк обладнання цукрових заводів (шт.)	Зростання виробництва цукру (%)
1	500	5500	10
2	475	5900	7,3
3	453	6216	5,3
4	433	6460	3,97
5	415	6644	2,8
6	399	6778	2,2
7	385	6870	1,3
8	372	6927	0,83
9	360	6954	0,4
10	349	6957	0,04

Джерело: [72, с. 39].

Отже, ті групи I підрозділу, які виробляють сировину і напівфабрикати, що необхідні для створення засобів праці, повинні розвиватися в ще більш високому темпі, що забезпечує їх виробництво в належній кількості.

Стосовно розглянутого прикладу: для первинного зростання виробництва обладнання для цукрових заводів і виготовлення необхідних засобів праці, які функціонують у його виробництві, необхідна відповідна кількість сировини і напівфабрикатів. Це обумовлює необхідність високих темпів зростання виробництва в галузях, які видобувають первинну сировину, паливо, а також у металургійній та металообробних галузях виробництва. При цьому темпи приросту предметів праці, необхідних для виробництва засобів праці, що безпосередньо функціонують в II підрозділі, і предметів праці, що споживаються для виготовлення засобів праці, за допомогою яких створюються засоби праці для II підрозділу, будуть значно відрізнятися.

Темп зростання виробництва засобів праці, за допомогою яких виготовляються засоби праці для II підрозділу, буде найбільш високим, тому і темп приросту виробництва предметів праці для їх виробництва буде значно перевищувати темп приросту виробництва предметів праці, що безпосередньо використовуються для виготовлення обладнання для II підрозділу.

Такою є ситуація з основними пропорціями між засобами і предметами праці в межах I підрозділу, і співвідношень між I та II підрозділами, які складаються під впливом відмінностей у способі функціонування тих і інших при переході від простого відтворення до розширеного або від нижчих до вищих темпів розширеного відтворення.

Отже, необхідною умовою переходу від простого відтворення до розширеного є прискорене зростання виробництва засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання. Поки темп розширення виробництва не змінюється, необхідності випереджаючого зростання галузей, що створюють засоби виробництва, не виникає. Коли темп приросту продукції зростає, в ще більшій мірі повинно підвищуватися зростання виробництва в галузях інвестиційного сектору.

Дослідження взаємозв'язків у виробництві знарядь праці і предметів споживання приводе до питання: як довго може тривати зростання попиту на той чи інший товар (в даному прикладі — десятивідсоткове зростання попиту на цукор)? Вочевидь, що зростання попиту

на будь-який предмет споживання рано чи пізно зупиняється. Ринок насичений відповідними товарами, потреба в них задоволена, розширювати масштаби виробництва більше не треба. Виникає питання: що робити з виробничими потужностями, які були створені для виробництва знярядь праці для галузей споживчого сектора в умовах зростаючого попиту? Галузі I підрозділу в такій ситуації повинні зіткнутися зі скороченням виробництва. Перевиробництво продуктивного капіталу в галузях I підрозділу стає хронічним. У моделі Солоу цього не видно, тому що це односекторна модель, яка не відображає відповідності частин сукупного продукту за вартістю та *in natura*. Завантажити надлишкові виробничі потужності цілком може робота на зовнішній ринок. Для цього там повинен бути представлений відповідний попит, тобто повинні існувати економіки, які відчують постійну потребу в зняряддях праці, яку вони не можуть задовольнити власним виробництвом.

2.2. ОПТИМІЗАЦІЯ МАСШТАБІВ НАГРОМАДЖЕННЯ У ПАРАДИГМІ ПОСТКЕЙНСІАНСТВА: ДЖ. РОБІНСОН

Наведені міркування щодо зростання сектору виробництва інвестиційних товарів в умовах технічного прогресу досліджує і перевіряє у концептуальній парадигмі посткейнсіанства Дж. Робінсон. На її думку можливе збільшення продуктивності без збільшення вартості капіталу на одного працюючого. Це відбувається, коли капіталозберігаючі винаходи врівноважуються працезберігаючими винаходами, в результаті чого технічний прогрес стає «нейтральним». Однак, вона визнає, що в реальності технічний прогрес більшою мірою є працезберігаючим, або, краще сказати, капіталоемним, так що показник відношення капіталу на одного працюючого з часом збільшується.

Досліджуючи цю проблему, Дж. Робінсон звертає увагу на обставини, що залишилися в тіні для інших авторів, насамперед для марксистських дослідників, і проявляє себе більшою мірою марксистом, ніж офіційна марксистська наука. Мова йде про те, що зниження частки заробітної плати у національному доході (або підвищення норми додаткової вартості) є необхідним для запобігання зниження норми прибутку (оскільки капітал на одного зайнятого зростає, то і прибуток на одного зайнятого повинен зростати, оскільки прибуток на одиницю капіталу є постійним) [149, с. 23]. Відзначаючи, що

сам К. Маркс прояснив цю обставину, Дж. Робінсон присвячує цій проблемі своє «Есе по теорії марксизму». До того часу, коли писала Дж. Робінсон, вже були опубліковані роботи С. Кузнеця, інших статистиків, які свідчили про те, що в розвинених країнах частка зарплати у чистому доході була постійною в період становлення індустріальної економіки. Однак, розвиваючи свою аргументацію, Дж. Робінсон відштовхується не від емпіричних даних, а оперує логікою. Зростання органічної будови капіталу та норми додаткової вартості призводить до зростання сектора, що виробляє інвестиційні товари, та до зменшення частки сектора, що виробляє споживчі товари, до того ж рівень життя найманої праці на певний період консервується. Чим менше зростає норма додаткової вартості, тим меншим є зростання норми заощаджень, котрі повинна поглинути система. Зростання реального споживання робітників, яке має місце при більш повільному зростанні норми експлуатації відносно продуктивності в промисловості, що виробляє предмети споживання, створює можливість інвестування у виробничі потужності цієї промисловості. В результаті підвищуються темпи зростання II підрозділу. Дж. Робінсон вважала, що припущенням про постійний рівень реальної заробітної плати перебільшуються жахи капіталізму і складнощі, які він сам для себе створює, в плані реалізації виробленої товарної маси.

Дж. Робінсон доводить, що абсолютно марно вважати розбалансованою модель розширеного відтворення в умовах технічного прогресу. Ця «модель є визначеною через правило, яке стверджує, що зростання капіталу всередині кожного підрозділу на кінець року має бути рівним заощадженням, здійсненим в тому ж підрозділі протягом року. Якщо капіталістам другого підрозділу буде дозволено позичати частину їхніх заощаджень першому підрозділу, щоб інвестувати в його капітал, крах перестане бути неминучим. Передбачається, що загальна реальна зарплата постійна і що реальне споживання капіталістів зростає повільно, так що реальний випуск другого підрозділу зростає повільніше, ніж продуктивність, отже, кількість зайнятої робочої сили скорочується. Відношення капіталу до праці, тим не менш, зростає унаслідок капіталоємного технічного прогресу. Випуск першого підрозділу та його виробнича потужність з часом зростає. Капітал, вкладений в перший підрозділ, нагромаджується швидше, ніж заощадження капіталістів в першому підрозділі, і капіталісти другого підрозділу, у яких немає можливості прибуткового застосування своїх заощаджень у власних виробництвах, отримують права на час-

тину капіталу першого підрозділу, погашаючи різницю між інвестиціями і заощадженнями в першому підрозділі. Для кожного збільшення основного капіталу, яке потребується технічним прогресом та умовами попиту, в обох підрозділах, разом узятих, існує відповідна величина заощаджень, і доки вимоги загального нагромадження і загальні заощадження співпадають, кризи не буде» [149, с. 25].

У такому описанні моделі, на думку Дж. Робінсон, знаходиться ключ до розуміння реальної суперечності: «Ці величини, ймовірно, можуть збігатися, але немає гарантії, що так буде насправді. Якщо рівень заощаджень, який капіталісти (разом узяті) вирішили встановити, перевищує норму нагромадження, яка диктується технічним прогресом, «зайві» заощадження можуть бути «капіталізовані» лише тоді, якщо для інвестицій є можливість застосування за межами системи» [149, с. 25].

У висновках з розглянутих взаємозв'язків знайшла своє відображення концепція капіталу Дж. Робінсон та кембриджської школи: «Якщо в реальності розподіл доходу між робітниками і капіталістами та схильність до заощадження капіталістів такі, яких потребує норма нагромадження, котра перевищує темп зростання основного капіталу у відповідності з технічними умовами, тоді існує хронічний надлишок потенційної пропозиції реального капіталу над попитом на нього, і система повинна впасти в хронічну депресію» [149, с. 26].

Відома стаття Дж. Робінсон 1953 року «Виробнича функція і теорія капіталу» [142, с. 81–106] підіймає такі питання: теорія вартості, капіталу, зростання та розподілу. Свою концепцію в цілісному вигляді вона представила у фундаментальному дослідженні «Нагромадження капіталу» [143]. У своїх міркуваннях Дж. Робінсон відштовхується від існування двох секторів в економіці — сектора, що виробляє інвестиційні товари (I підрозділ), і сектора, що виробляє споживчі товари (II підрозділ). Вартість кінцевої продукції кожного підрозділу включає заробітну плату та квазіренду, що складається з прибутку й амортизації. Вона припускає відсутність державного втручання в економіку, наявність тільки двох класів — робітників і підприємців. Фонд заробітної плати в секторі інвестиційних товарів визначається квазірендою у секторі споживчих товарів. Отже, для розширення масштабів виробництва має збільшитися виробництво і зайнятість в I підрозділі. Для цього необхідно або знизити реальну заробітну плату, або збільшити квазіренду II підрозділу. Таким чином, Дж. Робінсон визначає ідею зростання норми додаткової вартості як необхідну умову ство-

рення ресурсів нагромадження. Ресурси нагромадження залежать від величини прибутку, яка дорівнює загальній сумі квазиренти за вирахуванням амортизації. Перетворення ресурсів в реальний приріст капіталу залежить від бажання підприємців здійснювати інвестиції. Якщо ці два моменти збігаються, тоді норма прибутку визначає темп нагромадження капіталу. «Але може статися, що кожен окремий підприємець задоволений величиною вже нагромадженого капіталу. Всі разом вони будуть наймати лише стільки робітників, щоб підтримати незмінним запас капіталу. В результаті квазирента буде рівною лише амортизації і прибуток зникне» [143, с. 76]. Таким чином, економіка опиняється в стані циклічного спаду.

Для ілюстрації своїх поглядів Дж. Робінсон використовує схему відтворення, зробивши більш сучасною схему К. Маркса, виходячи з уявлень системи національного рахівництва про структуру сукупного суспільного продукту. В результаті вона представила своє уявлення про кількісні взаємозв'язки суспільного продукту у вигляді таблиці (табл. 2.3):

Таблиця 2.3

Кількісні взаємозв'язки суспільного продукту

	Сектор споживчих товарів	Сектор інвестиційних товарів	Разом
Вартісний об'єм випуску	80	20	100
Номінальна заробітна плата	40	10	50
Квазирента	40	10	50
% та дивіденд	28	7	35
Споживання одержувачів ренти;	24	6	30
заощадження одержувачів ренти	4	1	5
Нерозподілений прибуток (враховуючи амортизацію)	12	3	15

Джерело: [143, с. 45].

Як видно з даних таблиці, вартість сукупного суспільного продукту складається з зарплати і квазиренти. Остання являє собою суму перенесеної вартості та додаткової вартості, певним чином їх єдність. Таким розумінням Дж. Робінсон знімає питання про двоїстий характер праці і одночасно наближає розуміння структури вартості сукупного суспільного продукту в марксистській теорії до неокласичного трактування. Коментарі Дж. Робінсон до таблиці:

- споживчі товари в сумі 80 купують за заробітну плату робітники (50) і споживчі витрати рантьє (30);
- квазірента сектора споживчих товарів (40) складається з витрат робочих сектора інвестиційних благ (10) і витрат рантьє (24 + 6 = 30);
- річні валові інвестиції (20) складаються з заощаджень рантьє (5) і нерозподіленого прибутку, включаючи амортизацію (15);
- заборгованість підприємців у відношенні до рантьє збільшилася на суму заощаджень останніх (5).

Валові інвестиції містять умовний елемент, тому що частина їх складається з інвестиційних товарів, вироблених фірмами для власних потреб. Розподіл валових інвестицій на відшкодування та чисті інвестиції є частково проблемою звичаю або договору. Розподіл нерозподіленого прибутку між амортизацією і збільшенням вартості активів також є проблемою договору.

Умовний числовий приклад, на основі даних таблиці, можна перевести у форму відомої схеми відтворення:

$$I. 3c + 10v + 7m (\Phi_H = 1, \Phi_C = 6) = 20$$

$$II. 12c + 40v + 28m (\Phi_H = 4, \Phi_C = 24) = 80$$

$$\text{сума } 15c + 50v + 35m (\Phi_H = 5, \Phi_C = 30) = 100,$$

де c, v, m — відповідно, аналоги постійної частини основного капіталу (в даному випадку тільки його знос, тобто амортизація), змінного капіталу (заробітна плата), додаткова вартість (в даному випадку доходи у формі відсотків і дивідендів);

Φ_H — фонд нагромадження, що формується одержувачами ренти зі свого доходу;

Φ_C — фонд споживання, що формується одержувачами ренти зі свого доходу.

Дж. Робінсон своєю схемою показує більшу питому вагу галузей споживчого сектора в економіці, на відміну від усіх попередніх авторів, які розглядали цю проблему, та відштовхується від ідеї домінування I підрозділу суспільного виробництва. Співвідношення капіталу та праці в цій схемі свідчить про перевищення річної суми заробітної плати щодо спожитого за рік основного капіталу. Міркування ведуться для капіталозберігаючого, працезберігаючого і нейтрального типів технічного прогресу. Таким чином, Дж. Робінсон відійшла від уявлення про однозначний зв'язок між технічним прогресом та зростанням органічної будови капіталу. Проте все ж таки вона вважала, що в ре-

альності технічний прогрес більшою мірою є працезберігаючим або, що одне й те ж, капіталоємним, так що показник капіталу на одного працюючого з часом збільшується.

Для характеристики нагромадження в довгостроковому періоді Дж. Робінсон розглядає співвідношення між прибутком, заробітною платою і зайнятістю. Цей взаємозв'язок вона аналізує під впливом не лише технічного прогресу, а й зростання населення, відповідно, зростання пропозиції робочої сили, а також під впливом співвідношення монополії й конкуренції. Дж. Робінсон розглядає три типи технічного прогресу. Нейтральний, при якому співвідношення між основними параметрами двох підрозділів не змінюються. Капіталозберігаючий, при якому темпи зростання інновацій та продуктивності праці вище в I підрозділі. Капіталоємний, при якому темпи зростання інновацій та продуктивності праці вище в II підрозділі. В залежності від того, який тип технічного прогресу переважає, змінюється співвідношення двох підрозділів, розподіл доходу, попит на робочу силу. Існує і протилежна залежність: співвідношення заробітної плати і прибутку, в свою чергу, впливає на вибір технології виробництва, на типи і темпи технічного прогресу.

Ідеальні умови економічного зростання Дж. Робінсон називає «золотим віком» і відносить до них нейтральний тип технічного прогресу, підвищення заробітної плати у відповідності до зростання продуктивності праці, існування вільної конкуренції. У цих ідеальних умовах нагромадження капіталу залежить лише від темпів технічного прогресу та приросту зайнятості. Порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку економіки. Темп нагромадження, який відповідає такому розподілу національного доходу, за якого зростання ефективного попиту відбувається паралельно зі зростанням виробництва, Дж. Робінсон вважала оптимальним. Занадто високий темп призводить до підвищення частки прибутку в доході і зменшує частку заробітної плати. Це призводить до виникнення інфляційних процесів, тому зниження рівня життя активізує боротьбу профспілок за підвищення заробітної плати. Занадто низький темп нагромадження призводить до зниження норми прибутку, відповідно, і частки прибутку в національному доході, що зменшує стимули до нагромадження капіталу, відповідно і до економічного зростання. Однак зменшити стимули до економічного зростання може і висока норма прибутку, якщо вона є результатом існування монополії. Дж. Робінсон вважала відсутність зростання заробітної плати та зменшення конкуренції го-

ловними гальмами для економічного зростання. Протидіяти тенденції до зниження заробітної плати може боротьба профспілок. Якщо в результаті цієї боротьби заробітну плату вдається підвищити тією ж мірою, якою зростає виробництво на душу населення, перешкоди для нагромадження капіталу та економічного зростання зникають [143, с. 100]. Зростання заробітної плати знімає труднощі реалізації зростаючої товарної маси. Крім цього, зростання заробітної плати впливає на тип технічного прогресу, робить більш ефективним працезберігаючий його тип. Дж. Робінсон вважала, що в умовах конкуренції підвищення заробітної плати призводить до зростання продуктивності, а не навпаки.

Необхідність підвищення заробітної плати по мірі зростання продуктивності праці, яка, на думку Дж. Робінсон, є потрібною для нагромадження капіталу та економічного зростання, означає стабільність співвідношення праці і капіталу в національному доході. Дж. Робінсон не обмежується аналізом лише доходу, вона включає в дослідження і капітал. Однак головним фактором забезпечення пропорційності нагромадження вважає все ж таки відповідність заробітної плати темпам зростання продуктивності праці. Важливим аспектом характеристики цієї проблеми є також розуміння відсутності критеріїв, що дозволяють об'єктивно визначати величину заробітної плати. З цієї причини вона надає такого великого значення профспілковій боротьбі за підвищення заробітної плати, вважаючи цю боротьбу найважливішою умовою, що забезпечує зростання економіки.

З наведеного можливо зробити висновки. Подальші дослідження зміни структури суспільного виробництва з урахуванням технічного прогресу привели дослідників до висновку, що у річному товарному капіталі суспільства все більше зростає частка засобів виробництва. Із таких міркувань випливає, що для виробництва заданого обсягу предметів споживання, тобто доходу суспільства, потрібні все більші обсяги засобів виробництва, тобто капіталу суспільства. В результаті справа виглядає так, ніби технічний прогрес веде до зниження ефективності виробництва.

Дослідження нагромадження капіталу у парадигмі теорії економічного зростання базується на уточненні методології. Дослідники відмовляються від уявлення про нагромадження як функцію власника капіталу, яка здійснюється за рахунок додаткового продукту. У науковий обіг увійшла категорія інвестиції, тобто витрати на оплату придбаних засобів виробництва, джерелом яких є заощадження з усіх

форм доходів. Дослідження зосереджуються на характеристиці мотивів заощадження, що здійснюють одні суб'єкти та мотивів інвестування, що здійснюють інші суб'єкти.

Теоріям економічного зростання притаманні міркування у вартісних категоріях, що не співвіднесені з відповідним матеріально-речовим втіленням цих категорій. Такий підхід викликає певне протиріччя. Воно полягає у тому, що односекторні моделі розглядають національний дохід суспільства як єдине ціле, люба частина якого може бути застосованою як на цілі виробництва, так і на цілі споживання. Однак у реальній економіці таке неможливе, тому що національний дохід утілений у товарах. Безпосередньо перекинути засоби виробництва на цілі споживання неможливо. Так само, як і перекинути предмети споживання на цілі розширення виробництва. Для цього потрібний час і високі витрати.

Кейнсіанськими рекомендаціями щодо методів стимулювання сукупного попиту не враховано тієї обставини, що економічний спад настає після насичення потреб, властивих науково-технічному рівню виробництва в період попереднього підйому. Труднощі збуту і зростаючі запаси товарів пов'язані не тільки зі зменшенням доходів і, відповідно, витрат споживачів, але і з насиченням потреб. Саме з цієї причини починають рости заощадження як відкладений попит. Щоб ці заощадження надійшли на ринок, там має з'явитися новий товар.

Здійснення кейнсіанських рекомендацій щодо чистого експорту як метода розширення сукупного попиту, можливе лише при існуванні на зовнішньому ринку менш розвинутих країн, яким потрібні товари, надлишкові на внутрішньому ринку розвинутих країн.

Розбалансованість натурально-речових і вартісних пропорцій суспільного капіталу носить фундаментальний характер, подолання яких може бути двояким: або насиченням економіки грошима, як то пропонує кейнсіанство, або руйнуванням надлишкового продуктивного капіталу, як то пропонує неокласика, що розчищає поле для структурної перебудови економіки. У першому випадку розширене відтворення здійснюється на вже існуючому продуктивному капіталі, що деякою мірою консервує технічний рівень виробництва. У другому випадку технічний рівень виробництва підвищиться, але разом з цим зросте безробіття.

При аналізі взаємозв'язків виробництва знярядь праці і предметів споживання виникає питання: як довго може тривати зростання попиту на той чи інший товар? Зрозуміло, що зростання попиту на будь-

який предмет споживання рано чи пізно зупиняється. Ринок насичений відповідними товарами, розширювати масштаби виробництва більше не треба. Виникає наступне питання: що робити з виробничими потужностями, які були створені для виробництва знарядь праці для галузей споживчого сектора в умовах зростаючого попиту? Галузі I підрозділу в такій ситуації повинні зіткнутися зі скороченням виробництва. Завантажити надлишкові виробничі потужності цілком може робота на зовнішній ринок. Для цього там повинен бути представлений відповідний попит, тобто повинні існувати економіки, які відчують постійну потребу в знаряддях праці, яку вони не можуть задовольнити власним виробництвом.

Розділ 3

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ: ЗМІСТ, СУПЕРЕЧНОСТІ ТА СПОСОБИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Посткризовий період розвитку світового господарства з усією значеністю поставив ґрунтовні запитання, на які шукають відповіді вчені у багатьох країнах світу. Насамперед ці відповіді зможуть окреслити контури майбутнього світового розвитку. По-перше, чи можливо припустити масштабне уповільнення глобалістської тенденції та поступове відродження суверенітетів національних економік, чи вона відновить свою дію у будь-яких нових формах? По-друге, якими є способи руху різних частин світового господарства у зв'язку із зміною парадигми посткризового розвитку? Пошуки відповідей на ці запитання вимагають інтелектуальних зусиль багатьох зарубіжних і вітчизняних учених.

Таким чином, важливо з'ясувати причини кризи неоліберальної глобалізації, яка призвела не тільки до розвитку тенденцій деіндустріалізації у країнах, що розвиваються (до яких належить і Україна), але й до скорочення індустріального сектору у високорозвинутих країнах, про які пишуть у своїй статті американський учений Дж. Фокс і деякі учасники наукової дискусії.

3.1. СУПЕРЕЧНОСТІ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

За останні 30 років сучасне світове господарство вступило у новий етап глобалізації. Нові глобалізаційні тенденції прискорили розвиток капіталістичної системи господарства, надали їй нових сучасних рис. Ці нові риси зумовлені результатом дії головної домінанти функціонування і розвитку світового господарства — *ліберальної моделі організації господарської діяльності*. Саму ж кризу можна розглядати як абсолютно закономірний результат розвитку капіталізму в умовах глобалізації.

Протягом декількох десятиріч, відповідно до законів ринку, у багатьох високорозвинутих країнах відбувалося розширення попиту на продукцію капіталістичних підприємств за рахунок зовнішніх рин-

ків, одержання дешевих ресурсів і забезпечення тим самим економічного зростання національної економіки. Це є іманентною рисою самого капіталу. Логіка розвитку останнього зумовила те, що транснаціональна форма капіталу закономірно перетворилася на домінуючу економічну силу в сучасному світовому господарстві, оскільки промислове зростання — головний фактор інтеграції ринку в єдиний світовий ринок.

Розгортання процесу інтернаціоналізації виробництва через поділення міжнародного поділу праці привело до того, що світове господарство вступило в новий етап розвитку, який протягом останніх 30–40 років називається «глобалізація». У цей період темпи зростання зовнішньої торгівлі почали випереджати річні прирости світового ВВП, відбулося розширення транскордонних взаємодій між агентами світового господарства, що проявилось у збільшенні потоків руху товарів, капіталу і праці, виникненні та посиленні ролі міжнародних інститутів, які забезпечують безперешкодне проникнення на національні ринки окремих держав. Самі національні держави поступово втратили свою роль центрів прийняття рішень і стали елементами більш масштабного цілого світового господарства.

Відбулася поступова втрата національно-державного суверенітету країнами, які потрапили в орбіту глобальних економічних сил і нині являють собою їх міжнародні інститути. Національні економіки почали підпорядковуватися «глобальним регуляторам», які замінювали національні уряди.

Ці глобальні інститути діють на угоду транснаціональним корпораціям (ТНК), для яких будь-які національні обмеження стають перепоною для залучення національних ресурсів до глобального економічного обороту. Прихильники глобалізації виходять з неоліберальної теоретичної доктрини, згідно з якою національні економіки та їх ресурси залучаються до глобальних ринків і використовуються ефективніше. Саме неоліберальна теоретична доктрина лежить в основі дій *глобальних регуляторів*, які подані у формі міжнародних інститутів (СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.) і діють в інтересах ТНК, що прагнуть вивільнитися від будь-яких обмежень національних держав.

У межах світового господарства сформувалася мережа великих ТНК, які контролюють значну частину глобального ринку і перебувають між собою у відносинах жорсткої конкуренції. Остання не обмежується глобальними інститутами, оскільки їх дії якраз і створюють умови для функціонування ринкових сил, а також формують

глобальний ліберальний ринковий простір. У підсумку, виникає специфічна ринково-мережева система господарювання, яка не координується з єдиного центру, що створює об'єктивні передумови для збільшення кількості збоїв у глобальній мережі монополій. У глобалізованому ринковому господарстві нарастають ризики виникнення світових криз.

Стан невизначеності в умовах наростання ризиків породив позицію деяких дослідників про виникнення «суспільства ризику», в якому національні держави починають перетворюватися на носіїв космополітичних інтересів¹. Якраз підпорядкування *національних інтересів*, які виражають національні держави, *силам глобального ринку* і становить головний зміст процесу глобалізації на сучасному етапі.

Кінцева мета глобалізації — підпорядкування національних інтересів глобальним. Саме ця змістова характеристика відображає сенс поняття глобалізації і привносить дещо якісно нове у широку палітру поняття світогосподарських відносин.

Дії сил глобального капіталу у формі ТНК, з одного боку, та опір такої дії національних урядів, які відображають інтереси національних держав, — з іншого і становлять, на наш погляд, *головну суперечність світового економічного розвитку*.

Зовнішніми формами прояву цієї суперечності є: Brexit, суперечності всередині ЄС, а також дискусії між США і ЄС з приводу принципів організації трансатлантичного торговельного партнерства (ТТП), об'єднання країн Південно-Східної Азії та США в Азіатсько-тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС) для обмеження наростаючої торговельної могутності Китаю, тощо.

Проте сьогодні можна спостерігати посилення тенденції до дедалі більшого обмеження глобалізації, яка стала проявлятися всередині ЄС, а також у багатьох країнах капіталізму, у тому числі в США [95, с. 19].

Як відомо, неоліберальна модель макроекономічного регулювання прийшла на зміну кейнсіанській, яка, по-перше, до кінця 1970-х

¹ З цього приводу німецький учений У. Бек пише: «Без сумніву, ризики, пов'язані з розвитком промисловості, є так само старими, як і самий цей розвиток. Зубожіння значної частини населення — «ризик бідності» — тримало ХХ століття в напруженні. «Ризики кваліфікації» і «ризик здоров'я» давно вже є темою раціоналізації та пов'язаних з нею соціальних конфліктів. ...Небезпеки високорозвинутих виробничих сил у галузі хімії або атомної енергетики скасовують основи та категорії у рамках, в яких ми досі мислили і діяли, — простір і час, праця і дозволя, підприємство і національна держава, навіть кордони між воєнними блоками континентами» [5, с. 4].

років призвела до помітного падіння ефективності факторів виробництва і, по-друге, не змогла подолати негативну тенденцію, яка розпочалася з середини 1960-х років, падіння норми прибутку на вкладений капітал [6, с. 444]. В основі самої неоліберальної доктрин лежить теоретична парадигма, яка відстоює ефективність дії ринкових сил і обмежує всі форми державного регулювання. Транснаціональний капітал у формі ТНК породив засоби глобальної комунікації у формі інформаційно-комп'ютерних систем, які охоплюють увесь світовий простір. Це створило нові можливості для ТНК поширювати свої виробництва, товари та фінансові ресурси по всьому світові.

Відмова від державного регулювання фінансової сфери дозволила різко зрости обсягу спекулятивних операцій на світовому ринку і перетворити цю сферу на провідний сектор глобальної економіки, а сам капіталізм — у «фінансовий». У докризовий період в умовах різкого розширення фінансово-кредитної сфери у багатьох провідних країнах світу виникла ілюзія, що за допомогою нових фінансово-кредитних інструментів вони зможуть збільшити сукупний попит і тим самим уникнути падіння дохідності капіталу, постійно відтворюючи нові стимули для розвитку. Крім того, передбачалося, що зростання масштабів глобального ринку і транснаціональний характер господарських відносин допоможуть подолати суперечності, притаманні капіталізму. Проте такого роду припущення виявилися неправильними. У підсумку, перенагромодження фінансового капіталу, яке відбулося, призвело до важкої економічної кризи.

Отже, нинішня посткризова фаза розвитку світової економіки являє собою вступ у складний і тривалий період усунення виниклих диспропорцій у масштабах як глобальної, так і національних економік. Іншими словами, можна сказати, що відбувається завершення одного глобального відтворювального циклу і настає інший на якісно новій технологічній, інституціональній і фінансовій основі, який залучає до своєї орбіти і високорозвинуті країни, і країни, що розвиваються. Шляхом відновлення пріоритету розвитку реального сектору економіки на новій технологічній основі відбувається зміна глобальної господарської моделі, яка дає шанс подолати негативні наслідки світової кризи.

Як правильно зазначають учасники дискусії, зміна господарської моделі свідчить про кризу неоліберальної моделі глобалізації та її головних носіїв [82, с. 66]. Оскільки головним виразником самої глобалізації є ТНК, остільки самі ТНК змінюють нині свою модель від-

творення. Про що йдеться? Справа в тому, що самі ТНК як головні носії глобалізації мають внутрішні суперечності та двоїтий характер розвитку. З одного боку, вони формують глобальний ринковий простір і здійснюють вільний рух капіталів, товарів і робочої сили, а з іншого — ТНК можуть одержувати надприбутки в умовах збереження локальних неоднорідних ринків праці і умов економічного функціонування (системи оплати праці, оподаткування, екологічних і соціальних умов виробництва тощо). Якраз динаміка одержання надприбутку є своєрідною економічною межею розвитку глобалізації.

У тих випадках, коли одержання високих прибутків на локальних ринках зменшується, ТНК шукають нові, більш надійні умови прикладання капіталу. Саме такі зміни й розгортаються на наших очах. Зупинимось на цьому докладніше.

3.2. ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ І РЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ У США

Завдяки успішному застосуванню нових технологій у нафтогазовій галузі в результаті «сланцевої революції» США не тільки змогли різко збільшити обсяги видобування нафти і газу і стати найбільшим виробником і експортером вуглеводнів у світі, але й досягти дворазового зниження цін на газ на внутрішньому ринку: нині вони є майже в 3 рази нижчими, ніж в Японії, і більш як у 2 рази — ніж в Європі [110].

Соціально-економічні зміни, які відбуваються під впливом «сланцевої революції», оцінюються багатьма експертами як епохальні. Такі оцінки показують, що енергетичний сектор може викликати мультиплікаційний ефект і створити від 2,2 млн до 3,6 млн нових робочих місць, а також знизити дефіцит поточного рахунку платіжного балансу на 471 млрд дол. (у цінах 2005 р.) і гіпотетичне зростання ВВП близько 4 % [110]. Такі обнадійливі прогнози наслідку «сланцевої революції» не є випадковими. Дж. Фокс зазначає, що «наприкінці 1970-х років Сполучені Штати Америки стали відчувати хронічний торговельний дефіцит, що є ринковим сигналом про зниження конкурентоспроможності. Перед 1979 р. почалася стагнація реальної заробітної плати американських робітників, а потім — її зниження» [95, с. 19]. З 1970 р. і до початку поточного десятиріччя частка США у світовому промисловому виробництві скоротилася з 26 % до 20 %, тоді як частка Китаю за цей самий період зросла з 1 % до 19 % [140].

Така сама негативна тенденція спостерігалась і з динамікою виробництва доданої вартості в США з 1970 до 2013 р. Якщо в 1970 р. частка США у світовому виробництві доданої вартості обробної промисловості становила 26,63 %, то у 2013 році вона знизилася до 19,14 %. Особливо різко її зниження відбулося перед кризою 2007–2009 рр. і після неї, тоді як у Китаї тільки з 2005 до 2013 року вона майже подвоїлася: з 9,71 % до 18,48 %. Водночас за цей самий період частка США у світовому виробництві доданої вартості обробної промисловості знизилася на 3,9 % [41, с. 39].

Таким чином, як показує негативна динаміка промислового виробництва доданої вартості, в США відбувалася *деіндустріалізація* економіки, а в Китаї спостерігалось індустріальне зростання. Проте слід згадати, що в США скорочення індустріальної сфери і загальної кількості робочих місць розпочалося ще до Великої депресії у результаті зростання продуктивності праці в промисловості, що саме собою є позитивним фактором, який свідчить про збільшення доданої вартості у ВВП. Інакше кажучи, відбувалася *деіндустріалізація*, що спиралася на зростання ефективності самої індустрії, яку можна було б назвати «*позитивною деіндустріалізацією*». Але з 1970-х років у США багато заводів почали закриватися або переноситися до інших країн через пошуки вигідніших сфер прикладання капіталу.

Особливо прискореного характеру ця тенденція набула з 1990 до 2009 р., коли частка обробної промисловості у ВВП США знизилася з 17 % до 11 %. З 2009 до 2012 р. промисловий сектор США переборює цю тенденцію, збільшивши свою частку у ВВП до 11,9 % у 2012 р. [115, с. 14].

На думку багатьох аналітиків, тенденція реіндустріалізації, що з'явилася, триватиме. Це пов'язано з відновленням порівняльних переваг економіки США, зумовлених не тільки «сланцевою революцією», що знижує витрати виробництва, але й зростанням транспортних і трансакційних витрат. Таким чином, стрімке відновлення порівняльних переваг промисловості США за затратами є причиною того, що падіння частки промислового виробництва у ВВП США і виведення його за кордон призупинилися. На думку багатьох дослідників, реальними передумовами економічного зростання в США крім здешевлення енергоресурсів є: інноваційність виробництва; зростання продуктивності праці; збільшення інвестицій в інфраструктуру; ефективніша система розвитку освіти [118, с. 5]. У зв'язку із зростанням середньої зарплати у Китаї на 15–20 % на рік скорочу-

ється цінова перевага китайської робочої сили порівняно з дорогими трудовими ресурсами США. Якщо у 2000 р. середня заробітна плата китайського працівника у промисловому секторі становила лише 3 % відповідної зарплати у США, то у 2015 р. — приблизно 15 %. У підсумку, витрати виробництва товарів деяких американських компаній є лише на 10 % вищими від продукції аналогічних китайських компаній [115, с. 15]. Тому, на думку авторів дослідження «Boston Consulting Group», виробництво деяких товарів зміщуватиметься з Китаю до країн з нижчими затратами на заробітну плату, таких як В'єтнам, Індонезія і Мексика [146]. Проте здатність розвивати виробництво у цих країнах обмежуватиметься нерозвинутою інфраструктурою, нестачею кваліфікованої робочої сили, а також політичними, майновими та іншими ризиками [146]. Однією з важливих складових у загальному переліку проблем, які нагромадилися в економіці США і найрельєфніше проявлялися в період останньої кризи, на думку Дж. Стігліца, є перехід від розвитку економіки промисловості до ще більшого виробництва послуг. У випадку продовження негативного тренду такого розвитку США, на думку Дж. Стігліца, з більшою ймовірністю поступово перетворюватимуться на третю економіку світу, не маючи можливості підтримувати наявний рівень життя, не кажучи вже про його зростання [148, с. 25]. Дж. Стігліц вбачає головну умову економічного зростання в США у відновленні промисловості на основі інноваційної складової. Особливу роль у цьому відіграє виробництво інвестиційних товарів. Саме виробництво і заміщення товарів тривалого користування, за вартістю та натуральною формою, становлять матеріальну основу економічного циклу в ринковій економіці. У розвинутих капіталістичних країнах тривалість економічного циклу коливається близько 10 років, навіть у період підвищення інноваційної складової, яка прискорює моральне старіння товарів тривалого використання. Таким чином, саме виробництво цих товарів є основоположним елементом відтворення як у національному, так і в глобальному економічному циклі. Що ж до сфери послуг, яка істотно впливає на національне відтворення, то її частка у світовій торгівлі не перевищує 20 % [73, с. 5], тому в експорті та імпорті великих високорозвинутих економік світу найбільша частка належить саме товарам. Отже, домінуючим елементом відтворення як у світовій економіці, так і в глобальному економічному циклі залишається *виробництво товарів*. З огляду на це, економічна активність у високорозвинутих економіках характеризується вико-

ристанням виробничих потужностей у випуску товарів і є своєрідним критерієм економічної динаміки. Про це свідчать дані зростання ВВП США в посткризовий період (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Зростання ВВП США у 2014–2016 рр. (у незмінних цінах) (% , 2009 р. = 100 %)

Показники	Роки		
	2014	2015	2016
ВВП	110,84	113,72	115,56
Особисте споживання в тому числі:	110,37	113,89	117,01
– товарів	117,41	122,17	126,57
– послуг	107,0	109,95	112,52
Валові внутрішні приватні інвестиції	145,55	152,76	150,39
Державне споживання і валові інвестиції	91,71	93,35	94,11

Джерело: [109, с. 11].

Як видно з таблиці 3.1, саме виробництво і споживання товарів стали драйвером зростання ВВП у США в посткризовий період, тоді як темпи приросту послуг були більш як у 2 рази нижчими порівняно з темпами приросту товарів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Приріст ВВП США у 2009–2016 рр.
(у незмінних цінах до попереднього року) (%)**

Показники	Роки							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ВВП	-2,8	2,5	1,6	2,2	1,7	2,4	2,6	1,6
Особисте споживання в тому числі:	-1,6	1,9	2,3	1,5	1,5	2,9	3,2	2,7
– товарів	-3,0	3,4	3,1	2,7	3,1	3,9	4,0	3,6
– послуг	-0,9	1,2	1,8	0,8	0,6	2,3	2,8	2,3
Валові внутрішні приватні інвестиції	-21,6	12,9	5,2	10,6	6,1	4,5	5,0	-1,6
Державне споживання і валові інвестиції	3,2	0,1	-3,0	-1,9	-2,9	-0,9	1,8	0,8

Джерело: [109, с. 13].

Слід звернути увагу на те, що під час кризи обсяг приватних нагромаджень скоротився в США на 21,6 % у 2009 р. Проте у період піднесення у 2010–2015 рр. вони ще зросли, що забезпечило приріст

ВВП у середньому на 2 %, незважаючи на зниження у 2009–2010 рр. рівня державних інвестицій і споживання.

Таким чином, господарська система США у процесі виходу з кризи спирається на зростання виробництва і споживання товарів і послуг. Поширення виробництва нових видів товарів і послуг приводить під впливом інноваційних процесів у реальному секторі до структурних змін в економіці і змінює відтворювальні пропорції. Усе це свідчить про процес реіндустріалізації, який розпочався в США.

3.3. ПРОБЛЕМИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В КРАЇНАХ — ЧЛЕНАХ ЄС

Сьогодні необхідність відновлення промислової сфери розглядається як головний напрям стратегічного розвитку і в країнах ЄС. Саме індустрія високих технологій повинна підвищити конкурентоспроможність економік європейських країн. Наприклад, наприкінці 2010 р. Європейською комісією було ухвалено Стратегію європейського розвитку до 2020 р., у рамках якої передбачається збільшення частки промислового сектору в країнах ЄС з 16 % до 20 % [111, с. 9]. Така стратегія промислового розвитку для країн ЄС була зумовлена тим, що протягом 2000-х років відбулося значне скорочення частки промислового сектору у валовій доданій вартості практично у всіх економіках. Винятком стала ФРН, у якій цей показник за 2000–2012 рр. не змінився. Німецька промисловість зберігає високу конкурентоспроможність завдяки її інноваційній складовій, а економіка виявилася дуже стійкою і легко пододала кризу 2007–2009 рр. завдяки високій конкурентоспроможності промисловості. Виходячи з цього досвіду в країнах ЄС прийнято Стратегію економічного розвитку до 2020 р., в основу якої покладено *промислову політику*, яка сприятиме зростанню виробництва високотехнологічного реального сектору.

Як відомо, головною складовою промисловості є машинобудування та його серцевина — верстатобудування. Розвиток цих секторів стимулює зростання інноваційної складової в доданій вартості товарів і послуг, які виробляються, що, врешті-решт, підвищує їх конкурентоспроможність. Нині вкладення приватного бізнесу у НДДКР реального сектору в країнах Західної Європи складають більш як 60 % [115, с. 2].

Проте такі показники інвестицій визнаються недостатніми. Зростання конкурентоспроможності реальних високотехнологічних галузей промисловості створює прозорішу основу для розвитку експорту і підвищення міжнародної конкурентоспроможності західноєвропейських товарів.

Розвиток високотехнологічних галузей промисловості вимагає наявності відповідного ринку праці. Деіндустріалізація Європи призвела до зростання загального рівня безробіття. Після кризи 2007–2009 рр. воно сягнуло 11 %, а в країнах Південної Європи — перевищило 20 %, найбільшою мірою зачепивши молодь [116].

Перспективи розвитку високотехнологічних галузей економіки, передбачені у 2010 р. Європейською комісією, трактуються технократично, без урахування специфіки історичних обставин, характерних для окремих країн. Для країн ЄС визначено «контрольні цифри», які мають бути досягнуті завдяки зміні потоку фінансових ресурсів. Проте вони не враховують ту важливу системну обставину, що у межах самого ЄС, незважаючи на дії єдиних інституційних норм, функціонують різні моделі капіталізму. Так, на думку деяких авторів, зведення різних типів капіталізму до двох основ — *ліберальної та координуючої моделей ринкової економіки* — є помилковим [16, с. 10].

Існування цих моделей — результат історичних особливостей тривалого розвитку конкретних держав. Так, ліберальна модель капіталізму передбачає наявність у країні сучасних інститутів знеособленого обміну. Координуючий ринковий механізм є неможливим без високого рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, системи соціального захисту. Відсутність таких умов у нових країн — членів ЄС, тобто у колишніх постсоціалістичних держав, практично блокувала виникнення у них західних моделей капіталізму (ліберальної та координуючої). При цьому з'явився новий різновид моделі, яка характеризується серйозною специфікою. Якщо розглядати модель капіталізму, що склалась у ряді країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), які входять до ЄС, то в науковій літературі вона дістала назву *залежний ринковий капіталізм* [16, с. 14].

У цих країнах, на відміну від країн *ліберального ринкового капіталізму*, де як центральний механізм координації виступають конкурентні ринки та контракти, а також на відміну від країн *координованого ринкового капіталізму*, де цю роль виконують внутрі- та міжфірмові мережі асоціації, у країнах *залежного капіталізму* центральним механізмом координації є ієрархія у межах ТНК [135, с. 682]. Характерною

рисую такого типу капіталізму є його повна залежність від рішень ТНК щодо розвитку виробництва і банківської сфери. Така залежність почала складатися на основі припливу ПП транснаціональних корпорацій в економіку країн ЦСЄ. Ці країни випередили ЄС за обсягом припливу ПП відносно ВВП. У 2000–2008 рр. вони одержували їх у середньому обсягом 6,5 % ВВП проти 1 % в ЄС у цілому. Нагромаджені ПП у 2014 р. перевищили 730 млрд дол. — майже 10 % їх загального обсягу в Єврозоюзі. У перерахунку на душу населення це у 2 рази більше, ніж у середньому у світі [17, с. 15]. ПП були здійснені ТНК шляхом створення у країнах ЦСЄ своїх філій, робота яких контролюється з центральних офісів, забезпечуючи управління ними в інтересах самих ТНК.

Таким чином, *першим елементом* залежної моделі капіталізму є зв'язок між корпоративним управлінням ТНК і основними джерелами інвестицій в економіці ЦСЄ.

Другим елементом залежної моделі капіталізму є особлива система відносин між працею і капіталом. На відміну від найманих працівників ТНК, які перебувають у материнських компаніях, що діють за допомогою генеральних угод з питань праці у межах країни, колективи філій ТНК працюють у рамках селективних угод, в яких прописано нижчі затрати на працю [16, с. 15–16]. Так, за даними дослідників, середні затрати роботодавців на одного працівника у розрахунку на 1 годину робочого часу в Німеччині, Франції та Австрії залишаються вищими, ніж в Угорщині, Польщі, Словаччині та Чехії, в 3–5 разів, у країнах Балтії — у 4–6 разів, у Румунії — у 8–9 разів і в Болгарії — у 14–16 разів [17, с. 30].

Третім елементом залежної моделі капіталізму є зосередження інноваційної діяльності ТНК у своїх штаб-квартирах. Трансфер інноваційних технологій у залежні ринкові економіки здійснюється у межах філій ТНК. Там відбувається і професійна підготовка найманих працівників. Отже, у цих країнах немає необхідності вести науково-дослідну діяльність у колишніх обсягах і утримувати систему підготовки кадрів. Така прив'язка трудових ресурсів до філій ТНК запобігає перетіканню кваліфікованих кадрів до інших секторів і забезпечує тим самим стале функціонування їх підрозділів.

Четвертим елементом залежної ринкової моделі є повне підпорядкування національних банківських систем західноєвропейським банкам. У країнах ЦСЄ 80 % банківських активів, а в Словаччині, Чехії та Естонії — майже 100 %, належать іноземним банкам із Західної Євро-

пи. Єдиною країною, яка скоротила основну частину (близько 70 %) активів банківської системи і власності національного і державного капіталу, була Словенія [17, с. 30].

Таким чином, порівняльною перевагою залежної моделі капіталізму є результати взаємодії низьких затрат на оплату праці та високої кваліфікації робочої сили. Саме це робить країни ЦСЄ привабливими для організації на їх території виробництв із збирання та випуску напівстандартизованих товарів. Серед основних галузей країн залежного капіталізму, які працюють на експорт, можна назвати: виробництво транспортного устаткування, електричних приладів, загальне машинобудування. Так, у Словаччині на продукцію машинобудування, включаючи транспортне устаткування, припадає 37 % експорту, Угорщині — 35 %, Чехії — 24 % [17, с. 26]. Отже, у країнах залежного капіталізму задіяно технології виробництва стандартних продуктів, де вони підконтрольні ТНК. Щодо інноваційних виробничих ланцюгів, то вони залишаються в головних підрозділах корпорацій.

Дослідження розвитку і функціонування залежної моделі капіталізму дозволяють зробити суперечливі висновки. З одного боку, така модель може успішно конкурувати за ПП і розвиватися на цій основі, а з іншого — інтереси ТНК охоплюють лише окремі галузі економіки.

Отже, національні економіки країн ЦСЄ включають у себе два нерівнозначних сегменти — високодохідний, успішний, який підтримується іноземними ТНК, орієнтований на зовнішній ринок, і низькодохідний, орієнтований на задоволення внутрішніх потреб населення. Тому в умовах домінування репатріації капіталу до місць розташування ТНК у галузях залежного капіталізму посилюються ризики зниження високого рівня припливу іноземного капіталу. Так, уже після кризи 2008–2009 рр. чистий приплив капіталу ТНК скоротився в усіх країнах ЦСЄ [17, с. 18]. Транснаціональні корпорації шукають вигідніші сфери застосування капіталу, насамперед у країнах Південно-Східної Азії. Значною проблемою для країн залежного капіталізму, зумовленою збереженням пільгових умов оподаткування для ТНК, є наповнення бюджету. Тут існує нестача бюджетних коштів для розвитку соціальної сфери, науково-дослідної діяльності та інших суспільно значущих галузей економіки. Іншими словами, виникла своєрідна суперечність між участю у виробництві ВВП іноземного капіталу, який значно перевищує його рівень безпеки (30 % ВВП), та його вкладом у бюджети країн ЦСЄ. З огляду на це, наприклад, уряд Угорщини у листопаді 2010 р. запровадив особливий пода-

ток у тих секторах, де ТНК займають панівне становище: енергетиці, телекомунікаціях, великих торговельних мережах, банківській сфері. Такі дії однієї з нових країн — членів ЄС були негативно сприйняті керівництвом ЄС. Отже, навіть у межах одного економічного утворення, яким є ЄС, двоїстий суперечливий характер розвитку ТНК може формувати специфічні моделі капіталізму.

3.4. ОСОБЛИВОСТІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Різноманітність і різновиди соціально-економічного розвитку окремих регіонів і країн у межах глобального відтворювального циклу є демонстрацією незведеності світового господарства до якогось одного універсального стандарту. Про це свідчать протилежні тенденції соціально-економічного розвитку країн Південно-Східної Азії та Латинської Америки, де процеси індустріалізації склалися по різному.

Наприклад, у нових індустріальних країнах Південно-Східної Азії протягом останніх 40 років бурхливо розвивалась обробна промисловість, тоді як на Заході вона скорочувалась. Однак у нових індустріальних країнах Азії першої хвилі (Гонконзі, Південній Кореї, Сінгапурі, на Тайвані) з деяким запізненням також позначилася тенденція до скорочення галузей обробної промисловості.

Навіть у найбільш індустріалізованій серед першого покоління «тигрів» Південній Кореї частка зайнятих в обробній промисловості досягла максимуму в 1989 р. (27,8 %), а частка обробної промисловості у ВВП — лише у 2011 р. (30,7 %) при 16,74 % усіх зайнятих, що свідчить про високу ефективність корейської індустрії [41, с. 35]. Проте загальна тенденція скорочення рівня зайнятості у нових індустріальних країнах першого покоління характеризується одночасним збільшенням частки обробної промисловості у ВВП, що говорить про зростання продуктивності праці в реальному секторі економіки. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, незважаючи на зниження загальної чисельності зайнятих в обробній промисловості, відбувалося підвищення частки нових індустріальних країн у виробництві світової доданої вартості. Так, якщо в 1970-х роках вона становила 0,73 %, то в 2013 р. — вже 6,17 %, тобто зросла майже у 8,5 разів [41, с. 39].

Дещо інша картина спостерігається в країнах Латинської Америки, де відбувалися процеси деіндустріалізації. Це стало наслідком дії сукупності факторів, які можна віднести до набору інструментів *неоліберальної концепції* макроекономічного регулювання, які рекомендуються країнам, що розвиваються. У 1990-ті роки це були:

1) лібералізація зовнішньої торгівлі, внаслідок чого багато місцевих промислових підприємств не витримали конкуренції та закрилися;

2) завищений банківський процент, який націлений на стримування інфляції, але одночасно блокує інвестиційні ресурси, необхідні для виробництва;

3) встановлення завищеного обмінного курсу як антиінфляційного засобу, але одночасно він стимулює імпорт товарів, особливо китайських, та пригнічує експорт і підриває конкурентоспроможність промислових товарів.

У підсумку, у всіх провідних латиноамериканських країнах протягом останніх 30 років практично нічого не змінилось у виробництві доданої вартості. У таких країнах, як Аргентина, Бразилія, Мексика, частка обробної промисловості у світовій доданій вартості навіть зменшилась у 2013 р. порівняно з 1980 р.: з 0,86 % до 0,67 % в Аргентині, з 2,67 % до 1,64 % у Бразилії, з 2,06 % до 1,72 % у Мексиці. У Чилі вона практично не змінилась: у 1980 р. — 0,2 %, а в 2013 р. — 0,22 % [41, с. 39]. Можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що деіндустріалізація в латиноамериканських країнах стала наслідком *неоліберальних реформ*, які призвели до скорочення обробних галузей і сприяли зростанню аграрно-сировинних виробництв. Усвідомлення негативного процесу деіндустріалізації політичними колами деяких країн Латинської Америки, наприклад Бразилії, спричинило пошук альтернативних даному процесові деіндустріалізації програм.

Посилення ролі держави і проведення активної промислової політики у поєднанні із заниженим курсом національної валюти були покладені в основу державної політики Бразилії та втілювалися в її господарське життя протягом останніх 15 років. Боротьба з деіндустріалізацією шляхом збільшення частки інвестицій у ВВП, фінансування дорогих інфраструктурних проектів передбачалися програмами розвитку, прийнятими ще при президентах Луле («Програма прискорення зростання») і Д. Руссефф («План Велика Бразилія»). Проте реалізація цих програм не дала бажаних результатів. Причина «пробуксовування реформ» вбачається в консерватизмі соціальних

верств суспільства, які не готові поступитися своїми доходами і рівнем споживання заради підвищення норми нагромадження ВВП.

Велика частина багатих вважає, що боротьба з бідністю і покращення якості масової освіти мають здійснюватися за рахунок держави. Що ж стосується широких верств бідного населення, які охоплюють до половини жителів Бразилії, то за рівнем своєї кваліфікації, а також психологічно вони не готові до сучасних високотехнологічних видів діяльності [41, с. 35].

Таким чином, як показує досвід боротьби з деіндустріалізацією країн Латинської Америки, навіть проведення *активної промислової політики* як засобу зміни негативних процесів у промисловому секторі не означає досягнення безперечного успіху. Спроби боротьби з деіндустріалізацією можуть наштовхнутися на серйозні бар'єри, зумовлені як старим індустріальним спадком вітчизняної економіки, так і консервативною соціальною структурою суспільства, яка виключена з процесу інноваційного розвитку промислового сектору економіки. Така соціальна структура підтримує консервативну макроекономічну політику, спрямовану на збереження фінансової стабільності через неоліберальні інструменти і вигідну, насамперед, експортерам сировини та великому агробізнесу.

Усі ці фактори гальмування реалізації активної промислової політики мають місце і в Україні. Тому заклики, які лунають від політиків і вчених, зупинити деіндустріалізацію в Україні шляхом проведення активної промислової політики матимуть сенс, по-перше, якщо вони спиратимуться на зростання ефективності самої індустрії як результат послідовних дій креативної верстви підприємців у реальному секторі економіки, а по-друге, якщо промислова політика поєднуватиметься з адекватною політикою держави у сферах виробництва, науки та освіти.

Отже, виходячи з досвіду вирішення проблеми деіндустріалізації в країнах Південно-Східної Азії та Латинської Америки, можна стверджувати, що цей процес охоплює цілий комплекс проблем як макроекономічної політики, так і політики у соціальній сфері, розв'язання яких вимагає нових підходів і дій.

3.5. УМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО МОДЕЛІ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Проміжні підсумки ринкових трансформацій в окремих регіонах і країнах світу дозволяють зробити висновок про виникнення специфічних моделей капіталізму як у державах Центральної Європи, так і на пострадянському просторі. Такі економічні моделі мають ряд особливих ознак, не характерних для моделей високо розвинутих країн.

Для нових членів ЄС модель залежного капіталізму, що склалася, є історичною формою, що виражає внутрішні суперечності ТНК, для яких різноманітні фактори виробництва і збуту товарів є необхідною умовою їх існування. Щодо результатів ринкової трансформації у країнах, які виникли на постсоціалістичному просторі, то у більшості з них, у тому числі й в Україні, утвердилася неефективна модель капіталізму *кланово-олігархічного типу*¹. Причини формування такої моделі капіталізму розглядалися автором раніше [28]. Зупинимося на них тезово.

По-перше, це нерозуміння самої природи радянської економіки, де були присутні елементи кланової організації суспільства.

По-друге, це помилки, допущені у визначенні стратегії реформ, і підпорядкованість процесу реформування політичним інтересам нової еліти.

По-третє, це слабкість держави у процесі будівництва нового інституційного середовища і, як реакція на це, збереження і розвиток неформальних інститутів у політичній та економічній системі суспільства.

¹ Такий різновид капіталізму характеризується певними ознаками. По-перше, неформальні соціальні норми і правила поведінки відіграють істотнішу роль, ніж формальні. По-друге, у цій моделі капіталізму існує специфічний тип управління, для якого характерною є наявність суворої ієрархічної структури. По-третє, фінансова база діяльності кланів формується, як правило, за рахунок преференцій у процесі приватизації державної власності та перерозподілу ресурсів державного бюджету. По-четверте, специфічним чином формується система управління такою моделлю капіталізму, коли до команди керівника зазвичай входять віддані йому люди. По-п'яте, найважливішою рисою моделі кланово-олігархічного капіталізму є становлення особливого типу держави, що забезпечує сприятливі умови для функціонування найбільших кланів. У ході розвитку такої моделі може відбуватися практично повне злиття влади та бізнесу, держави і власності, а корупція і непотизм (службове протегування родичам, «своїм» людям, кумівство) із злочину перетворюється на основні «виробничі відносини» [16, с. 13–14].

По-четверте, незнання істинних, а не декларованих мотивів влади, яка не була заінтересована у прозорому і конкурентному ринковому середовищі та соціальному захисті населення [28].

У межах цієї кланово-олігархічної моделі капіталізму формуються ФПГ, які забезпечують індивідуальне відтворення капіталу на підконтрольних їм підприємствах. У певних випадках закупаються необхідні технології на світовому рівні, можуть проводитися науково-дослідні розробки в інтересах підконтрольного бізнесу. Все це надає певної стійкості цим ФПГ, які зосередили свій бізнес у рентно-сировинних галузях з повним виробничим циклом.

Рентно-сировинні сектори орієнтовані на світові ринки та світові ціни.

Підприємства цього сектору формують певні анклавні структури, які складаються з успішних і фінансово стійких корпорацій. Їх стан слабо поширюється за межі цих корпорацій. Наприклад, продукція металургійних корпорацій або агрохолдингів з виробництва зерна, яка успішно продається за кордоном, але не знаходить сталого попиту всередині країни. Справа в тому, що в національній економіці дуже малим є попит на високоякісний метал і зерно для внутрішніх потреб. Отже, рентно-орієнтований сектор економіки створює недостатній попит на внутрішньому ринку. Як правило, ці ФПГ мають свої банки, інвестиційні компанії, які значною мірою є замкненими на зарубіжні фінансові організації.

Концентрація доходів у рентно-сировинному секторі визначає відповідні про порції у розподілі капіталу та інвестицій. Якщо у підприємств — експортерів сировини спостерігається надлишок капіталу щодо можливостей його ефективного використання (про це свідчить направлення тільки половини доходів у власні інвестиції), то у підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок, спостерігаються одночасно нестача капіталу і низька інвестиційна привабливість. На цих підприємствах не відтворюється активна частина основного капіталу. За експертними оцінками, норма введення нових потужностей на орієнтованих на внутрішній ринок підприємствах за останні 10 років становила 3 % на рік.

Отже, з високою вірогідністю можна говорити про те, що українська економіка, де панує кланово-олігархічна модель капіталізму, потрапила у «пастку стагнації». Такий її стан консервує низькі темпи економічного зростання, створює передумови для неефективного використання національних ресурсів і втрати потенціалу сталої еко-

номічної динаміки, а, врешті-решт, зниження рівня та якості життя громадян, посилення соціальної напруженості.

Для зміни негативного вектора економічного розвитку необхідними є зміна моделі кланово-олігархічного капіталізму і перехід до іншої моделі, яка близька до тієї, що в літературі дістала назву «державний ринковий капіталізм» [16, с. 10]. Дж. Фокс називає цю модель «вторитарним капіталізмом» [95, с. 24].

Такий тип капіталізму виник як реакція на бізнес, орієнтований на більш швидке отримання прибутку приватним капіталом на противагу загальнодержавним завданням. Під державним капіталізмом у широкому сенсі розуміється вплив держави на економіку у формі як володіння пакетами акцій компаній, так і надання субсидованих кредитів приватним компаніям або іншої підтримки. Такий тип капіталізму характеризується тісною взаємодією державного апарату з бізнес елітами, які швидко розвиваються. Органами державного управління блокуються способи підпорядкування державної політики приватним інтересам. У цьому зв'язку виникає запитання: чи можливий в Україні перехід до моделі державного капіталізму? На наш погляд, на нього можна дати негативну відповідь, якщо врахувати всю гаму конкретно-історичних обставин. Які це обставини?

По-перше, Україна пройшла ту історичну розвилку, яка існувала на початку 1990-х років, і обрала курс на ліберальні реформи.

По-друге, відповідно до нинішнього «геополітичного вибору», який поданий у формі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, така зміна моделі економічного розвитку не є можливою в даний історичний період.

По-третє, в країні немає тієї *соціальної сили*, яка б успішний розвиток національної економіки вбачала як результат переходу до моделі державного ринкового капіталізму. Тому необхідно шукати можливості модернізації здійснюваної в країні економічної політики, яка сприятиме формуванню додаткових доходів держави і населення на всіх рівнях економічної системи та забезпечувати на даній основі реальні якісні зміни в економіці.

Для такого типу державного капіталізму є характерними: значні витрати на НДДКР; масштабні державні проекти; створення спільних підприємств національними та іноземними компаніями; слабкий захист прав інтелектуальної власності, що сприяє поширенню реверсного інжинірингу, який стає важливим інструментом подолання технологічного розриву з розвинутими країнами. Як показав

історичний досвід постсоціалістичних країн Південно-Східної Азії, насамперед Китаю, національні компанії даного типу капіталізму стають конкурентоспроможними в тих галузях економіки, де спостерігається прискорений науково-технічний розвиток. Саме такий різновид капіталізму виявився найефективнішим при «наздоганяючій» формі розвитку і переведенні економіки на виробництво продукції середнього технологічного рівня. Така модель капіталізму дозволяє використовувати переваги ринкових відносин і одночасно мати систему захисту ключових галузей економіки, а також мобілізаційні фінансові ресурси для здійснення найбільших національних проєктів [16, с. 10–11].

Необхідність модернізації економічної політики в Україні зумовлена тим, що національна економіка вичерпала свій потенціал для сталого економічного зростання. Модернізація механізмів економічної політики має бути націлена на відновлення економічного зростання, забезпечення його сталості на довгострокову перспективу. Інакше кажучи, необхідно змінити негативний тренд розвитку національної економіки. Становище, в яке вона потрапила, можна охарактеризувати як *кризу механізмів відтворення*, пов'язану із закінченням відновлювального циклу економічного зростання. В українській економіці постійно наростали фундаментальні обмеження, які унеможливили сталий розвиток при збереженні характерних для докризового розвитку механізмів.

У результаті реформ, що проводилися в Україні, відповідно до законів ринку, більшість підприємств машинобудівної галузі не витримали конкуренції з міжнародними корпораціями і або перепрофілювалися на примітивні види виробництва, або закрилися. На перші позиції вийшли підприємства лише сировинних галузей, продукція яких була затребуваною на світових ринках.

У підсумку, деіндустріалізація національної економіки, яка відбулася, призвела до орієнтації виробництва на постачання на експорт продукції виключно аграрно-сировинного комплексу. Така негативна тенденція ставить країну перед екзистенціальним вибором: залишатися на узбіччі науково-технічного прогресу і далі перетворюватися на «аграрну супердержаву», або все ж таки прийняти ті виклики, які продиктовані сучасними революційними змінами, що відбуваються у процесі реіндустріалізації промисловості у високорозвинутих країнах і країнах нової індустріальної хвилі. На наш погляд, для значної частини громадян України, з урахуванням нещодавнього індустріального

минулого, а також досить високого рівня кваліфікованих працівників промислового сектору, відродження і нова індустріалізація обробних виробництв є найприйнятнішим варіантом перспективного розвитку економіки.

Тільки ринковими методами змінити негативний тренд в індустріальному секторі неможливо, оскільки національні виробники не зможуть витримати конкуренцію з міжнародними ТНК. Тому національному бізнесу необхідна *активна промислова політика*, основу якої мають становити великі інвестиційні проекти, здатні ініціювати структурні зміни на користь високотехнологічних галузей, що стимулюють розвиток інноваційних процесів. Саме комплексний підхід до вирішення проблем промислового сектору передбачає наявність довгострокової програми держави з відродження економіки на основі інновацій.

Орієнтація національної економіки на нову індустріалізацію вимагає подолання *неоліберальних уявлень* про розвиток капіталістичного ринку, який робить багатих ще багатшими, а решту позбавляє шансів на досягнення досконаліших форм життя. На наш погляд, реалізація неоіндустріальної парадигми у країнах з нерозвинутими інститутами ринку може бути успішною лише в межах теорії соціально регульованої ринкової економіки, в якій державі належить ключова роль у трансформації рентно-сировинної структури національного господарства у високотехнологічну, яка виробляє більшу додану вартість за рахунок обробних виробництв. Вибір на користь такої моделі розвитку залежить від світоглядних цінностей політично активних верств суспільства, які прагнуть перебудувати національну економіку і підвищити її конкурентоспроможність.

Як показує досвід інших держав, які здійснили перехід до прискореного розвитку на основі інноваційних технологій, такий історичний вибір є цілком реальним. Для цього необхідна усвідомлена *економічна стратегія*, орієнтована на тих, хто зможе перемогти у конкурентній боротьбі не тільки на внутрішньому, але й на світовому ринку. У рамках цієї стратегії мають бути чітко визначені пріоритетні галузі та виробництва, джерела інвестицій і потенціальні ринки збуту, а також способи макроекономічного регулювання національної економіки.

На жаль, дуже складна соціально-економічна та політична ситуація вимагає від керівництва країни зосередження на поточних проблемах. Відбувається постійне відкладання вирішення довгострокових

завдань. Така філософія поведінки стала домінуючою протягом усього періоду побудови національної економіки. Дійсно, без розв'язання поточних завдань складно зосередитися на досягненні довгострокових цілей. Проте зміни поточної ситуації мають відбуватися з розрахунком на майбутнє. Вихід з наявної в економіці суперечності між вирішенням поточних і довгострокових завдань можливий на основі *відтворювального підходу*, оскільки глибинні причини уповільнення і кризового стану економіки полягають у порушенні відтворювальних пропорцій. Як показує досвід ринкового господарювання, у країнах з високорозвинутою ринковою економікою і країнах з ринками, що формуються (як, наприклад в Україні), по-різному здійснюються відтворювальні процеси.

Як уже було показано, у високорозвинутих країнах відбуваються формування фінансових ресурсів та їх розподіл шляхом внутрішньої та міжгалузевої конкуренції в ті галузі, які виробляють більшу кількість доданої вартості. Інакше кажучи, розподіл і перерозподіл відтворювальних пропорцій товарів і послуг виробничого та споживчого призначення підпорядковані законам ринкової конкуренції. Держава за допомогою бюджету, податкових стимулів здійснює перерозподіл відтворювальних пропорцій ВВП. Нині в економіці високорозвинутих країн участь держави в перерозподілі ВВП за допомогою державного бюджету досягла 50 %.

Щодо таких країн, як Україна, де формуються ринки та їх інститути конкурентного розподілу ВВП, то з метою реалізації концепцій «наздоганяючого» розвитку необхідно створити умови для розширеного відтворення первинних господарських ланок. Інакше кажучи, для підприємств повинні бути створені умови для відшкодування затрат, а також джерела для нагромадження та якомога швидшої окупності капітальних вкладень. Тільки за наявності таких умов можливі прискорення темпів економічного зростання та зміна структури виробництва на користь обробних галузей, що створюють вищу додану вартість. На жаль, доводиться визнати, що в національній економіці не створено необхідних умов для індивідуального відтворення на підприємствах, які прагнуть стати конкурентоспроможними на внутрішньому і світовому ринках. Але без цього неможливими є розширене відтворення в масштабах усієї економіки та економічне зростання.

Кожне підприємство повинне мати грошові та натурально-речовинні ресурси, достатні для постійного розширення виробництва. Це необхідні відтворювальні закономірності, характерні для ринкової

економіки як такої, незалежно від специфіки історичних особливостей розвитку. Як відомо, такими ресурсами є: по-перше, амортизаційні фонди, які забезпечують заміну спрацьованих засобів виробництва більш продуктивними; по-друге, частина прибутку фірми, яка після сплати податків направляється на нагромадження; по-третє, банківські кредити, необхідні для розширення або модернізації виробництв.

Головним джерелом відтворення основного капіталу в ринковій економіці є засоби амортизаційного фонду. Вони можуть також використовуватись як джерело інвестицій підприємств у модернізацію і розширення виробництва. У високорозвинutih країнах амортизаційні відрахування сягають 70 % капітальних вкладень, і лише 30 % припадає на кредити та прибуток підприємств [84, с. 63].

За рахунок амортизаційного ресурсу відбувається не тільки просте відтворення основного капіталу, але й підвищення його технічних характеристик завдяки асиміляції інновацій. Прибуток та інвестиційні кредити здебільшого направляються або на розширення виробництва, або на його диверсифікацію.

За розрахунками експертів, для бізнесу кошти від амортизаційних відрахувань — найефективніше фінансове джерело інвестицій. Порівняння трьох джерел фінансування при здійсненні одного й того самого проекту за рахунок нагромаджених амортизаційних відрахувань, чистого прибутку і позикових коштів, виконані з урахуванням фактору часу, показало, що віддача від використання амортизаційних відрахувань є в 2 рази вищою порівняно із затратами, здійсненими з власного прибутку, і в 4 рази — порівняно з банківським кредитом. Сьогодні амортизаційні фонди слугують стабільним джерелом інвестицій і менше за інші джерела (прибуток та кредит) зазнають впливу кризових явищ. Якраз завдяки тому, що частка амортизації в інвестиціях у США у 2001–2008 рр. становила в приватному секторі в середньому 77 %, у посткризовий період вдалося зберегти стабільність інвестиційних ресурсів [84, с. 70].

Інакше кажучи, якщо в окремих країнах у структурі інвестицій переважають амортизаційні відрахування, то підприємства реального сектору вироблятимуть продукцію за нижчою ціною порівняно з країнами, де в інвестиціях основна частка припадає на позикові кошти і власний прибуток.

Західний світ пройшов тривалий шлях до розуміння необхідності збільшення частки амортизаційних відрахувань у структурі інвести-

цій. Наприклад, у США з другої половини ХХ ст. регулярно, приблизно раз на 10 років, проводилися великі амортизаційні реформи щодо скорочення амортизаційних строків оновлення основних фондів, у результаті яких частка амортизаційних відрахувань у загальних інвестиціях за 1950–2013 рр. збільшилася з 18 % до 70 % [84, с. 69]. Такі *регулярні амортизаційні реформи* дозволили їм зайняти передові позиції у світі за рівнем продуктивності праці та технічної модернізації економіки¹.

У високорозвинутих країнах успішно застосовується механізм прискореної амортизації, який характеризується як «м'який економічний примус» до інвестиційної діяльності. За рахунок високих амортизаційних відрахувань забезпечуються інвестиції в інноваційні розробки і модернізацію виробництва. Підприємства зацікавлені у збільшенні неоподаткованої бази прибутку, але за нецільового використання амортизації вона оподатковується високими податками на прибуток.

Такі механізми збільшення частки амортизаційних відрахувань в українській економіці відсутні. На наш погляд, у процесі розробки промислової політики в Україні варто запропонувати використання механізму поступового збільшення частки амортизаційних відрахувань у структурі інвестицій. У роки ринкових трансформацій в Україні на амортизацію (у загальному обсягу інвестицій в основні фонди) припадало 15–17 %, решта капіталовкладень — на прибуток і позикові кошти.

Як наслідок, рентабельність підприємств обробної промисловості була значно нижчою, ніж у сировинних галузях.

Таким чином, якщо змінювати механізм фінансування економічного зростання, то необхідно поступово формувати нову відтворювальну модель. Треба, як у високорозвинутих країнах, крок за кроком перетворювати амортизаційні відрахування на головне джерело оновлення основного капіталу. Для цього можна скоротити не тільки строки оновлення основного капіталу, а й проводити його пері-

¹ Останню амортизаційну реформу у США здійснено з метою подолання економічної та фінансової кризи 2008–2009 рр.: було прийнято «Американський акт відновлення і реінвестицій 2009», під який Конгрес виділив 787 млрд дол. Згідно з цим документом, у перший рік після придбання майна дозволялось одноразово списувати у вигляді амортизаційних відрахувань по корпоративному сектору 50 % від ціни його придбання, а по малому і середньому бізнесу — всі 100 %. У результаті сьогодні у цій країні обсяг інвестицій в основні фонди в 95 % великих компаній приблизно дорівнює обсягу нарахувань амортизації [84, с. 69].

одичну переоцінку, щоб амортизація нараховувалася за їх відновлювальною вартістю. Слід також здійснювати фінансовий контроль за цільовим використанням амортизаційного фонду та оподатковувати не використовувані за призначенням суми підвищеним податком на прибуток.

Відтворювальний підхід базується на використанні амортизаційного фонду як головного інвестиційного ресурсу, а також передбачає врахування не тільки фізичного спрацювання, а й морального старіння основних засобів. Наявна практика підвищення вартості основного капіталу шляхом його переоцінки замість оновлення збільшує не тільки строки використання устаткування, але й витрати на його утримання. У підсумку це призводить до зростання витрат виробництва і подорожчання продукції. Тому у високотехнологічних країнах амортизаційна політика і податкові системи спрямовані на стимулювання інвестицій у виробництво, що сприяє прискоренню амортизації та зниженню податкового навантаження на бізнес.

Скорочення бюджетних надходжень від податку на прибуток у разі використання механізму прискореної амортизації може бути компенсовано впровадженням у податкову практику прогресивного податку на доходи фізичних осіб, а також інших податків на споживання (податок на нерухомість, податок з продажів).

Запровадження прогресивного податку на доходи фізичних осіб, а також на престижне споживання шляхом підвищених ставок ПДВ не тільки компенсуватиме можливе зменшення податку на прибуток, але й сприятиме скороченню величезної нерівності, яка виникла у нашому суспільстві¹.

У ході розробки основних контурів нової економічної політики як умови сталого економічного зростання необхідно виходити з системи *стратегічного цілепокладання*, де чітко сформульований очікуваний результат. Природно, що у перспективі переважна більшість громадян нашої країни бачить національну економіку, в якій призупинено

¹ Про масштаби перерозподілу податкових доходів та їх соціальної спрямованості можна судити на прикладі США. У цій країні частка надходжень від прибуткового податку і соціальних податків за останні 60 років збільшилася з 20 % до 70 %. При цьому у 2000ні роки заможні платники податків з доходом понад 70 тис. дол., що становлять лише 32 % їх загальної кількості, вносили понад 90 % усіх податкових надходжень до бюджету країни по цьому податку. На решту платників податків (68 %) припадало близько 10 %. Така динаміка і структура податкових надходжень стали значним фактором, який дозволив США стати найрозвинутішою у технічному відношенні країною [84, с. 55].

деіндустріалізацію промисловості, функціонує відновлений високо-технологічний обробний сектор, а підприємства виробляють продукцію глибокої переробки з високою часткою доданої вартості.

Найявний в Україні неоліберальний курс, узгоджений з МВФ і розрахований на досягнення макроекономічної стабілізації, а також на формування ефективних ринкових інститутів і покращення ділового клімату, передбачає, що ринкові сили спонтанно створять нові джерела зростання. Проте, на наш погляд, це не змінить сировинного вектора розвитку економіки.

Для переходу до моделі сталого економічного зростання, поперше, необхідно розробляти політику забезпечення реального сектору економіки умовами простого відтворення основного та оборотного капіталу. Це передбачає необхідний маневр з амортизаційними відрахуваннями, а також налагодження кредитування підприємств реального сектору економіки. По-друге, слід задіяти механізми проектного фінансування через спеціальні державні банки для підприємств, що випускають продукцію з глибокою переробкою, яка користується попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках. Такі необхідні зміни в умовах відтворення можна розглядати як завдання на *короткострокову перспективу* (до 5 років).

На наступному, *середньостроковому етапі* розвитку (5–10 років) вітчизняної економіки необхідно стабілізувати споживчий попит, а також розширити на цій основі інвестиційний попит у реальному секторі. Сьогодні економічна політика ігнорує важливий факт, який має місце у реальній економіці: відсутність зростання сукупного попиту з боку самих агентів господарського процесу, насамперед, внутрішнього попиту на засоби виробництва, який повинен задовольнятися за рахунок розвитку власної промисловості. Запуск виробництва інвестиційних товарів буде залежати від внутрішнього попиту на них, а також від наявності інвестиційного механізму, орієнтованого на конкурентні виробництва.

**КАПІТАЛОЄМНІСТЬ ТА ЇЇ ДИНАМІКА
ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЕФЕКТИВНОСТІ
ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ**

**4.1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КАПІТАЛОЄМНОСТІ
ТА ЇЇ ДИНАМІКИ В УМОВАХ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ**

Радикальні техніко-технологічні процеси є одним з вирішальних факторів, який змінює структуру виробництва і впливає на якісні його сторони. Однією із сторін структури виробництва є капіталоемність, яка характеризує ефективність капіталу як речового фактору виробництва. Бурхливе зростання темпів науково-технічного прогресу, широке використання його досягнень в економіці змінює натурально-речові та вартісні характеристики факторів виробництва. Результатом таких змін є зниження ресурсо- і капіталоемності виробництва та прискорення зростання продуктивності капіталу і праці.

Сприятливі умови для розвитку економічної думки в напрямку дослідження руху капіталу створилися саме в період становлення індустріальної епохи (період останньої чверті XVIII століття). Введення машин призвело до змін в структурі виробництва.

Економічна думка концентрує свої дослідження на змінах обсягу виробництва інвестиційних благ, що безпосередньо пов'язано з капіталоемністю.

Дискусія щодо визначення обсягу виробництва інвестиційних благ започаткована ще у дослідженнях А. Сміта, С. Сімонді, К. Маркса. Останній при розгляді пропорцій відтворення і обігу усього суспільного капіталу, абстрагувався від технічного прогресу, який проявляється у його теорії в вигляді зростання органічної будови капіталу [48, с. 581–585].

В цілому із побудованих схем розширеного відтворення Маркса можна зробити висновок, що ці схеми відображають таке явище, яке в сучасній економіці отримало назву нейтрального впливу технічного прогресу. Нейтральний технічний прогрес означає, що одночасно збільшується продуктивність капіталу й праці, тобто інновації, що за-

ощаджують капітал, врівноважуються з інноваціями, що заощаджують працю.

Подальші дослідження зміни структури суспільного виробництва у рамках класичної парадигми економічної теорії включали технічний прогрес у формі зростання органічної будови капіталу. Засновуючись при цьому на різних підходах та на основі абстрактно-теоретичного уявлення технічного прогресу як процесу, який супроводжується зростанням органічної будови капіталу, результат дослідження містив однаковий висновок: провідну роль I підрозділу економіки який виробляє інвестиційні блага і необхідності його переважного розвитку в порівнянні з II підрозділом, який виробляє споживчі блага, іншими словами висновок — про збільшення інвестиційних благ у річному товарному капіталі суспільства. Якщо є зростання I підрозділу суспільного виробництва, то це свідчить про зростання капіталоемності.

Таке явище спостерігалось після першої промислової революції, коли ремісниче, найпростіше знаряддя праці, яке передавалося у спадок на протязі тривалого періоду змінювалося дорогою, якісною машинною технікою. Дане явище можна пояснити типом технічного прогресу. Коли виробництво вдосконалюється і винайдені типи механізмів здешевлюються, тобто діє моральний знос першої форми, змінюється тип технічного прогресу, на зміну капіталоемному типу технічного прогресу приходить капіталозберігаючий. І це продовжується до наступних змін. Однак, такі оберти бувають не тільки в результаті промислової революції, але й в результаті переходу до нового технологічного укладу, коли змінюються старі засоби виробництва новими, більш дорогими та продуктивними. Сам перехід до нового технологічного укладу пов'язаний з економічним циклом. В результаті кризи знецінюється основний капітал і змінюється купівельна спроможність грошей. Таким чином змінюється система координат, в якій вимірюється і капіталоемність, і капіталовіддача, і співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва.

В радянській політичній економії з приводу темпів зростання та співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва велася довготривала дискусія.

Почалася полеміка у 20-ті роки ХХ ст., коли була сформована нова соціально-економічна система. Ключового значення тут набули два питання:

- 1) народногосподарське планування;
- 2) проведення індустріалізації економіки.

Радянська економічна наука того періоду звернулася до марксистської теорії суспільного відтворення, успадковуючи основні риси її методології: примат сфери виробництва; зростання технічної й органічної будови капіталу як показник технічного прогресу та підвищення продуктивності праці.

Історики радянської економічної думки зазначають, що співвідношення інвестиційних та споживчих благ в 20-ті та 30-ті рр. ХХ ст. розглядалося, в основному, з точки зору конкретно-історичних завдань, що стояли тоді перед країною, та в меншій мірі аналізувалося з політекономічної позиції [67, с. 120]. Так, тоді панувала обмежувальна версія предмета політекономії. На думку авторів, суть її в тому, що перехід від товарно-фетишистських відносин капіталізму до відносин організованого господарства, діючого за планом, означає заміну політекономії економічною політикою, теоретичної економії — конкретними економіками. Звідси — відповідне ставлення до проблеми.

Виходячи з методології та логіки марксистської теорії розширеного відтворення, радянська економічна наука надала особливу роль переважному виробництву інвестиційних благ в порівнянні з виробництвом споживчих благ. Проблема формулювалася як закон переважного зростання виробництва засобів виробництва і нерозривно була пов'язана з уявленням того, що технічний прогрес виступає в формі зростання органічної будови капіталу і носить капіталоємний характер.

Взяття курсу на здійснення індустріалізації командно-адміністративної економіки виступало конкретною формою реалізації так званого закону переважного зростання виробництва засобів виробництва.

Таким чином, в основу планування радянської економіки була покладена концепція переважного зростання I підрозділу суспільного виробництва. Тому в фінансуванні йому була відведена значима роль (рис. 4.1).

В результаті такої установки в радянській економіці галузі, що виробляють інвестиційні блага, розвивалися темпами, переважаючими темпи зростання галузей, що виробляють споживчі блага. На цій основі неухильно зростала питома вага виробництва засобів виробництва у всій промисловій продукції (рис 4.2).

Так, закон переважного зростання засобів виробництва виходить з того, що технічний прогрес носить капіталоємний характер, тобто з його зростанням збільшується і обсяг витрат основного капіталу на одиницю продукції (капіталоємність). На ділі ж технічний прогрес, як виявилось, може знижувати капіталоємність продукції. Саме такий

(капіталозберезуючий) технічний прогрес став переважаючим в розвинених країнах починаючи приблизно з 20-х років минулого століття.

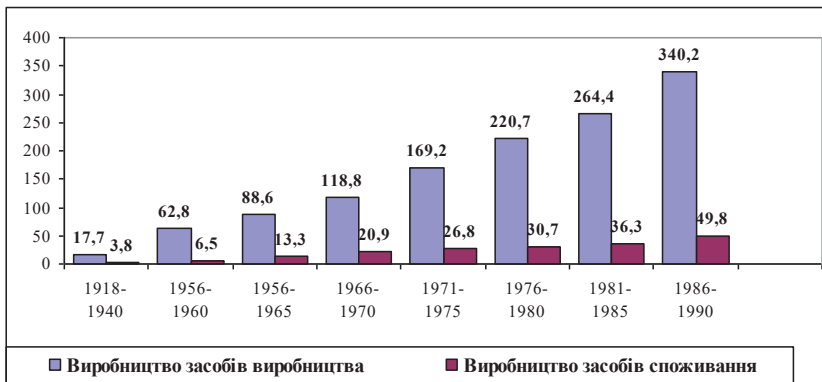

Рис. 4.1. Капітальні вкладення в промисловість радянської економіки, млрд руб.

Джерело: [36, с. 24], [53, с. 294–295].

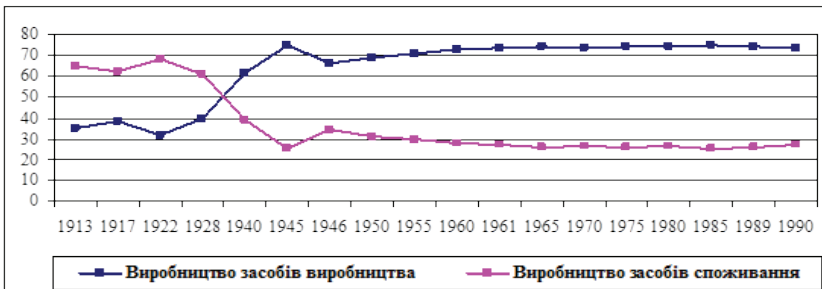

Рис. 4.2. Питома вага виробництва засобів виробництва і предметів споживання в загальному обсязі продукції промисловості в радянській економіці, в %

Джерело: [54, с. 130, 55, 56, 57, с. 333, 58].

Економія витрат на основний капітал і швидке зростання заробітної плати (а отже, й споживання) кардинально змінили пропорції економічного зростання, в результаті чого і засоби виробництва, і предмети споживання стали рости практично паралельно. Цей висновок підтверджується багатьма статистичними матеріалами.

За розрахунками американського економіста А. Бернса, в США в період 1870—1929 років виробництво засобів виробництва дійсно росло швидше ніж виробництво засобів споживання. Але починаючи з 30-х років XX століття співвідношення стало іншим: за 1929—1947 роки перше виросло на 87 %, а друге — на 85 %. Така ж тенденція збереглася і в післявоєнний період [69].

Отже, радянська економіка виробляла у розрахунку на одиницю вироблених кінцевих споживчих благ найбільшу кількість засобів виробництва, таким чином бездумно марнувала ресурси і внаслідок цього мала найбільш неефективну економіку серед розвинених країн (рис 4.3 та 4.4).

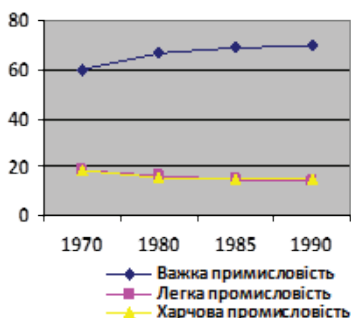

Рис. 4.3. Питому вага продукції основних галузей у загальному обсязі продукції промисловості радянської економіки, %

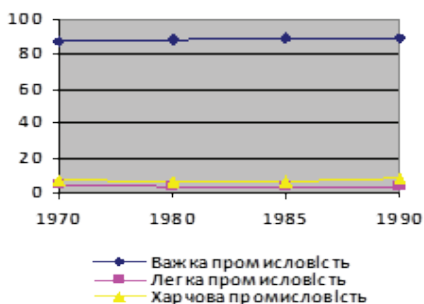

Рис. 4.4. Питому вага промислово-виробничих основних фондів галузей промисловості в загальній вартості

Джерело: [57, с. 356, 371, 58, 351]

За статистичними даними, які проілюстровані рис. 4.3 і 4.4, можна помітити явні перекоси, які свідчать про потворну, односторонню структуру економіки в цілому, яка в галузевому аспекті характеризувалася нерозумно високою питоною вагою галузей, які виробляють інвестиційні блага, особливо галузей важкої промисловості, в підрив виробництву споживчих благ. Важка промисловість переважала в структурі виробничих фондів (більше 80 %), але в структурі продукції її перевага була менше (60—70 %), отже ефективність праці там була нижча ніж у легкій та харчовій промисловості.

Починаючи з 30-х років XX ст. в деяких роботах радянських економістів прискорене зростання інвестиційних благ виступало як за-

кономірність розвитку продуктивних сил взагалі, а не як тимчасове явище обумовлене конкретно-історичною задачею — індустріалізацією [86, с. 10; 11, с. 122]. Дослідники, які займалися цією проблемою, виділяли два основних принципи, що ведуть до більш швидкого зростання виробництва засобів виробництва: 1) високі темпи відтворення; 2) підвищення органічної будови капіталу.

Обґрунтування переважного зростання виробництва засобів виробництва, сприяло надалі абсолютизації даного закону. Таке випередження визнавалося закономірністю радянської економіки, обумовленою постійним технічним прогресом та зростанням продуктивності праці. Впродовж всієї історії свого існування радянська наука обґрунтовувала дію закону переважного зростання I підрозділу суспільного виробництва, навіть тоді (середина 1980 років) коли була прийнята концепція прискорення соціально-економічного розвитку.

Перш за все, звертає на себе увагу протиріччя, властиве логіці розвитку суспільного виробництва та його ефективності. Вищою метою радянської економіки було все більш повне задоволення зростаючих матеріальних та духовних потреб членів суспільства. А потрібне переважне зростання виробництва засобів виробництва. Коли зупинитися? Відповідь на це питання не дається. Так, співвідношення між виробництвом інвестиційних благ і виробництвом споживчих благ є однією з відтворювальних пропорцій, в якій конкретно проявляється взаємозв'язок виробництва і споживання. Інвестиційні блага задовольняють потреби, але не в прямому сенсі, а лише в тому, що їх впровадження полегшує працю та підвищує її продуктивність. Таким чином, виробництво продуктів I підрозділу не повинно виступати як самоціль, а як засіб розширення випуску продуктів II підрозділу, що утворюють велику частину кінцевого суспільного продукту і які задовольняють звичайні споживчі потреби суспільства, тобто продуктів, які є функцією кінцевого задоволення попиту. При стримуванні темпів зростання цього підрозділу, або при великому розриві в розвитку двох підрозділів, в економіці відносно зменшуються масштаби виробництва кінцевої продукції (продукти харчування) та росте частка проміжної продукції. Масштаби незадоволеного попиту зростають з багаточисельними несприятливими соціально-економічними наслідками цього явища.

Також співвідношення між двома підрозділами суспільного виробництва залежить від якості і ефективності в першу чергу вироблених і використовуваних засобів виробництва. Це співвідношення задає пи-

тання: яка віддача від засобів виробництва? Так, на певному етапі економічного розвитку при збереженні випереджаючого зростання засобів виробництва без необхідного підвищення їх ефективності (тобто при компенсації недостатньої якості зростаючого числа) відбувається перенакопичення засобів виробництва, а це в свою чергу стає фактором, що стримує зростання ефективності суспільного виробництва.

Справедливо, що пропорція між I і II підрозділами визначається динамікою органічної будови капіталу не безпосередньо і, крім того, залежить від ряду інших факторів, вплив яких також має бути оцінений і враховано.

Так, навряд чи хтось буде заперечувати велику роль технічного прогресу в забезпеченні високих темпів розширеного відтворення. Однак не можна зводити цю роль до простої кількісної залежності між темпами і масштабами застосування технічних нововведень і питомою вагою I підрозділу. Не можна також ототожнювати технічний прогрес на всіх його етапах його здійснення і високі темпи економічного розвитку з випереджаючим зростанням виробництва засобів виробництва.

При розгляді проблем технічного прогресу і його впливу на темпи і пропорції розширеного відтворення необхідно враховувати корінні зміни в характері технічних нововведень. При цьому однією з характеристик технічного прогресу є поширення числа нових технологій на нові сфери матеріального виробництва. Дійсно, при такому розумінні неможливо уявити процес розширеного відтворення без подальшого підвищення питомої ваги засобів виробництва в структурі суспільного продукту. Проте, технічне вдосконалення виробництва в індустріально високорозвинених країнах у все більшій мірі проявляється в переході від однієї системи технологій в іншу, зовсім нову, більш досконалу. При цьому технічний прогрес, обумовлює подальше підвищення ефективності суспільного виробництва, або сприяє зближенню темпів зростання I і II підрозділів, або може привести більш швидкий розвиток II підрозділу. Іншими словами капіталоемний тип технічного прогресу завжди змінюється капіталозберігаючим.

Так, деякі радянські дослідники спробували виступити з тезою про припинення дії даного закону переважного зростання I підрозділу суспільного виробництва на певному етапі здійснення індустріалізації. Вони виходили з того що скорочені витрати основних фондів на одиницю продукції створюють передумови для розширення підрозділу, який буде виробляти споживчі товари [22]. Однак, будь-які спроби поставити під сумнів тезу переважного зростання виробни-

цтва інвестиційних благ над виробництвом споживчих благ не знаходили підтримки.

Отже, існування двох взаємовиключних поглядів щодо закону переважного виробництва інвестиційних благ пояснюється тим, що дослідники відштовхувалися від різних типів НТП — або капіталоемного, або капіталозберігаючого.

Глибока структурна деформація внаслідок переважного виробництва інвестиційних благ негативно вплинула на загальну економічну ефективність суспільного виробництва, а найголовніше — сприяла посиленню тенденції до зниження ефективності суспільного виробництва (табл. 4.1).

Незважаючи на зростання продуктивності праці, тобто показника, який вважався і продовжує вважатися загальним індикатором ефективності, зростання фондоемності свідчить, що приріст кожного відсотка національного доходу потребує все більшого фонду нагромадження, стає все більш й більш дорогим, тобто ефективність суспільного виробництва знижується. Фондоемність зростала протягом тривалого часу, а це говорить про зниження ефективності використання основних фондів і стримуванні розвитку економіки

Аналогічні висновки щодо динаміки ефективності виробництва були зроблені академіком А. Аганбегяном. За його розрахунками в післявоєнний період ефективність основних засобів і капіталовкладень постійно знижувалася (табл. 4.2). Показник продуктивності суспільної праці спочатку неухильно підвищувався, а потім теж почав знижуватися.

Ці розрахунки наглядно засвідчують те, що радянська економіка, створивши величезну ресурсну базу, виявилася не в змозі її ефективно використовувати.

Сама проблема капіталоемності (фондоемності) в радянській економіці розглядалася в плані ефективності роботи промисловості, іншими словами, капіталоемність (фондоемність) розглядалася як галузева, а не загальноекономічна проблема структури виробництва.

В цілому, дискусія в радянській економіці з приводу темпів зростання та співвідношення двох підрозділів суспільного виробництва, підрозділу, який виробляє інвестиційні блага та підрозділу, який виробляє споживчі блага має не тільки теоретичний характер, але і відображає зіткнення різних точок зору на необхідний напрям економічної політики країни, зокрема орієнтуватися при здійсненні індустріалізації на технічний прогрес капіталоемного або капіталозберігаючого типу.

Таблиця 4.1

Динаміка продуктивності праці, фондоозброєності, фондовіддачі та фондоємності в радянській економіці за 1960–1990 рр.

Роки	Кількість робітників та службовців млн/чол.	Основні виробничі фонди млрд руб.	Національний дохід млрд руб.	Продуктивність суспільної праці тис. руб.	Фондоозброєність суспільної праці тис. руб.	Фондовіддача (в %)	Фондоємність суспільного продукту руб.
	1	2	3	4(3:1)	5(2:1)	6(3:2)	7(2:3)
1960	62,0	226	142,3	2,3	3,6	63	1,6
1965	76,9	360	195,3	2,5	4,7	54	1,8
1970	90,2	531	283,5	3,1	5,6	54	1,9
1975	102,2	805	373,0	3,6	7,9	46	2,2
1980	112,5	1150	462,2	4,1	10,2	41	2,5
1985	137,0	1569	578,5	4,2	11,4	37	2,7
1990	138,5	1980	700,6	5,1	14,3	35	2,8

Джерело: розраховано на основі [57], [58], [59], [60], [61].

Таблиця 4.2

Динаміка ефективності суспільного виробництва в радянській економіці в 1961–1985 рр., в %

Роки	Фондовіддача	Ефективність капіталовкладень	Продуктивність суспільної праці
1961–1965	-17	-16	24
1966–1970	-5	-10	33
1971–1975	-16	-11	21
1976–1980	-15	-2	14
1981–1985	-15	-0,5	14

Джерело: [1, с. 109, 125].

Зовсім інший імпульс теорії капіталоємності та її динаміки був наданий в західній економічній теорії зростання (перша половина ХХ століття).

В розумінні проблеми відбулися зміни у методології: здійснився перехід від відтворювального підходу до функціонально-макроекономічного. Унаслідок такого переходу змінюється й категоріальний апарат економічної науки — зникає з наукового вжитку поняття двох підрозділів суспільного виробництва.

Теорії економічного зростання дають змогу зрозуміти, що чим вища капіталоємність, тим нижчі темпи економічного зростання та більша його вартість, і навпаки, чим менший рівень капіталоємності (завдяки технічному прогресу, структурним зрушенням, скороченню незадіяного обладнання), тим вище темпи зростання та нижча його вартість (зворотна залежність між коефіцієнтом капіталоємності та темпом і вартістю економічного зростання).

Взаємозв'язок капіталоємності, динаміки нагромадження капіталу та зростання випуску відображається в неокейнсіанській моделі економічного зростання. Особливістю такої моделі є врахування в аналізі тільки одного фактора — капіталу. У разі підвищення продуктивності праці капіталоємність, залишається сталою, вона не залежить від співвідношення цін виробничих факторів, а визначається лише технічними умовами виробництва. Тобто модель відображає вплив нейтрального технічного прогресу на зміну структури капіталу.

Капіталоємність може підвищуватися або знижуватися залежно від того, як співвідносяться між собою темп зростання продуктивності та темп зростання капіталоозброєності праці. Якщо темп зростання продуктивності праці більший, ніж темп зростання капіталоозброєності праці, то капіталоємність зменшується, віддача основного капіталу збільшується, ефективність виробництва зростає. Якщо темп зростання капіталоозброєності праці перевищує темп зростання продуктивності праці — капіталоємність зростає, ефективність виробництва знижується. Це співвідношення в довгостроковій перспективі визначається, значною мірою особливостями технічного прогресу і структурними зрушеннями. Статистичні дослідження, проведені економістами на прикладі економіки США, свідчать, що в динаміці капіталоємності, як в економіці в цілому, так і по окремих найбільших галузях виробництва, приблизно до 20-х років ХХ ст. спостерігалася тенденція до зростання. Однак надалі капіталоємність виробництва зменшувалася (рис 4.5).

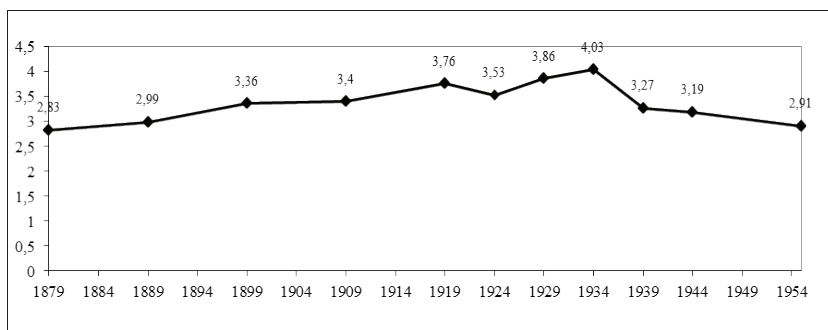

Рис. 4.5. Динаміка капіталоемності суспільного виробництва* за С. Кузнецем [126, с. 33–36]

* в цінах 1929 р.

Самі періоди підвищення та пониження є досить тривалими, щоб можна було ігнорувати ці підвищувальні та знижувальні тенденції і говорити про загальну тенденцію постійності показника капіталоемності.

Таблиця 4.3

Динаміка коефіцієнта капіталоемності в обробній та добувній промисловості США в 1880–1953 рр.

Роки	1880	1890	1904	1909	1914	1919	1929	1937	1948	1953
Обробна промисловість*	0,547	0,730	0,891	0,967	1,008	1,022	0,885	0,741	0,609	0,590
Добувна промисловість*	1,16	1,36	1,64	1,80	2,18	2,30	2,14	1,70	1,34	1,26

*(ціни 1929 р.)

Джерело: [42, с. 123].

Отже, назріла необхідність теоретичного відображення динаміки капіталоемності. Розв'язанням цього завдання зайнялися представники неокласичної парадигми економічної теорії. У неокласичній теорії капіталоемність не є константою, а змінюється залежно від стану кон'юнктури, чим враховується взаємозамінність факторів, а також технічний прогрес. Формою неокласичних моделей стали виробничі функції: від найпростіших, де головними фак-

торами виробництва виступають капітал і праця, до більш складних, які включають технічний прогрес у формі підвищення віддачі витрат у часі.

Ефективність капіталу і праці, як головних факторів виробництва, у найпростішій виробничій функції є різною. У кожен даний момент та ж сама величина виробництва може бути отримана капіталоємним або капіталозберігаючим способом — усе залежить від цін факторів виробництва. Звичайно, переважає більш дешевий фактор виробництва. На основі неокласичного аналізу факторів економічного зростання можна зробити висновок, що вирішальна роль у підвищенні темпів зростання належить не стільки нагромадженню капіталу, скільки технічному прогресу або підвищенню ефективності факторів виробництва, пов'язаному з процесом технічних нововведень, з рівнем освіти і кваліфікації кадрів, з поліпшенням організації та управління виробництвом.

Все вище зазначене, можна підсумувати наступним чином. Аналіз руху капіталу не можливий без звернення до його стану в радянський період, адже сучасна економічна теорія може претендувати на об'єктивність трактувань та методології тільки в тому випадку, якщо вона побудована на спадкоємній основі, ввібрала в себе все раціональне, що було властиво більш ранньому етапу розвитку економічної науки.

Аналіз доводить, що орієнтація при здійсненні політики на всіх етапах розвитку економіки на капіталоємний технічний прогрес призводить до зниження ефективності суспільного виробництва.

Так як єдиним критерієм і показником ефективності суспільного виробництва радянської економіки була продуктивність праці, продуктивність капіталу залишилася за рамками дослідження економічної теорії. В результаті — тенденція до зниження ефективності радянської економіки саме за показником ефективності використання капіталу (основних фондів). Фондоємність росла протягом тривалого часу, а фондовіддача — знижувалася. Результатом є зростання граничних витрат на забезпечення приросту національного доходу, тобто цей приріст стає більш дорогим.

Дослідження типів технічного прогресу та руху капіталу як речового фактору суспільного виробництва у процесі становлення, розвитку та заміни технологічного укладу дає змогу встановити, що капіталовіддачу необхідно розглядати як складовий елемент комплексної категорії ефективності суспільного виробництва, яка інтегрує про-

дуктивність праці та продуктивність капіталу. Тільки при такому підході відображається повна картина процесу суспільного виробництва та його ефективність.

4.2. ТЕНДЕНЦІЇ РУХУ КАПІТАЛОЄМНОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Сучасний етап економічного розвитку характеризується динамічними структурними змінами, які відображають зростання інноваційної активності в усіх сферах економічного життя. Вже не ідеологія розділює світ, а технологія. Здатність продукувати нові знання та трансформувати їх в нові технології і товари стало головною умовою економічного зростання і конкурентоспроможності економіки.

В економічних дослідженнях робиться акцент на різних сторонах, характеристиках і наслідках інноваційного розвитку. Якщо зіставити ряд точок зору, то вийде більш загальна картина, згідно з якою інноваційний розвиток дозволяє:

- підвищувати ефективність використання основних факторів виробництва, в результаті чого досягається стійка тенденція здешевлення одиниці виробленої продукції, тобто скорочення сукупних (живих та уречевлених) витрат праці в розрахунку на одиницю виробленої продукції [38];

- формувати конкурентоспроможну ринкову позицію [10];

- отримувати норму прибутку, що перевищує середньогалузеві норми [81, с. 21];

- підтримувати і підвищувати рівень добробуту населення на основі конкурентоспроможності в передових виробництвах [96, с. 94].

Інноваційний розвиток визначив появу та поширення поняття «інноваційна економіка». Інноваційна економіка — це економіка, де переважають високотехнологічний речовий фактор та високоосвітчений людський фактор, що забезпечує зростання ефективності суспільного виробництва та якості економічного зростання.

Деякі дослідники вважають, що в розвинених країнах (в першу чергу, в США) переважає використання інтелектуального капіталу. Однак не немає ніяких підстав вважати, що становлення «нової економіки», пов'язано зі зниженням, або хоча б стабілізацією показника, який характеризує вартість застосовуваних речових факторів виробництва в розрахунку на одного робітника, тобто капіталоозброєності

праці (середньої для економіки). Вона продовжує швидко зростати (рис. 4.6)

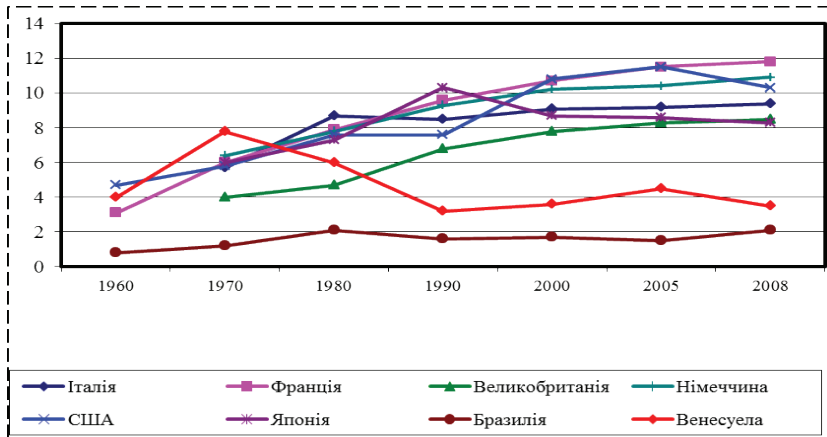

Рис. 4.6. Динаміка капіталоозброєності праці в різних країнах світу, тис. дол. Джерело: [107].

За даними статистики, розробленої Гронінгенським дослідним центром економічного зростання і розвитку¹, високорозвиненій економіці властива висока капіталоозброєність праці. Динаміка для більшості країн виявилася очікуваною — капіталоозброєність праці є високою в країнах з розвинутою економікою.

За 50-річний період тенденція до зростання капіталоозброєності спостерігається у всіх досліджуваних країнах. Для ряду економік була виявлена тенденція уповільнення (Японія), а для деяких навіть зниження капіталоозброєності за тривалий період (Венесуела).

Кількісне зростання поєднується з високою швидкістю заміни наявного основного капіталу новим, здійснюється якісне вдосконалення структури — збільшується питома вага в структурі основного капіталу засобів комунікації, електронної техніки, інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), які останнім часом характеризуються загальною доступністю і різким здешевленням [6, с. 305].

¹ <http://www.ggdc.net> Ця статистика не є офіційною. Але будується на основі офіційної статистики (способи побудови детально розкриваються). Її переваги: методична близькість для більшості країн; наявність спеціального розділу, присвяченого динаміці основних засобів.

Так, сьогодні ІКТ є інфраструктурою, яка пов’язує 5-й і 6-й технологічні уклади. Більш того, ІКТ стали одним з основних ресурсів розвитку економіки. ІКТ забезпечує прискорення створення нових видів товарів і послуг, засвоєння їх виробництва і збуту. Саме тому розвиток ринку інформаційно-комунікаційних технологій у більшості розвинутих країн, наприклад у США, Канаді, Японії, Німеччині, Сінгапурі, на наступні десятиліття є стратегічною метою.

У світовій практиці при дослідженні рівня розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і порівняльного аналізу ситуації в різних регіонах і країнах використовується комбінований показник — Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (The ICT Development Index). Вказаний Індекс визначається на основі 11 показників, які охоплюють доступ до ІКТ, використання ІКТ і навички у сфері ІКТ.

Рейтинг IDI 2017 очолює Ісландія (рис. 4.7). За нею слідують три країни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, а також шість країн Європи, які характеризуються конкурентними ринками ІКТ. В даних країнах вже багато років спостерігається високий рівень інвестицій в ІКТ і інновацій в цій галузі.

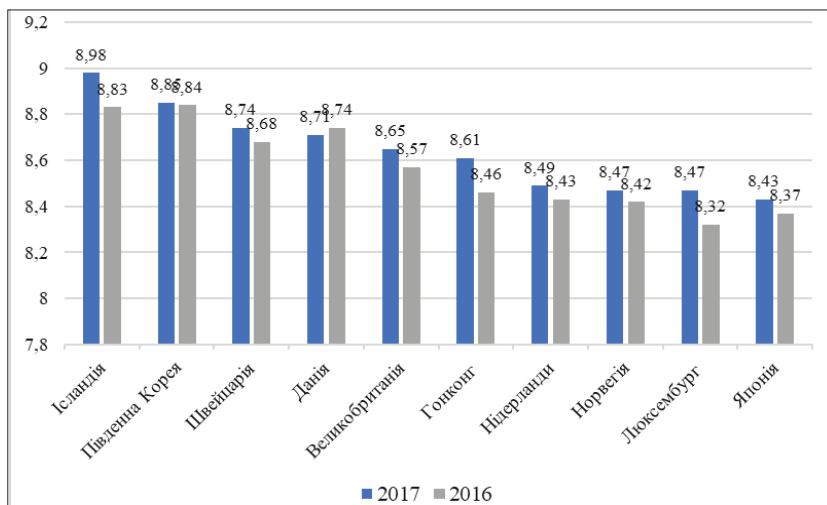

Рис. 4.7. Країни-лідери в рейтингу за значенням індексу розвитку ІКТ в 2016–2017 рр.

Джерело: [134].

Таким чином, країни, які здійснюють виробництво за допомогою ІКТ прагнуть забезпечити високий рівень автоматизації і оптимізації виробничих процесів, знизити капіталоємність виробництва.

Підвищення рівня капіталоозброєності праці в розвинутих країнах призводить до підвищення продуктивності праці. Рівень продуктивності праці в цілій низці країн неухильно підвищувався. Дослідження показало, що в останні роки, в країнах, що розвиваються відзначені більш високі темпи зростання продуктивності праці, ніж в розвинених країнах (табл. 4.4).

Зростання продуктивності праці прямо говорить про високий рівень продуктивних сил, про збільшення ефективності суспільного виробництва.

За даними ОЕСР, продуктивність праці в розрахунку на одного зайнятого найвищою є в розвинутих країнах. Так, з 1980 р. до 2017 р. виробіток ВВП в розрахунку на одного зайнятого зріс у США з 35,1 тис. дол. до 64,1 тис. дол.; у Франції — з 32,0 до 59,8 тис. дол.; у Німеччині — з 32,2 тис. дол. до 60,5 тис. дол.; у Великобританії — з 25,3 тис. дол. до 48,5 тис. дол.; у Швеції — з 31,5 тис. дол. до 56,4 тис. дол.; у Італії — з 33,9 тис. дол. до 47,9 тис. дол.; у Данії — з 34,8 тис. дол. до 64,9 тис. дол.; у Канаді — з 32,3 тис. дол. до 49,8 тис. дол.; у Японії — з 19,0 тис. дол. до 41,9 тис. дол. Найвищі темпи зростання продуктивності праці спостерігаються в Кореї (ПП зросла майже у 7 разів за 36 років).

Окремі дослідники пов'язували зниження темпів зростання продуктивності праці в розвинених країнах зі зміною секторальної структури економіки, в сторону зростання сектора послуг. Так, У. Д. Баумоль, називаючи це явище «епідемією витрат в сфері послуг», наводив наступні аргументи: «зростання продуктивності в секторі послуг є менш ймовірним, ніж в виробництві товарів, оскільки технології в більшості видів послуг за своєю природою орієнтовані на переважне використання праці, що робить їх малопридатними для заміщення праці капіталом» [4, с. 50–51]. Однак така залежність не знайшла підтвердження в ході подальших досліджень, хоча, варто відзначити, що сектор послуг став грати помітну роль у формуванні відмінностей між продуктивністю праці різних країн.

В сценарії довгострокового глобального зростання до 2060 року щодо можливості нової моделі, прогнозування зростання і можливих дисбалансів в країнах ОЕСР і ключових країнах, що не входять в ОЕСР, виконаним колективом авторів А. Йоханссоном, І. Гіллеметте,

Таблиця 4.4
 Динаміка зміни показників продуктивності праці (виробіток ВВП за ПКС 2010 в розрахунку на одного зайнятого,
 тис. дол. США)

Країна	1980	1990	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
США	35,9	41,8	50,0	56,8	62,0	62,1	62,3	62,5	62,8	63,3	63,5	64,1
Франція	32,0	43,0	51,7	55,6	56,5	57,0	57,2	58,0	58,6	59,0	59,1	59,8
Німеччина	32,2	40,6	50,5	54,3	56,2	57,4	57,7	58,2	58,8	59,1	59,9	60,5
Великобританія	25,3	31,5	41,2	45,9	47,4	47,6	47,3	47,5	47,5	48,3	48,1	48,5
Швеція	31,5	35,4	44,9	51,7	53,1	53,5	53,4	53,8	54,5	56,0	56,1	56,4
Італія	33,9	40,4	47,2	47,5	47,1	47,4	47,2	47,7	47,7	47,9	47,7	47,9
Данія	34,8	44,7	54,7	58,4	60,2	60,4	61,5	62,0	63,0	63,9	64,2	64,9
Канада	32,3	35,5	42,3	44,8	46,2	47,0	46,9	47,5	48,7	48,6	48,9	49,8
Японія	19,0	28,2	35,2	38,3	39,5	39,6	39,9	40,8	40,8	41,4	41,5	41,9
Корея	4,9	10,3	18,4	22,9	29,3	30,1	30,5	31,1	31,8	32,1	32,9	34,1

Джерело: [127].

Ф. Муртіном, Д. Тернером, Дж. Ніколетті, К. Де ла Месонньєвим, Г. Бускетом, Ф. Спінеллі відмічається досить стабільний рівень кіпіталоємності в ряді країн, який буде зберігатися таким ще протягом наступних десятиліть (рис 4.8).

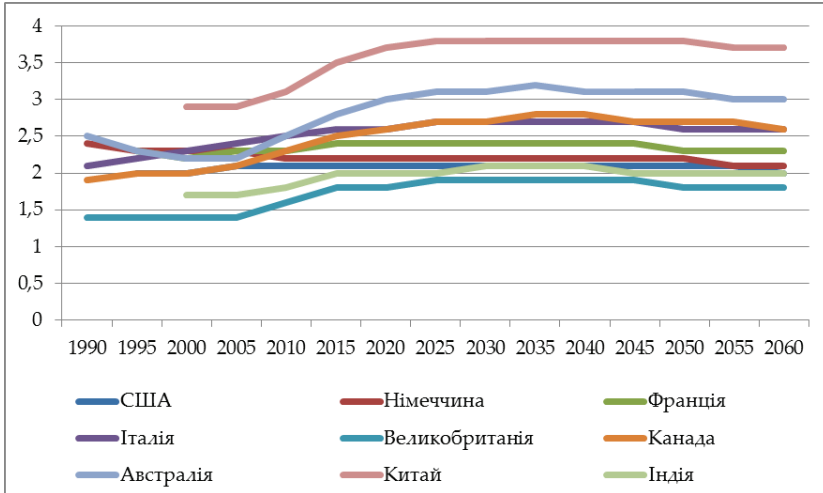

Рис. 4.8. Динаміка капіталоємності в деяких країнах світу

Джерело: [35].

Тенденцію стабільності капіталоємності автори пояснюють зміною реальної вартості капіталу. «Головна причина зміни вартості капіталу — відмічають автори, — зміна реальних процентних ставок, які варіюються з ряду причин, включаючи циклічний стан економіки, вартість фіскальних ризиків на нагромадження та інвестиції на глобальному рівні. Наприклад, більш високі процентні ставки на зростаючий державний борг надаватимуть зростаючий вплив на довгострокові процентні ставки в усіх галузях економіки, тим самим знижуючи капіталоємність. Збільшення глобальних процентних ставок, яке пов'язане з падінням норми нагромадження в світі, визначає невелику тенденцію зниження капіталоємності в більшості країн до кінця прогнозу» [35, с. 24].

Для України питання більш ефективного використання факторів виробництва особливо загострено. Сьогоднішні реалії свідчать, що побудова ринкових відносин не сприяла створенню дієвого механіз-

му підвищення продуктивності праці та продуктивності капіталу, а глобальна економічна криза тільки посилила цю тенденцію.

Оцінити ефективність капіталу та праці¹ можна охарактеризувавши взаємозв'язок двох важливих економічних процесів — зміну продуктивності праці та зміну капіталоозброєності праці.

Головною метою ринкових перетворень економіки України з самого початку оголошувалося створення дієвого механізму підвищення ефективності суспільного виробництва. Але чомусь показник продуктивності праці був виключений з числа офіційно враховуваних.

У Наказі Міністерства економічного розвитку та торгівлі № 916 від 26.12.2008 р. [52]. визначено тільки методику розрахунку продуктивності праці на національному рівні (відношення ВВП до кількості зайнятих в економіці), а також за видами економічної діяльності (відношення валової доданої вартості і-ого виду економічної діяльності до кількості зайнятих і-ого виду економічної діяльності) і для міжнародних порівнянь (ВВП за паритетом купівельної спроможності відносно кількості зайнятих) але розрахунки самого показника не даються. Це стало наслідком послаблення уваги дослідників до даної проблеми. Однак не обговорення даної проблеми не означає її відсутність.

Деякі економісти, вважають, що ВВП є невдалим показником розрахунків продуктивності праці, так як він включає засоби праці, призначені на відшкодування уже витрачених, що відноситься до сфери поточного виробництва, а не споживання. Тут же зазначається, що теоретично правильнішим був би весь фонд вироблених предметів споживання, оскільки він остаточно залишає сферу виробництва, а частина національного доходу (фонд нагромадження) залишається в ній [39, с. 53].

При виконанні розрахунків, враховуючи особливості вітчизняної економіки та існуючу статистичну інформацію, рівень продуктив-

¹ Аналіз динаміки показників ефективності капіталу та праці як в даному параграфі, так і далі, базується на періоді — з 2000 року по теперішній час. Такий вибір обумовлений декількома причинами: по-перше, з 2000-х років відзначаються більш чітко сформовані (незважаючи на багато недоліків) ринкові відносини в зв'язку з завершенням таких основоположних процесів, як, наприклад, приватизація, формування лінії державної політики; по-друге, статистичні дані стали більш адаптовані для аналізу через те, що зникли галопуючі темпи інфляції. Крім того, істотно підвищилася якість та деталізація статистичних даних за рахунок вдосконалення системи державного статистичного обліку; по-третє, з точки зору актуальності та новизни дослідження, окремий інтерес представляє вплив на українську економіку наслідків світової економічної кризи 2008 року, а також останніх подій в 2012–2013 рр., які позначилися уповільненням темпу зростання української економіки.

ності праці визначимо зіставленням ВВП з чисельністю зайнятих, відповідно до методичних рекомендацій щодо розрахунку продуктивності праці.

Вирішальним фактором, що визначає продуктивність праці, є її капіталоозброєність. Вона показує міру осначеності праці основним капіталом. Чим більший рівень капіталоозброєності, тим більший рівень продуктивності праці.

С. Меньшиков та Л. Клименко зазначають, що «Капіталоозброєність праці характеризує рух технічного прогресу, точніше сказати, його екстенсивну частину. Інтенсивною ж складовою технічного прогресу є продуктивність праці» [50, с. 70].

Порівняння продуктивності праці з капіталоозброєністю дає картину, в якій ясно видно співвідношення між інтенсивними та екстенсивними факторами під впливом технічного прогресу. До того ж при підвищенні капіталоозброєності праці повинна виконуватися умова ефективності виробництва: темпи зростання капіталоозброєності праці повинні відставати від темпів зростання продуктивності праці.

Дані розрахунків рівнів продуктивності праці та капіталоозброєності по економіці України представлено в таблиці 4.5.

Головне завдання методики розрахунку показників ефективності суспільного виробництва полягає в тому, щоб виявити точну динаміку, обумовлену розвитком продуктивних сил, шляхом елімінування впливу інших факторів. Так як ціна являє собою відносно самостійну форму вираження вартості, тому кількісно, як правило, не збігається з останньою. Цей момент слід приймати до уваги, особливо зараз, оскільки в умовах інфляційних процесів, знецінення національної валюти, рух ціни як ніколи відривається від руху вартості. Тому в розрахунках показників ефективності суспільного виробництва найважливішим є питання про вибір системи цін, яка найближче відображала б рух вартості.

Валовий випуск продукції, основні засоби у фактичних цінах та їх динаміка спотворюються факторами, що надають відносну самостійність руху цін на товари та послуги, а також на основні засоби. Уникнути цього в певних межах дозволяють постійні ціни. Держстат у зв'язку з оновленою системою міжнародних стандартів Системи національних рахунків 2008 року та оновленою Класифікацією видів економічної діяльності 2010 року з метою забезпечення зіставності статистичних даних у постійних цінах запровадив базисний (еталонний) 2010 рік.

Динаміку темпів зростання продуктивності праці та капіталоозброєності праці в українській економіці можна розділити на два етапи.

Зміна продуктивності та капіталоозброєності праці в економіці України за 2000–2015 рр., в постійних цінах

Рік	Продуктивність праці, тис. грн/особу	Темпи зростання (зниження) продуктивності праці, % до попереднього року	Капіталоозброєність праці, тис. грн/особу	Темпи зростання (зниження) капіталоозброєності праці, % до попереднього року
2000	36,5	—	237,1	—
2001	40,1	109,9	240,4	101,4
2002	42,0	104,7	244,4	101,7
2003	45,9	109,1	245,3	100,4
2004	50,9	111,1	252,2	102,8
2005	51,8	101,6	258,9	102,7
2006	55,3	106,8	267,2	103,2
2007	59,3	107,3	278,6	104,3
2008	60,5	101,9	295,1	105,9
2008 р. в % до 2000 р.	165,7	—	124,5	—
2009	53,3	88,1	321,2	108,8
2010	56,3	105,6	333,0	103,7
2011	59,2	105,2	352,3	105,8
2012	59,2	100,1	372,6	105,7
2013	59,1	99,7	391,1	105,0
2014	59,0	99,9	433,7	110,9
2015	58,5	99,2	479,5	110,6
2016	60,5	103,4	499,5	104,2
2017	62,5	103,3	482,1	98,1
2017 р. в % до 2008 р.	103,3	—	163,4	—
2017 р. в % до 2000 р.	171,2	—	203,3	—

Джерело: розраховано на основі даних [21].

I етап — період з 2000 р. до 2008 р. У 2008 році в порівнянні з 2000 роком продуктивність праці збільшилася в 1,6 раз, а капіталоозброєність праці в 1,2 рази. В цьому періоді умова ефективності виробництва дотримана: темпи зростання капіталоозброєності праці відстають від темпів зростання продуктивності праці. Саме в цей період спостерігається деяке зростання вітчизняної економіки. Однак це зростання виявилось нестійким.

II етап — період з 2009 р. до 2017 року. Даний етап характеризується несприятливим співвідношенням темпів зростання продуктивності праці та капіталоозброєності. У 2017 році в порівнянні з 2008 роком продуктивність праці зменшилась, а капіталоозброєність праці зростає в 1,634 рази. Така тенденція показує низьку ефективність виробництва і низьку якість використання основного капіталу. Однак, як показали розрахунки представлені в таблиці 4.5 у 2017 році спостерігається позитивна динаміка: темпи зростання капіталоозброєності праці відстають від темпів зростання продуктивності праці.

У цілому, за весь досліджуваний період темпи зростання продуктивності праці в порівнянні з капіталоозброєністю праці є невеликими. (рис. 4.9).

Рис. 4.9. Темп зростання продуктивності праці та капіталоозброєності, % до попереднього року

Джерело: складено на основі таблиці 4.5

Зазвичай різке підвищення капіталоозброєності характерне для етапу впровадження НТП, коли у виробництво в широких масштабах впроваджуються нові види обладнання з підвищеною одиничною потужністю та технологічні системи, які сприяють подальшій механізації праці.

Якщо говорити іншими словами, то зростання капіталоозброєності праці є показником науково-технічної ефективності, який, в свою чергу, характеризує тільки зростаючий рівень виробництва. Однак одночасно в українській економіці спостерігаємо зниження індексу обсягу валового внутрішнього продукту (у постійних цінах) з 105,7 % в 2013 році до 93,5 % в 2017 році (рис. 4.10).

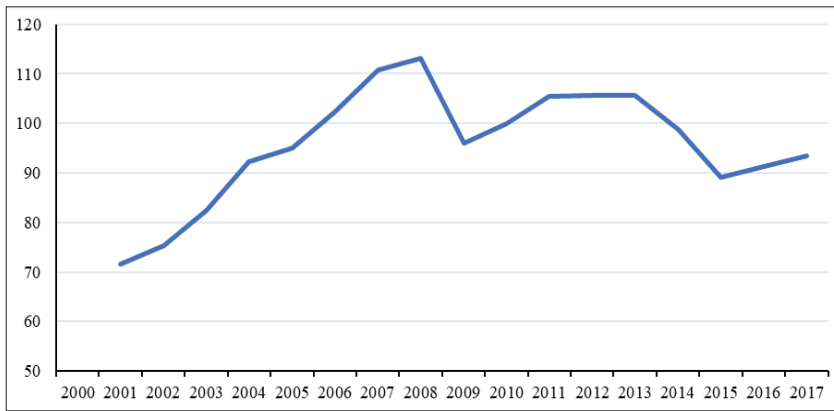

Рис. 4.10. Індекс обсягу валового внутрішнього продукту* (у постійних цінах)
Джерело: складено автором на основі [21].

**(з 2010 р. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя, за 2014–2015 роки — також без частини зони проведення АТО)*

У нормальних умовах розвитку економіки продуктивність праці та капіталоозброєність праці мають тенденцію до стійкого, *взаємопов'язаного* зростання. Порівняльні кількісні характеристики динаміки цих показників покликані відображати тісноту цієї взаємопов'язаності та сприяти виявленню її причинної обумовленості. Однак для аналізованого періоду еволюції вітчизняної економіки характерна абсолютно інша ситуація: мають місце процеси, які зумовили самостійну, а не взаємопов'язану динаміку розглянутих показників.

Скорочення частки нагромадження в структурі ВВП з 20,1 % у 2000 р. до 15,8 % в 2017 р. говорить про те, що капіталоозброєність

праці зростає не внаслідок насичення виробництва якісними основними засобами, а в умовах науково-технічної інволюції — скорочення валового нагромадження основного капіталу та зростання ступеня його фізичного та морального зносу.

Можна припустити, що на збільшення капіталоозброєності праці впливає негативний приріст зайнятості.

Таким чином недостатні темпи валового нагромадження капіталу та високий рівень морального та фізичного зносу основних засобів (55,1 % у 2017 році) економіки України ставлять питання збільшення рівня та удосконалення структури нагромадження.

Узагальненим виразом взаємозв'язку двох важливих економічних процесів: зміни продуктивності праці та капіталоозброєності праці є капіталоємність, або обернений показник — капіталовіддача. Зростання капіталовіддачі призводить до зниження витрат основних засобів на одиницю валової продукції, тобто капіталоємності. Крім того, капіталовіддача — один з показників ефективності виробництва, а капіталоємність разом з цим — показник рівня раціонального поєднання засобів виробництва та праці для виробництва будь-якого продукту.

В капіталоємності виражений не тільки економічний зв'язок, але й кількісна пропорційність між капіталом та виробленою продукцією. Зниження капіталоємності свідчить про підвищення ефективності суспільного виробництва, так як виробництво ВВП забезпечується за найменшими витратами основного капіталу. Даний показник істотно впливає як на величину інвестицій, так і на норму нагромадження, необхідні для досягнення бажаного результату.

Одночасно неможливо не відзначити, що у самих показниках ефективності суспільного виробництва відображається цілісна система залежностей та зв'язків. На цю систему впливають численні фактори, які нерідко є різноспрямованими. Фактичні величини показників багато в чому відзначаються низкою загальних факторів: інфляцією, величиною процентної ставки, зайнятістю, рівнем зовнішньої торгівлі та ін. З урахуванням цього, капіталоємність суттєво залежить від ступеня використання наявних виробничих потужностей. Тому розрахунки впливу факторів, які зумовлюють зміну показників ефективності виробництва, представляють певні труднощі. Тим не менш, допускаючи можливість приблизної оцінки їх впливу, вони дають змогу проаналізувати сформовану структуру економіки та намітити шляхи її вдосконалення.

Отже, розглянемо як складалася капіталоємність та капіталовіддача в економіці України (табл. 4.6).

Зміна капіталоемності в постійних цінах в цілому по економіці України*

Рік	ВВП, млн грн	Темпи зростання ВВП в % до попереднього року	Вартість основних засобів, млн грн	Темпи зростання основних засобів в % до попереднього року	ВВП на гривню основних засобів, грн	Капіталоемність виробництва, грн
2000	736703	—	4783786	—	15,40	6,5
2001	801770	108,8	4801018	100,4	16,70	6,0
2002	844582	105,3	4910360	102,3	17,20	5,8
2003	924957	109,5	4946294	100,7	18,70	5,3
2004	1034059	111,8	5119104	103,5	20,20	5,0
2005	1065818	103,1	5329090	104,1	20,00	5,0
2006	1146515	107,6	5538720	103,9	20,70	4,8
2007	1240711	108,2	5824934	105,2	21,30	4,7
2008	1268546	102,2	6188029	106,2	20,50	4,9
2008 р. в % до 2000 р.	—	172,8	—	129,3	133,1	75,4
2009	1076533	84,9	6485139	104,8	16,60	6,0
2010	1079346	100,3	6386663	98,5	16,90	5,9
2011	1138338	105,5	6775821	106,1	16,80	6,0
2012	1141055	100,2	7176447	105,9	15,90	6,3
2013	1140750	100,0	7554636	105,3	15,10	6,6
2014	1066001	93,4	7838243	103,8	13,60	7,4
2015	961821	90,2	7883779	100,6	12,20	8,2
2016	985299	102,4	8912864	113,0	11,0	9,0
2017	1009597	102,5	9365749	105,1	10,7	9,3
2017 р. в % до 2008 р.	—	80,0	—	151,3	52,1	189,8
2017 р. в % до 2000 р.	—	137,1	—	195,7	69,5	143,1

*в постійних цінах 2010 р.

Джерело: розраховано на основі [15].

Дані представлені в таблиці 4.6 свідчать про те, що співвідношення між зростанням виробництва, основними засобами та капіталовіддачею в українській економіці складалося неоднозначно. Капіталовіддача знижувалась, а капіталоемність зростала. В цілому за 2000–2017 рік зростання ВВП склало 137,1 %, зростання основних засобів — 195,7 %, а капіталовіддачі — 69,5 %. Зниження капіталовіддачі негативно вплинуло на зростання ВВП і компенсувалося збільшенням фізичного обсягу основних засобів. У 2008 році в порівнянні з 2000 роком ВВП склав 172,8 %, капіталовіддача — 133,1 %, а фізичний обсяг основних засобів збільшився на 6,2 %. Значна частина основних засобів не використовувалася або використовувалася не повністю. У 2009–2017 році ситуація суттєво змінилася: ВВП зріс на 8 %, основні засоби збільшилися на 51,3 %, капіталовіддача зросла на 5,2 %. Таким чином, у 2009–2017 рр. зростання основних засобів випереджало зростання ВВП, а капіталовіддача знижувалася, «з’їдаючи» весь приріст, пов’язаний зі збільшенням основних засобів.

Отже, внаслідок того, що капіталоозброєність зростала більш швидкими темпами ніж продуктивність праці, знижувалася капіталовіддача та зростала капіталоемність виробництва. В цілому за весь досліджуваний період капіталоемність в порівнянних цінах збільшилася з 6,5 грн у 2000 р. до 9,3 грн у 2017 р. Ця тенденція суттєво обмежувала можливості зростання виробництва та заміщення праці капіталом. Причина низької еластичності заміщення праці капіталом викликана не своєчасною заміною застарілого обладнання та інших елементів основних засобів.

В цілому, становленню негативних тенденцій сприяють суперечливі характеристики ефективності суспільного виробництва, які властиві конкретно-історичним, специфічним умовам розвитку української трансформаційної економіки: протиріччя між негативною динамікою валового нагромадження основного капіталу і позитивною динамікою реального зростання основних засобів; протиріччя між стійким зростанням реального обсягу основних засобів і підвищенням ступеня їх зносу; протиріччя між зростанням капіталоозброєності праці і зниженням індексу валового внутрішнього продукту. Наявність цих протиріч зменшує ефективність капіталу та призводить до збільшення витрат основного капіталу на виробництво ВВП.

Дослідженням динаміки капіталоемності в інших країнах по-трансформаційного простору займався І. А. Погосов [71]. Розрахунки І. А. Погосова зроблені на основі даних періоду 1990–2011 рр. свідчать

про те, що капіталоємність виробництва в трансформаційній економіці зростала, а капіталовіддача знижувалася. Тобто, аналіз І. А. Погосова характеризує аналогічну ситуацію, яка склалася в Україні. У довгостроковому плані переломити ситуацію, на думку І. А. Погосова, можливо лише на основі збільшення нагромадження та введення нових більш високотехнологічних засобів виробництва [71, с. 22].

Т. А. Тетерінець, досліджуючи структурні зміни основного капіталу в економіці Білорусії, також відмічає її високу капіталоємність. На його думку причиною високого коефіцієнта капіталоємності виробництва Білорусії є переважання в технологічній структурі основних засобів пасивної складової (зокрема, будівель та споруд) над активною (робочих машин, обладнання та ін.), яка протягом усього досліджуваного періоду перевищувала 50 %. Досить низька частка машин, технологічного обладнання, транспортних засобів в складі основного капіталу при одночасному зростанні капіталоємних вкладень свідчить про формування витратної економіки Білорусії. Формальне збільшення необоротних активів за рахунок їх капіталізації призводить до негативних структурних зрушень в економіці та виникнення макроекономічних дисбалансів [93, с. 68–69].

Збільшення накопичення пасивної частини необоротних активів провокує «заморожування» капіталу і, як наслідок, зниження його економічної корисності. Це проявляється в тому, що кожен додатковий відсоток зростання ВВП економіки Білорусії вимагає збільшення як початкових капітальних, так і поточних витрат. «Вирішення цього завдання, — вважає Т. А. Тетерінець, — можливе в умовах істотної перебудови структури основного капіталу, що є як причиною, так і наслідком ефективності інвестиційної політики держави. Посилення інвестиційно-відтворювального потенціалу країни має базуватися на нагромадженні активної складової основного капіталу, яка безпосередньо забезпечує виробництво високоякісної конкурентоспроможної продукції» [17, с. 70].

Подальше дослідження тенденцій динаміки капіталоємності і капіталовіддачі в економіці потребує розкрити сучасний стан продуктивного капіталу. Продуктивний капітал визначає зміни меж і динаміки основних потреб, і перш за все в товарах, які формують матеріальні і нематеріальні фактори виробництва, які зумовлюють не тільки обсяг і характер товарного світу, але й хід його відтворення, якість та кількість створюваного продукту, в тому числі додаткового, характер окупності, можливості та особливості інвестиційних проце-

сів на всіх рівнях. Це має важливе методологічне значення для визначення цілей та закономірностей оновлення, а також для вдосконалення механізму ринкового управління відтворювальним процесом з тим, щоб перетворити його на дієвий фактор ефективного виробництва та отримання прибутку.

В економічних дослідженнях існує практично єдина думка, що головним фактором, який здійснює якісну трансформацію натурально-речової та вартісної структури виробництва та капіталу виступає науково-технічний прогрес [18].

Саме продуктивний капітал, який відповідає сучасним вимогам технічного прогресу, визначає якісний темп економічного зростання та високу конкурентоспроможність національної економіки. Оцінити рівень розвитку продуктивного капіталу можна продукцією, яку він виробляє і чи відповідає вона світовим тенденціям науково-технічного прогресу. Рівень продукції, що виробляється, можемо оцінити часткою високотехнологічних товарів¹ в загальному обсязі експорту промислової продукції.

У 2017 році питома вага високотехнологічного експорту в Україні склала 5 %, у Росії — 12 %, у Польщі — 8 %, у Румунії — 9 %, у Болгарії — 7 %, у Молдавії — 5 % у Чехії — 13 %, у Казахстані — 23 %, Тим часом у Франції — 24 %, у Китаї — 24 %, у США — 14 %, у Німеччині — 14 %, у Японії — 14 %, у Сінгапурі — 49 % [122].

Низька питома вага високотехнологічних товарів в експорті країн в Україні та в інших країнах пострадянського простору є наслідком деградації структури промислового виробництва, законсервованої його технічної та технологічної відсталості.

Сучасний рівень розвитку виробництва розвинених країн світу відповідає V і частково VI технологічному укладу, саме ці уклади визначають якість економічного зростання в XXI столітті. Закономірністю даного етапу є перехід від капіталоемних та трудомістких виробництв до наукомістких, або, як тепер кажуть, виробництв «високих технологій» та формування інформаційного суспільства. Ці зміни насам-

¹ Статистичне управління Європейського Співтовариства (Євростат) відносить до низькотехнологічних продукти харчування, текстилю, одяг, взуття, деревообробку, поліграфію; до середньо технологічних — нафтопереробку, виробництво гумових, пластмасових та металевих виробів, хімікатів, косметики, синтетичних волокон, машин, обладнання та апаратів, включаючи автомобілі, а також рейковий транспорт. До високотехнологічних — виробництво фармацевтичних продуктів, комп'ютерних, електронних та оптичних приладів, повітряних і космічних літальних апаратів, наукових інструментів, електричних машин та пристроїв.

перед пов'язані з черговим етапом індустріалізації, результати якого виражаються в прискореному розвитку секторів економіки, що виробляють складну й наукомістку продукцію і в яких додана вартість лише в обмежених розмірах включає необроблену сировину або малокваліфіковану працю (машинобудування, інформатика, електроніка, біотехнологія та ін.).

З наведених даних таблиці 4.7 можна зробити висновок, що в деяких країнах з трансформаційною економікою домінує відтворення в основному III і IV технологічного укладу. В Україні частка III і IV технологічного укладу становить 57,9 % та 38 % відповідно.

Таблиця 4.7

Частка технологічних укладів в економіці окремих країн, %

Країна	Технологічний уклад			
	III	IV	V	VI
США	—	20	60	5
Японія	—	18	69	9
ЄС	—	23	58	4
Україна	57,9	38	4	0,1
Росія	30	50	10	0,3
Білорусь	46	31	16	—

Джерело: [18, с. 21].

Ключовими факторами III технологічного укладу є чорна металургія, електроенергетика, залізничний транспорт, неорганічна хімія, споживання вугілля, універсальне машинобудування. Розквіт даного виробництва у розвинутих країнах приходився на післявоєнні роки минулого століття. IV технологічний уклад вичерпав себе в розвинутих економіках ще в середині 1970-х років — розвиток органічної хімії та полімерних матеріалів, кольорової металургії, нафтопереробки, автомобілебудування, точного машинобудування й приладобудування, розвиток традиційного ВПК, електронної промисловості, поширення автоперевезень, широке споживання нафти.

Також, деякі автори зазначають, що в окремих випадках оснащення деяких підприємств України відповідає II технологічному укладу [18, с. 21]. Отже, понад 90 % продукції української економіки це традиційна індустріальна продукція з низькою валовою доданою вартістю, яка вимагає великих витрат основного капіталу та реалізується на насичених, безперспективних для подальшого розвитку ринках.

На V технологічний уклад припадає лише 4 % продукції, виробництво товарів VI технологічного укладу, яке визначає перспективи високотехнологічного розвитку, практично відсутнє в Україні — 0,1 %. Результатом стає потреба імпорту цієї продукції, внаслідок чого виникає і надалі буде виникати проблема гострої нестачі валютних ресурсів, в тому числі й запозичених, використання яких на необхідному рівні в вітчизняній економіці досі не налагоджене. Нині вони ще й подорожчали, що сприятиме обмеженості доступу до них.

Наслідком переважання низькотехнологічних укладів в економіці сучасної України є поглиблення тенденції домінування виробництв з низькою наукоємністю [122]. Це також позначилося на питомій вазі реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової. Статистичні дані свідчать, що у 2000 р. даний показник становив 9,4 %, а у 2017 р. — 0,7 %, тобто відбулося зниження в 13 раз [15]. Це, знову ж таки, свідчить про вкрай негативну тенденцію до зниження інноваційної активності промислових підприємств.

По даним, опублікованим Всесвітнім економічним форумом щодо Індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index) у 2016–2017 роках Україна посіла 85-те місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу займала 79-ту позицію з-поміж 140 країн) (Польща — 36, Росія — 43, Казахстан — 53, Молдова — 100, США — 3, Німеччина — 5, Велика Британія — 7, Японія — 8) [150].

За Глобальним індексом інновацій у 2017 році Україна посіла 50 місце з-поміж 127 країн світу (Болгарія — 38, Польща — 38, Росія — 45, Молдова — 54, Казахстан — 78, Велика Британія — 5, США — 4, Німеччина — 9, Японія — 14, Китай — 22) [151]. Це свідчить про те, що розвиток інноваційної діяльності на внутрішніх ринках є досить повільним.

В даному випадку необхідно підкреслити важливість висновків П. Єщенка та Г. Арсеєнка, які вважають, що Україні необхідне зростання підприємств V і VI технологічних укладів, «це дозволить, з одного боку, створити передумови для радикальних змін в структурі економіки, зростання її ефективності, а з іншого — створити умови для підвищення стандартів добробуту, порівнянних з розвиненими країнами» [27 с. 302]. Але спочатку потрібне інтенсивне формування всіх видів капіталу: людського, технологічного, матеріального, інституційного та інформаційного. Як підтверджує сучасна практика країн

світу, які ввійшли в даний етап індустріалізації, таке формування є дуже складним процесом.

Причиною зниження наукоємності є недостатнє фінансування НДДКР. В Україні тенденційно спадний характер показника наукоємності ВВП. Якщо у 1991 році частка витрат на наукову діяльність становила 2,4 % від ВВП, то в 2017 році — 0,45 % [87, с. 9]. Цей показник є значно меншим, ніж в країнах ЄС-28, а також багатьох країнах що розвиваються.

Деякі дослідники вважають, що при фінансуванні в межах 0,4–0,6 % ВВП наукові дослідження мають для суспільства тільки культурно-освітнє значення. Коли витрачається на науку — до 0,9 % ВВП, можна очікувати появу нових наукових результатів; і тільки при більш високих обсягах фінансування наукових досліджень суттєво впливає на якість економічного зростання [101].

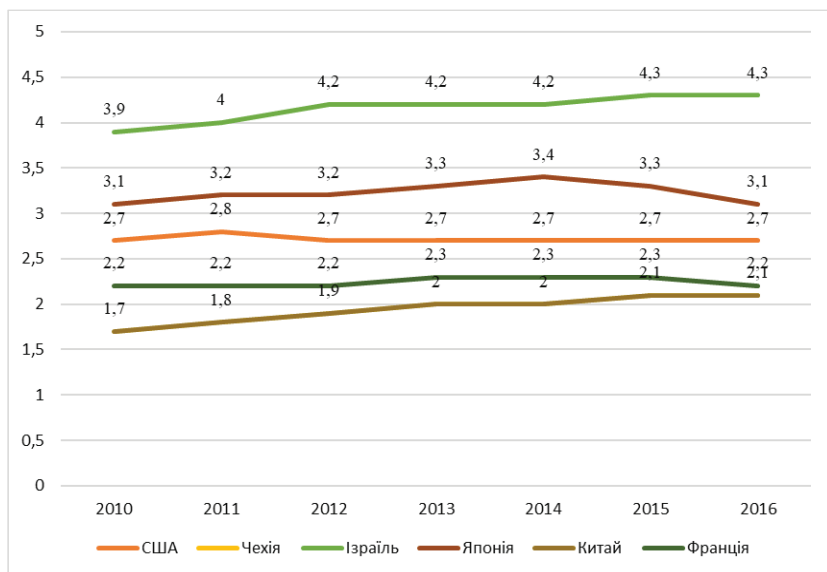

Рис. 4.11. Загальні витрати на НДР в деяких країнах, % від ВВП [137]

З даних представлених на рисунку 4.11 видно, що країни, які посідають лідируючі місця в рейтингу по економічному розвитку здійснюють масштабні НДДКР, тому для них в цілому характерна висока наукоємність ВВП — на рівні 3 %. У США в абсолютній сумі най-

більші у світі вкладення в НДДКР, але, як показує рисунок, в ВВП країни ці витрати становлять близько 2,7 %, в Китаї — в межах 2 %. Таку тенденцію можна пояснити великими обсягами ВВП в абсолютних сумах в порівнянні з ВВП наприклад Ізраїлю та ряду інших країн, а також високою чисельністю населення Китаю та США. При цьому в багатьох з цих країн висока частка компаній приватного сектора у фінансуванні НДДКР. Така ситуація склалася завдяки збалансованій системі стимулювання приватних інвестицій і системі приватно-державного партнерства.

В Україні низькі темпи фінансування наукових та науково-технічних робіт зумовили від'ємний темп науково-технічного прогресу. А. В. Шевчук вважає, що для того щоб активізувати інноваційну та науково-технічну діяльність на основі якісних змін «слід впроваджувати прогресивні управлінські заходи, які спрямовані на концентрованій економіко-технологічний розвиток конкретних просторових суспільних систем. Мова йде про наявність успішних територій, які повинні бути інвестиційно привабливими ареалами інноваційної діяльності за рахунок диференційованого арсеналу пільгових заохочень» [105, с. 8].

В господарській практиці України проявляється недостатність реальних інвестицій, вивезення капіталів за кордон, схильність до заощаджень в іноземній валюті, «проїдання» основного капіталу. Загальною тенденцією джерел нагромадження є те, що частка державних нагромаджень та інвестицій знижується, а частка приватних нагромаджень та інвестицій зростає. Також в інвестиційній сфері проявляється тенденція мінімальної відповідальності і гарантованості отримання прибутку від інвестування. В даному випадку, деякі автори пишуть про наявність так званої «інвестиційної короткозорості». Інвестиційну короткозорість трактують як особливу форму економічної поведінки при високому ступені невизначеності [77].

Так, всі джерела інвестування спрямовані на максимізацію головного економічного результату — прибутку. В такому випадку інвестування в основний капітал відбувається тільки тоді, коли підприємниць очікує отримати надприбуток, який компенсує невизначеність інвестицій. А. В. Грималюк вважає, що якщо інвестори не досить впевнені в отриманні надприбутку в майбутньому, то в стимулюванні приватних інвестицій можна піти іншим шляхом і спробувати зменшити саму невизначеність за допомогою її свідомого, раціонального перерозподілу між іншими рівнями інвестиційної системи [19, с. 22].

У ринкових умовах в конкуренції перемагає той агент виробничої діяльності, у кого передова технологія та висококваліфіковані, ініціативні робітники, які знають маркетинг і менеджмент.

Таким чином, аналіз тенденцій руху капіталоємності, дозволяє зробити висновок, про те що в економіці розвинутих країнах та в країнах, що провели успішні економічні реформи відбувається якісне зростання речових факторів виробництва, що сприяє зниженню капіталоємності суспільного виробництва та підвищенню якості економічного зростання. В економіці України в конкретно-історичних, специфічних умовах розвитку діє витратний підхід в економіці, який призводить до зниження ефективності та виробництва неконкурентоспроможної продукції.

4.3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗНИЖЕННЯ КАПІТАЛОЄМНОСТІ ТА ПІДВИЩЕННЯ ВАРТОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

Висока капіталоємність виробництва в Україні призводить до високої вартості і низької якості економічного зростання. Тому, виходячи із конкретно-історичних умов трансформаційної економіки питання стоїть про такий розвиток економіки, який забезпечить розробку, створення і застосування технологій для великомасштабного виробництва конкурентоспроможних товарів. Інтенсифікація інноваційної діяльності забезпечує якісне вдосконалення виробництва, зростання продуктивності капіталу та праці і одночасного оновлення, і покращення якості продукції, що випускається відповідно до нового попиту.

Найбільший ефект досягається при докорінній зміні структури виробництва в бік капіталозберігаючих галузей, які не потребують великих витрат капіталу та перехід до виготовлення принципово нової продукції, що користується підвищеним попитом. Ці фактори стали головною причиною успіху американських, китайських компаній в забезпеченні високих темпів зростання ефективності виробництва та низької вартості економічного зростання.

Структура економіки країн пострадянського простору характеризується деструктивними формами господарства. Витоки структурних деформацій слід шукати в радянській адміністративно командній економіці. Її базис був сформований в 1930-ті роки, в епоху індустрі-

алізації, яка характеризувалася переважним розвитком виробництва засобів виробництва. Результатом є гіпертрофований розвиток сектора інвестиційних товарів. Ці галузі, які характеризувалися високою капіталоємністю, поглинали левову частку інвестицій, сировини, матеріалів, кваліфікованої робочої сили, тим самим ще більше «знедолювали» інші галузі та сектори національного господарства. До того ж вони працювали переважно на самих себе: на задоволення власних потреб використовувалося не менше двох третин виробленої ними продукції.

При величезних масштабах виробництва засобів виробництва, останні, тим не менш, не забезпечували сучасною технікою та технологією сектори, які виробляли споживчі товари. Такий базис і по сей день накладає свій відбиток на структуру економіки пострадянських країн.

Існуюча господарська система України, після 25-річного реформування та становлення ринкової економіки характеризується високою часткою у структурі виробництва проміжного продукту інвестиційного сектору. Тобто, іншими словами, в інвестиційному секторі переважає виробництво не готових товарів — знярядь праці, а проміжних продуктів, предметів праці — хімічної продукції, металів.

Не достатнім у вітчизняній економіці є розвиток продукції машинобудування. Адже саме вона є «серцевинною» виробництва, яка забезпечує засобами праці технічне переозброєння галузей та підвищує суспільну продуктивність праці.

В Україні за роки ринкових реформ частка машинобудування скоротилася 30,7 % у 1990 році до 7 % в 2017 році натомість зросла частка металургії з 11 % до 18,2 % (рис. 4.12).

Зміна структури промисловості призвела до обтяження економіки та збільшення показника капіталоємності, оскільки галузі добувної промисловості потребують великих вкладень, тоді як виробництво продукції машинобудування відрізняється відносно меншою капіталоємністю. Така структура суспільного виробництва є наслідком включення економіки України в світовий ринок в якості конкурентоспроможного виробника головним чином інвестиційного проміжного продукту.

Якщо подивитися на статистичні дані економіки України, то протягом багатьох років велика частина інвестицій в основний капітал в промисловості надходить в інвестиційний сектор, галузі, якого по кваліфікації ОЕСР (Організації економічного співробітництва і роз-

витуку) відносяться до середньо- і низькотехнологічних. Не став винятком і 2017 рік: металургійне виробництво — 17829 млн грн, Виробництво неметалевої мінеральної продукції — 10440 млн грн. Натомість незначні інвестиції в локомотив прогресу — машинобудування — 3291 млн грн, відтворення основних засобів якого формує цикли економічного підйому. Відповідно в обсягах реалізації промислової продукції та товарного експорту України металургії — 15,7 % і 23,4 %; хімічної промисловості — 2,8 % і 3,8 %, машинобудівної продукції — 6,4 % (в т. ч. частка виробництва комп'ютерів, електронної та оптичної продукції — 0,5 %) і 9,9 % [88, с 365; 395].

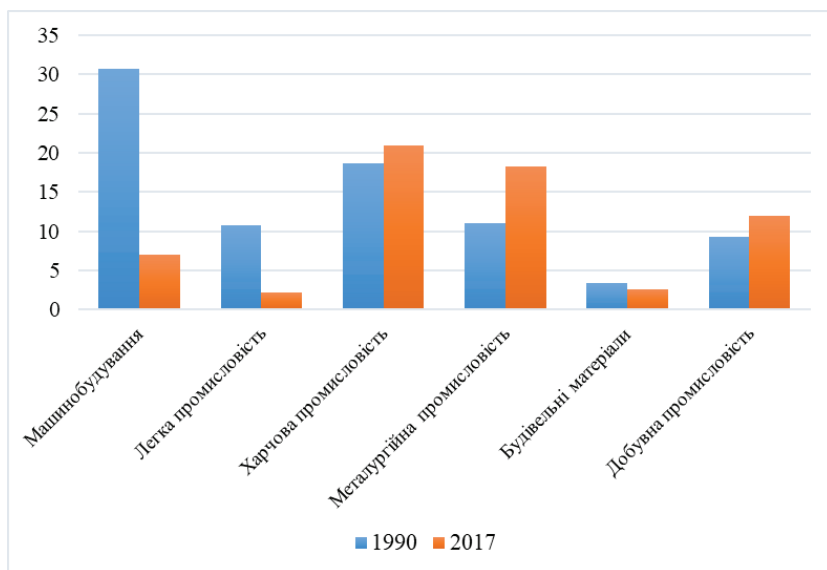

Рис. 4.12. Галузева структура промислового виробництва в Україні, %
Джерело: [21].

У таких умовах діють прямі та зворотні зв'язки: фонд нагромадження спрямовується переважно на розвиток саме цих галузей, що призводить до ще більшого обтяження структури суспільного виробництва. Таке накопичене національне багатство консервує традиційні способи виробництва та напрямки нагромадження капіталу.

Не маючи машинобудівного комплексу, який забезпечує з одного боку своє самовідтворення, а з другого — вироблення знарядь пра-

ці для всіх галузей економіки, неможливо підвищити ефективність суспільного виробництва, подолати свою технологічну відсталість, а також підвищити рівень життя та добробут населення.

Отже, перш за все необхідно сформувати стимули до ефективної діяльності у виробників, що функціонують в машинобудівному комплексі, який, як уже згадувалося вище, повинен являти собою технологічне ядро промисловості.

Так, сьогодні глобальні тенденції передбачають розвиток таких галузей, які є конкурентоспроможними на світовому ринку та не потребують великих витрат капіталу. У зв'язку з цим виникає потреба цілеспрямованої зміни спеціалізації. Ці процеси з боку попиту повинні забезпечуватися зростанням доходів населення та інвестиційним попитом, а з боку пропозиції — збільшенням випуску споживчих та інвестиційних товарів і послуг.

Як особливості сучасної структури вітчизняного суспільного виробництва, можна виділити динамічно зростаючу роль інформаційних і телекомунікаційних технологій, які на сьогоднішній день створюють можливий потенціал вектору зміни традиційних капіталоемних галузей, формують основи для виникнення нових форм надання послуг, значно прискорюють впровадження інновацій та обмін інформацією між науковцями та бізнесменами. За даними Держкомстату, в 2017 р. частка сфери ІКТ у ВДВ становила 4,4 %. Основні показники розвитку свідчать про позитивну динаміку за кількістю підприємств, кількістю зайнятих, за обсягом реалізованої продукції підгалузей ІКТ [34, с. 34]. До того ж, слід зазначити, що телекомунікаційні підгалузі ІКТ мають позитивні фінансові показники господарської діяльності, що формує їх привабливі інвестиційні перспективи для внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Отже, в Україні значною мірою потрібно підтримувати умови для подальшого розвитку потенціалу сектора ІКТ, що формують принципово нові технологічні платформи які спроможні змінити обтяжену капіталоемну структуру економіки знижуючи при цьому вартість економічного зростання.

Також, з цієї точки зору значні переваги мають також галузі з гарантованим споживчим попитом, зокрема легка промисловість. Основне інвестиційне значення легкої промисловості обумовлено тим, що, маючи досить розгалужені міжгалузеві зв'язки, вона формує мультиплікаційний ефект. В результаті розвиток інших галузей формує сукупний ефект, стимулюючи попит на продукцію, що є ресур-

сами для цих галузей, і, таким чином, підвищуючи і їх інвестиційну привабливість. Низька капіталоємність, швидка окупність вкладень, короткостроковий виробничий цикл легкої промисловості дозволяють ефективно використовувати короткострокові інвестиції для розвитку цього виробництва. При цьому широкий розвиток отримують малі форми бізнесу, які займають не тільки високу питому вагу в загальному виробництві галузі, але створюють нові робочі місця, що особливо важливо в умовах економічної кризи.

В експертно-аналітичній доповіді щодо реалій та перспектив розвитку легкої промисловості України зазначається, що станом на 1 березня 2015 року легка промисловість нараховувала понад 2500 підприємств, з яких тільки 31,3 % — економічно активні, 53,4 % — банкрути, 15,3 % — економічно неактивні [43].

Однак, створювати та розвивати такі галузі і сприятливі умови для їх розвитку, треба тільки у тому випадку, якщо вони мають потенціал конкурентоспроможності і перспективи просування їх продукції на світовий ринок. Тільки в цьому випадку будуть забезпечені низька вартість економічного зростання та високі його темпи.

Серйозною перешкодою на шляху побудови ефективного суспільного виробництва є суперечливий стан інституційного середовища. Великі інституціональні зміни відбуваються повільно, так як інститути є результатом історичних змін, які формують індивідуальну поведінку. Слід посилити увагу до реформування інституційних відносин між підприємствами, зокрема до норм державного регулювання, які встановлені між підприємствами у відносинах обміну і захисту власності. У розвинених країнах інституційна структура — галузь правової економіки, вищим проявом якої є контрактні відносини. В Україні інституційні механізми, що забезпечують угоди і трансакції між виробниками, багато в чому носять неформальний характер. В цих умовах неформальні інститути неминуче поглинають і деформують нові інститути.

Однак існує і протилежна тенденція. У країні з'являються інститути, які випереджають рівень розвитку відношення населення до них. Спроби використовувати відомі західні схеми, наприклад, венчурні механізми, в наших умовах не привели до прориву.

З досвіду багатьох країн, такі інститути розвитку підвищують ефективність використання державних ресурсів, можуть виступити каталізаторами залучення приватних інвестицій у пріоритетні сектори та галузі економіки, сприяти поліпшенню інституційного

середовища, прискоренню створення капіталозберігаючого виробництва. Однак до теперішнього часу створені інститути розвитку не почали функціонувати в повній мірі і не зробили істотного впливу на рішення задачі переходу від капіталоемного до капіталозберігаючого виробництва.

Найважливішим напрямком підвищення ефективності капіталу в економіці України має бути зростання інноваційно-технологічної активності суб'єктів ринку. Мотивами інноваційної діяльності виступають як зовнішні, так і внутрішні чинники. До зовнішніх мотивів найчастіше відносять: необхідність пристосування виробників до нових умов господарювання; зміна в податковій, кредитно-грошовій та фінансовій політиці; вдосконалення та динаміка ринків збуту і споживчих переваг; активізація конкуренції; кон'юнктурні коливання; структурні галузеві зміни; поява нових дешевих ресурсів, розширення ринку факторів виробництва і т.д. Внутрішніми мотивами є: підвищення конкурентоспроможності; розширення частки ринку, перехід на нові ринки; максимізація прибутку в довгостроковому періоді.

Істотним фінансовим джерелом підвищення ефективності використання основних засобів є амортизаційні відрахування. Однак, в даний момент в Україні амортизаційні відрахування втрачаються через інфляцію, та зростають складності ведення бізнесу тому замість інвестування, суб'єкти підприємницької діяльності використовують кошти, які призначені для відшкодування спожитого основного капіталу, на інші цілі, такі, як погашення боргів по зарплаті, податків та іншого.

З однієї сторони, в результаті інфляції зростають ціни, а з іншої — відбувається процес здешевлення внаслідок морального зносу. Але, в той же час, цей процес морального зносу вітчизняної економіки дуже повільний в силу того, що у нас не розвинене власне машинобудування. Метод індексації основного капіталу пропорційний інфляції в сучасній економіці з дуже високими темпами оновлення продукції, і в силу цього з високими темпами морального зносу є досить складним і суперечливим методом, так як, з одного боку, дозволяє виробникам накопичити ресурси, а з іншого — веде до консервації морально застарілого технічного базису.

Дуже часто в дослідженнях економістів, наводиться положення про те, що успішне підвищення ефективності капіталу передбачає зниження процентної ставки за кредитами, підприємствам метою яких є інноваційний розвиток. Однак, тут можна зауважити, що ме-

тод кредитного підживлення є можливим, але він виявляється більш дієвим в умовах розвинутої економіки, а в умовах трансформаційної економіки він до сих пір не проявив себе як дієвий інструмент.

Для прогресу науково-технічної сфери необхідний розвиток існуючих і створення нових об'єктів інноваційної інфраструктури на основі взаємодії з провідними освітніми та науковими центрами. Близькість інноваційних та освітніх центрів сприяє підвищенню ефективності роботи таких елементів за принципом зворотного зв'язку (рис. 4.13).

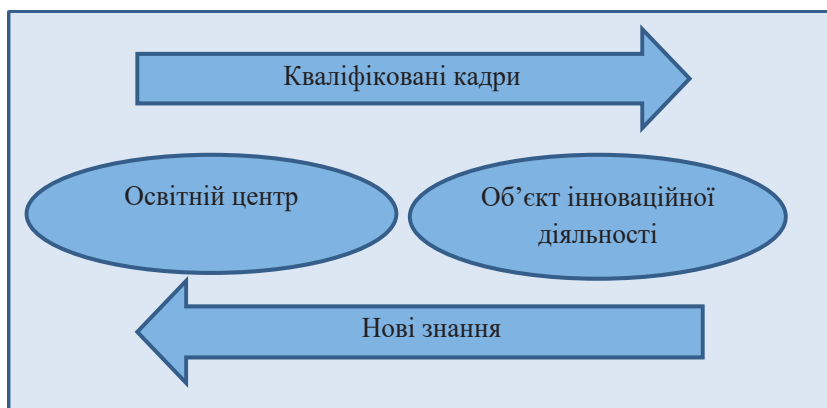

Рис. 4.13. Взаємозв'язок освітніх центрів та об'єктів інноваційної діяльності

На основі прогресу інноваційної інфраструктури, доцільно забезпечити формування кластерів та технопарків. Так, якщо держава спрямує свої зусилля по підтримці сфери НДДКР на створення технопарків та технополісів, то далі виробники самі будуть фінансувати свої експерименти в цих технопарках і технополісах, таким чином можна прискорити оновлення асортименту продукції, зміну якості, номенклатури, технологічних процесів, підвищення технічного рівня.

Світовий досвід переконливо засвідчує, що реалізацію інтенсивного оновлення основного капіталу спроможний здійснити високонцентрований капітал. Він дозволяє забезпечити фінансування оновлення капіталу і пов'язаних з ним НДДКР, підвищити ефективність суспільного виробництва. Причому навіть країни, які не володіють достатніми природно-енергетичними ресурсами, можуть забезпечити високі темпи зростання, високу якість створюваної продукції

на адекватному інноваційному рівні, дати поштовх розвитку науки, підвищити рівень життя людей. Про це говорить досвід Японії, Південної Кореї, Сінгапуру, Фінляндії і ряду інших країн.

Отже, необхідністю для економіки України стає об'єднання ресурсів через корпоратизацію. Дж. Гелбрейт розглядає корпорацію як єдино можливу форму організації сучасного виробництва, а Г. Мінз стверджував, що в результаті діяльності корпорацій створюється «індустріальне суспільство». Об'єднання ресурсів виробничих і наукових структур формує наступні переваги нових корпорацій: концентрація виробництва та збільшення інвестиційних можливостей; організація масового виробництва з більш низькими витратами і можливостями їх подальшого зниження; скорочення термінів доведення інновацій до дослідно-конструкторських розробок, прискорене впровадження їх у виробництво та подальше їх ефективне використання; велика стійкість до кризових ситуацій. Корпоративна структура будь-якого рівня, виступаючи як об'єднання капіталів, сприяє тому, що відбувається взаємодія і перетворення в єдину цілісну систему процесу відтворення основного капіталу. Практична реалізація ефективного оновлення основних засобів в економіці України об'єктивно вимагає створення відповідної структури функціонування підприємств, підвищення якості управління ними. Підвищенню ефективності суспільного виробництва як масштабному соціально-економічному процесу відповідає орієнтація державного регулювання на вирішення стратегічних довгострокових завдань. У зв'язку з цим слід зазначити важливість формування довгострокової економічної політики. В даному випадку не можна не зупинитися на останніх програмних документах — на проекті «Стратегії розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року» [75] розробленому Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та затвердженим Кабінетом Міністрів 4 липня 2016 року. Метою реалізації довгострокової Стратегії розвитку високотехнологічних виробництв є формування нової моделі економічного розвитку — інноваційної економіки, підвищення технологічності, зростання конкурентоздатності та підвищення ефективності існуючого виробництва. В Стратегії визнається необхідність для України основних високотехнологічних напрямків: розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій; застосування ІКТ в АПК, енергетиці, транспорті та промисловості; високотехнологічне машинобудування; створення нових матеріалів; розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузі.

Також в Стратегії йдеться про те, що для розвитку високих технологій в Україні потрібно, перш за все, створити Офіс високих технологій. Необхідно приєднатися до програми залучення світових високотехнологічних лідерів «Welcome MNC», розвивати інноваційну екосистему, створити «Цифровий порядок денний» для України та запустити програму популяризації високих технологій, науки та техніки серед молоді «High-Tech Nation». Згідно прогнозам стратегії в 2025 році наукоємність ВВП буде складати 2,5 %, а питома вага високотехнологічної продукції в обсязі експорту товарів і послуг 15 %.

Вказаний проект, по суті, є спробою визначити шляхи неоіндустріального розвитку економіки України, оскільки вихідним моментом обґрунтування Стратегії її автори вважали розуміння політики розвитку та підтримки вітчизняних високотехнологічних галузей як складової частини довгострокового процесу розбудови конкурентоспроможної інноваційної економіки — економіки високих технологій.

В цілому, Стратегія є комплексним документом, який містить рекомендації щодо регуляторної політики, інституціонального забезпечення розвитку високих технологій, розвитку освіти, захисту та охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності, стану ІКТ інфраструктури, грошово-кредитної політики.

Отже, Стратегія здатна стати основою державного регулювання соціально-економічних процесів в Україні. Її успішне використання призведе до підвищення продуктивності капіталу та продуктивності праці.

Таким чином, формування ефективного суспільного виробництва України включає цілий ряд напрямків. Реалізація цих напрямків можлива лише в тому випадку, якщо забезпечується взаємодія держави, інвесторів, банків та підприємств.

СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ НОВОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

5.1. СТАН РОЗВИТКУ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Продуктивній формі промислового капіталу властивий безперервний розвиток, вдосконалення. Ефективність виробництва збільшується в міру зростання його технічної оснащеності. Насамперед, це відображається в динаміці продуктивності праці. На її підставі простежується така закономірність: країни з розвиненим промисловим капіталом мають високий рівень продуктивності праці. Розвиток промислового капіталу, розгортання сучасної структури виробництва — це тривалий історичний процес. Загальним і досить надійним орієнтиром розвитку продуктивного капіталу можуть служити показники виробництва ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності, що розраховуються по країнах, регіонах і світу в цілому в «Доповідях про розвиток людини» ПРООН. Враховуючи те, що частка зайнятих у загальній чисельності населення в розвинених країнах приблизно однакова, відхилення між співвідношеннями ВВП на душу населення та виробництвом ВВП на одного зайнятого, як узагальнюючого показника продуктивності праці, не повинні відрізнятися. Дані про динаміку ВВП на душу населення за період 2005–2016 роки, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2011 року, представлені в таблиці 5.1.

З наведених даних видно, що показник ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності становив в Україні у 2016 році лише приблизно 20 % по відношенню до найбільш розвинених країн Європи, Америки, Азії. Від рівня Білорусії Україна відстає більше ніж в два рази, від рівня Польщі, Казахстану, РФ — більше, ніж в три рази.

Загальне уявлення про розвиток продуктивної форми промислового капіталу і його найважливішої частини — основного капіталу — можна отримати на основі даних про рух основних засобів в економіці. По економіці України ці дані представлені в таблиці 5.2. Сума нагромаджених основних засобів характеризує продуктивний потен-

ціал економіки. Індекс основних засобів по відношенню до базисного 1990 р. розрахований у незмінних цінах. Зіставлення абсолютної величини основних засобів з індексом їх зростання за період реформування, з 1990 по 2010 рік, показує, що продуктивний потенціал економіки зріс лише в півтора рази. Щорічне зростання було невеликим, на рівні від 1 % до 6,1 %. Такі низькі темпи нагромадження основних засобів привели до погіршення їх якісного складу, насамперед за показником ступеня зносу. Цей показник зріс з 43,7 % у 2000 році до 83,5 % в 2014, тобто в 1,9 разів. Однак у 2015 році він несподівано зменшився до 60,1 %, а у наступному, 2016 році навіть до 58,1 %. Такі зміни пов'язані не з якісним поліпшенням складу основних засобів в економіці, а лише зі зміною методики розрахунку ступеня зносу.

Таблиця 5.1

**ВВП на душу населення за 2005, 2013, 2016 роки
(в доларах за паритетом купівельної спроможності)**

Країна	ВВП на душу населення, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2005 року, 2005	ВВП на душу населення, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2011 року, 2013	ВВП на душу населення, в доларах за паритетом купівельної спроможності 2011 року, 2016
Норвегія	41420	63909	69200
Сполучені Штати	41890	52308	57400
Німеччина	29461	43049	48100
Канада	33375	41887	46400
Великобританія	33238	35002	42500
Японія	31267	36747	41300
Франція	30386	36629	42300
Польща	13847	21487	27800
Білорусь	7918	16403	18000
Казахстан	7857	19441	25100
Російська Федерація	10845	22617	26500
Україна	6848	8215	8300
Китай	6757	11477	15400

Джерело: [124] [123] [119].

Низькими залишаються темпи введення в дію нових основних фондів в економіці України (табл 5.3). Низьким є і введення в дію основних фондів в обробній промисловості. Зі статистичних даних видно, що на оновлення основних фондів обробної промисловості

спрямовується від 19,9 % (у 2013 році), до 8,7 % (у 2011-му, коли було досягнуто мінімальне значення). Такі дані не свідчать про підготовку істотних змін в обробній промисловості, яка є головним локомотивом прогресивних змін в економіці.

Таблиця 5.2

Основні засоби в економіці України (млрд грн)

Показники	Рік								
	2000	2005	2010	2011 ¹	2012 ¹	2013 ¹	2014 ^{1,2}	2015 ^{1,2}	2016 ^{1,2}
Основні засоби (у фактичних цінах)	829	1276	6649	7396	91480	104013	137521	76413	81774
Індекс основних засобів (% до попереднього року)	101	103,8	102,3	105,7	106,2	105,2	100,0	101,9	н/д
Ступінь зносу основних засобів	43,7	49,0	74,9	75,9	76,7,	77,3	83,5	60,1	58,1

¹ Не включено вартість основних засобів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

² Враховано зміни, що відбулись у зв'язку із прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 25.06.2014 № 200 «Про утворення публічного акціонерного товариства «Українська залізниця» у частині передачі/надходження та оцінки основних засобів.

Джерело: [91, с. 85, 87, 90, 91, 90, с. 85, 87, 90, 89].

Наведені дані говорять про поступове і неухильне зниження технологічного рівня продуктивного капіталу, що призводить до зниження індустріального потенціалу економіки. Незначні обсяги введення в експлуатацію основних фондів обумовлюють нераціональну вікову структуру обладнання, використання застарілих виробничих фондів, і як наслідок — низький рівень продуктивності праці. Прискореними темпами збільшується зношення основного капіталу.

Характерною рисою сучасного стану економіки є зміна її спеціалізації на світовому ринку. Відповідно до цього змінюється і основний капітал. Так, структура експорту та імпорту свідчить про значне

Таблиця 5.3

Введення в дію нових основних фондів в економіці України (млрд грн)

Показники	Рік								
	2000	2005	2010	2011 ¹	2012 ¹	2013 ¹	2014 ^{1,2}	2015 ^{1,2}	2016 ^{1,2}
Основні засоби (у фактичних цінах)	829	1276	6649	7396	9148	10401	13752	7641	8177
Введення в дію нових основних засобів (у фактичних цінах)	23	70	123	148	191	166	126	217	н/д
Введення в дію нових основних засобів (% вартості основних засобів)	2,8	5,5	1,8	1,9	2,0	1,6	0,9	2,8	н/д
Введення в дію нових основних засобів в галузях оброблювальної промисловості (у фактичних цінах)	4,6	13	23	13	32	33	22	34	н/д
Введення в дію нових основних засобів в галузях оброблювальної промисловості (% спільного об'єму введення)	19,6	19,5	19,1	8,7	17,0	19,9	17,5	15,7	н/д

¹ Не включено вартість основних засобів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

² Враховано зміни, що відбулись у зв'язку із прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 25.06.2014 № 200 «Про утворення публічного акціонерного товариства «Українська залізниця» у частині передачі/надходження та оцінки основних засобів.

Джерело: [91, с. 85, 87, 90, 90, с. 77, 80, 81, 89, с. 247].

зростання експорту сільгосппродукції у загальному обсязі експорту. Як видно з даних таблиці 5.4. з 2010 року до 2016 частка аграрної продукції у загальному обсязі експорту зросла з 7,8 % до 22,3 %. Подібна спеціалізація, що базується на порівняльних економічних перевагах аграрного сектора вітчизняної економіки, вирішує лише у короткостроковому періоді нагальні поточні проблеми. Проте навіть у середньостроковій перспективі вона погіршує стан економіки, а тим більше — у довгостроковій перспективі. Пов'язано це як з примітивізацією галузевої структури економіки, так і зі зменшенням потреби у кваліфікованому людському капіталі, у наукових дослідженнях. Ситуацію погіршує та обставина, що вітчизняне сільське господарство, на жаль, ще не стало часткою національного аграрно-промислового комплексу, тобто вітчизняна економіка не виготовляє знаряддя праці, необхідні для сільського господарства. Як видно з таблиці 5.4., вітчизняна економіка, не зважаючи на те, що виробляється величезна кількість металів, продукцію машинобудування імпортує у зростаючих обсягах. Так, з 2010 року до 2016 частка продукції машинобудування в загальному обсязі імпорту зросла з 13,4 % до 20,1 %.

Великі розміри аграрного експорту характеризують лише те, що капітал аграрного сектору частково зміг адаптуватися до вимог світового ринку і нарощує обсяги виробництва. Однак, як видно з даних таблиці 5.5, самі ці обсяги все ще не досягли дореформеного рівня.

Крім того, данні свідчать, що адаптуватися до вимог світового ринку вдалося лише виробникам рослинної продукції, насамперед зернових культур. Виробництво більш ефективної продукції — продукції тваринництва — складає лише половину від обсягів 1990 року. Звісно, нарощування обсягів виробництва у секторі тваринництва потребує сучасних технологій, ефективного основного капіталу. Як видно з наведених даних, у цьому секторі не здійснюється навіть просте відтворення основного капіталу.

Таблиця 5.4

Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2010–2016 роках

	2010				2011				2012			
	Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт	
	млн дол. США	% до загального обсягу	млн дол. США	% до загального обсягу	млн дол. США	% до загального обсягу	млн дол. США	% до загального обсягу	млн дол. США	% до загального обсягу	млн дол. США	% до загального обсягу
Усього	50744,3	100	60352,0	100	67594,1	100	81040,5	100	67779,8	100	83135,4	100
у тому числі за розділами УКТЗЕД:												
живі тварини, продукти тваринного походження	770,8	1,5	1216,7	2,0	935,0	1,4	1008,3	1,2	959,2	1,4	1681,3	2,0
продукти рослинного походження	3949,9	7,8	1526,9	2,5	5514,5	8,2	1774,3	2,2	9173,1	13,5	2366,1	2,8
недорогоцінні метали та вироби з них	17272,6	34,0	4090,0	6,8	22032,4	32,6	5588,7	6,9	18825,7	27,8	5179,8	6,2
машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	5563,2	11,0	8076,3	13,4	6630,8	9,8	11792,4	14,6	6872,4	10,1	12923,8	15,5

	2013				2014				2015				2016			
	Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт		Експорт		Імпорт	
	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу	млн дол. США	% до загальноного обсягу
Усього	62305,9	100	75834,6	100	53901,7	100	54428,7	100	38127,1	100	37516,4	100	36361,7	100	39249,8	100
у тому числі за розділами УКТЗЕДІ																
живі тварини, продукти тваринного походження	1083,1	1,7	1850,4	2,4	1014,5	1,9	1124,1	2,1	823,4	2,2	548,2	1,5	775,0	2,1	626,3	1,6
продукти походження рослинного походження	8849,1	14,2	2607,6	3,4	8736,1	16,2	2031,6	3,7	7971,5	20,9	1146,2	3,1	8093,7	22,3	1284,8	3,3
недорогоцінні метали та вироби з них	17525,2	28,1	4953,2	6,5	15229,0	28,3	3324,4	6,1	9470,7	24,8	2004,2	5,3	8338,9	22,9	2306,5	5,9
машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	6826,5	11,0	11850,2	15,6	5657,2	10,5	8720,8	16,0	3940,9	10,3	6273,4	16,7	3637,9	10,0	7889,4	20,1

Джерело даних: [89, с. 628–631].

Таблиця 5.5

Індекси сільськогосподарської продукції (відсотків)

Рік	Продукція сільського господарства (господарства усіх категорій)		
	Разом	Продукція рослин- ництва	Продукція тварин- ництва
1990=100			
2010	69,1	86,6	50,6
2011	83,0	113,2	51,3
2012	79,8	104,7	53,5
2013	90,7	123,6	56,0
2014	92,6	127,6	55,8
2015	88,2	121,0	53,7
2016	93,8	132,9	52,6
До попереднього року			
2010	98,6	95,9	103,6
2011	120,2	130,7	101,3
2012	96,1	92,6	104,3
2013	113,6	118,0	104,6
2014	102,2	103,2	99,7
2015	95,2	94,8	96,3
2016	106,3	109,9	98,0

Джерело даних: [89, с. 524].

5.2. ВІДТВОРЕННЯ ТА НАГРОМАДЖЕННЯ ОСНОВНОГО КАПІТАЛУ ЗА ВАРТІСТЮ ТА IN NATURA В ЕКОНОМІЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Дослідження відтворення і нагромадження всього суспільного капіталу виявило взаємозв'язок вартісних та натурально-речових частин капіталу в процесі безперервного його руху. Однак рух капіталу є циклічним. Взаємозв'язки вартісних і натурально-речових частин суспільного капіталу по-різному проявляться в різних фазах економічного циклу. Цей факт в теорії відтворення не врахований. Дослідження не доведено до того рівня конкретизації, який дозволяє відобразити зміну досліджуваних взаємозв'язків в умовах циклічного характеру руху капіталу. На різних фазах економічного циклу по-різному змінюються співвідношення структурних частин капіталу.

Розглядаючи відшкодування основного капіталу *in natura*, навіть для простого відтворення допускається можливість того, що в поточному році відмирає більша частина вартості основного капіталу, ніж у попередньому. Значить, кілька років тому було введено в дію більше основного капіталу, ніж зазвичай. Отже, в якийсь окремих рік вже росла потреба в елементах основного капіталу, тепер виросте потреба у відшкодуванні зношеного основного капіталу, відповідно, і попит на знаряддя праці. А потім — знову знизиться. Попит на знаряддя праці виявляється пульсуючим. Для того щоб попит на елементи основного капіталу був стійким, економічне зростання має бути безперервним. Однак досягти цього практично неможливо, тому, провівши заходи щодо технічної реконструкції виробництва, виробники скорочують свій інвестиційний попит в частині, представленій знаряддями праці. Отже, до наступного циклу технічного переозброєння виробництва в галузях, що виробляють знаряддя праці, попит буде нижчим.

Таким чином, економічний механізм відшкодування спожитого основного капіталу робить попит на засоби праці нестійким і таким, що нерівномірно змінюється у різних галузях інвестиційного комплексу. Виробники в галузях машинобудівного комплексу періодично мають справу з істотним зростанням попиту на свою продукцію, а потім — з не менш істотним його зниженням.

Коли саме зростає попит на техніку і коли знижується? Вихідним пунктом суджень повинна стати фаза депресії. У цей період, період спаду ділової активності, відбувається серйозне знецінення основного капіталу. Заробітна плата під час депресії знижується в меншій мірі. В результаті при незмінній технічній будові капіталу знижується його вартісна будова. У період депресії розробляють і виводять на ринок нові товари, що втілюють у собі інновації та досягнення науково-технічного прогресу. Далі розгортають їх виробництво, і цим знаменується перехід до поживлення ділової активності. У цей період нові капітали втягують у виробництво нову робочу силу і розмішують замовлення в галузях машинобудування на виробництво нової техніки відповідно новому типу технічної будови та технологічного рівня виробництва. Саме в цей період і зростає виробництво продукції галузей I підрозділу, відповідно, зростає і частка I підрозділу в річному продукті суспільства. Після завершення технічної реконструкції, попит на продукцію машинобудівного комплексу знизиться. Насичення попиту далі відбувається на основі інновацій в межах створеного і маючого подальший розвиток техніко-технологічного рівня розвитку виробництва.

Отже, попит на продукцію машинобудівного комплексу починає скорочуватися ще в період економічного підйому та істотно знижується в період кризи. Відповідно, й частка засобів виробництва у річному продукті суспільства починає знижуватися на певному етапі економічного підйому, а потім в ще більшому ступені скорочується в період економічної кризи. Економічна криза викликає знецінення елементів основного капіталу, що знижує вартісну будову капіталу, відповідно, і органічну. У зв'язку з цим виникає питання: наскільки істотним повинно бути зниження вартісної будови капіталу? Логічно буде така відповідь: вартісна будова капіталу має повернутися до рівня, що відповідає показнику попередньої депресії. В іншому випадку технічний прогрес не призведе до зростання ефективності суспільного виробництва. Однак за цифрами незмінної вартісної будови приховується істотно змінена технічна будова капіталу, розглянута з точки зору потужності та продуктивності засобів праці, а також рівня підготовки та кваліфікації сукупного працівника. Одночасно за період економічного циклу змінюється і купівельна спроможність грошей. Використовуючи грошовий вимір вартості, треба визнати, що сама міра вартості знаходиться в постійній зміні. У наступному циклі вартісне відношення постійного капіталу до змінного, можливо, і виразиться такими ж цифрами, як і в попередньому, однак при цьому змінюється якість робочої сили; техніко-експлуатаційні характеристики засобів праці, їх здатність виробляти споживчі вартості; купівельна спроможність грошей. Завдяки цьому за незмінною вартісною будовою капіталу приховується істотно змінена технічна будова, в тому числі й змінена купівельна спроможність грошей.

Так можна пояснити зростання технічної озброєності праці при відносній стабільності органічної будови капіталу. Науково-технічний прогрес, міркуючи логічно, не може призвести до перекачування ресурсів на користь першого підрозділу суспільного виробництва, тобто до зниження ефективності суспільного виробництва.

Галузі машинобудівного комплексу можуть задовольняти пульсуючий попит тільки за наявності значних надлишкових виробничих потужностей. Отже, хронічне перевиробництво основного капіталу в інвестиційному комплексі стає умовою, матеріальною передумовою економічного зростання. Одночасно таке надвиробництво означає для суспільства серйозне подорожчання кожного відсотка економічного зростання, що виражається в необхідності створювати і утримувати надлишкові потужності в інвестиційному комплексі. При цьому

чим більш розвинений і розгалужений інвестиційний комплекс, тим більше у суспільства можливостей швидко, в найкоротший період розгорнути виробництво знярядь праці, необхідних для розширення виробництва споживчих товарів, і тим більше виявляється надвиробництва основного капіталу, коли попит скорочується. Рішенням зазначеного протиріччя стає експорт знярядь праці. Проблема балансування сфери виробництва інвестиційних та споживчих товарів в умовах глобалізації, в умовах, коли економіка кожної окремої країни є іманентною частиною світової економіки, переноситься на глобальний рівень, на рівень всього світового ринку.

З цієї точки зору показовими є дані, що характеризують розвиток найважливішої частини інвестиційного комплексу кожної країни — галузей машинобудування. Так, наприклад, за сто років ХХ століття частка машинобудування і металообробки в розвинених країнах зростає з 9,2 % в 1900 році, до 22,4 % в 1950-му і до 45,3 % в 2000 році [51, с. 562–565].

Структура промислового виробництва України з точки зору розвитку машинобудівного комплексу відстає від розвинених країн і країн, які здійснили індустріальний ривок. Найбільш сильний спад за період реформування охопив якраз галузі машинобудівного комплексу. Частка машинобудування в промисловому виробництві України в ХХІ столітті зростає з 10,2 % в 2001 році, до 13,7 % в 2007 р, а потім повернулася до 10,2 % в 2012 році, 8,7 % у 2013 році, 7,1 % у 2014 році та 6,5 % у 2015 році [68; 74, с. 27].

Технічне переозброєння виробництва, підвищення рівня продуктивності праці та ефективності виробництва без продукції галузей машинобудівного комплексу неможливо. Необхідні зняряддя праці Україні доводиться закуповувати на зовнішніх ринках. Попит на техніку зі сторони менш розвинених країн дозволяє забезпечити більш рівномірну завантаженість галузей інвестиційного комплексу більш розвинених країн. Створення власного інвестиційного комплексу — необхідна умова забезпечення сталого розвитку економіки країни. Динамічність індустріальної економіки, можливості її росту та розвитку визначаються, насамперед, процесом нагромадження основного капіталу. Саме нагромадження основного капіталу визначає матеріальні можливості і одночасно матеріальні обмеження економічного зростання, модернізації економіки, підвищення її технічного рівня, структурної перебудови.

Одне з найважливіших завдань процесу ринкового реформування вітчизняної економіки полягало в забезпеченні високих темпів

технічного прогресу. Планова система за цим показником все більше і більше відставала від ринкової. Серйозним недоліком планової системи вважався і дисбаланс між галузями, що виробляють засоби виробництва, та галузями, що виробляють предмети споживання, висока питома вага у промисловому виробництві важкої промисловості. Передбачалося, що ринковий механізм відкоригує галузеві диспропорції та виведе економіку на траєкторію інтенсивного інноваційного росту і розвитку. Теоретичні обґрунтування такого оптимістичного сценарію не були розроблені. Ситуація розвивалася зовсім за іншим сценарієм. Перш за все, внутрішній ринок України покинули найбільші вітчизняні виробники машин, верстатів, інструментів, приладів. Машинобудівний комплекс примітивізувався. Як видно з даних таблиці 5.6. усі галузі машинобудування зазнали суттєвого спаду. Так, наприклад, виробництво тракторів з 1990 року до 2013 скоротилося в 25 разів, сівалок — у 15 разів. Інші види продукції машинобудування також скоротили виробництву у багато разів. Відповідну продукцію вітчизняні споживачі отримують зі світового ринку.

Адаптація до нових умов здійснюється дуже повільно. Так, наприклад, в період підвищувальної частини економічного циклу з 2001 до 2008 р. спостерігалася чітка тенденція до зростання як машинобудування, що виросло з 10,2 % промислового виробництва до 13,7 %, так і металургії, що виросла з 18,0 % до 22,0 %. Дані про зміну питомої ваги продукції машинобудування, металургії та металообробки в промисловому виробництві України в 2001–2011 роках представлені в таблиці 5.7.

Однак, при порівнянні частки машинобудування та металургії в промисловому виробництві України з аналогічними показниками розвинених країн видно, що в них частка машинобудування в 2–3 рази перевищує відповідний показник України. Дані по ряду розвинених країн і Китаю представлені в таблиці 5.8.

З даних таблиці видно, що в розвинених країнах питома вага машинобудування в промисловому виробництві значно вище, ніж в металургії. У Японії і США — в три рази вище, в Китаї — в два рази вище. Таке співвідношення цих двох галузей говорить про те, що індустріально розвинені країни диверсифікують свій машинобудівний комплекс, а металургійна промисловість лише обслуговує його. Така структура промисловості свідчить про ускладнення виробництва в розвинених країнах, де ставка зроблена на зростання доданої вартості.

Таблиця 5.6

Виробництво окремих видів продукції машинобудування (тис. шт.)

	Трактори для сільськогосподарства	Сівалки	Приймачі телевізійні інші, поєднані або не поєднані з радіоприймачем або з пристроєм, який записує чи відтворює звук або зображення	Лампи електричні, млі шт.	Машини пральні та машини для сушіння одягу побутові ¹	Автомобілі легкові	Автомобуси	Автомобілі, шт.	Велосипеди двоколісні та інші, не обладнані двигуном (включаючи велосипеди триколісні для перевезення вантажів)
1990	106	57,1	3774	411	788	156	12,6	3698	1984
2000	4,0	2,0	62,4	170	125	17,1	3,5	56	19,4
2010	5,2	2,8	69,3	197	167	75,3	2,7	...	111
2011	6,8	4,9	165	175	312	97,5	3,7	...	164
2012	5,3	2,7	391	171	297	69,7	3,6	...	138
2013	4,3	3,6	315	168	225	45,8	2,6	...	106

¹Тут і надалі дані вилучено з метою забезпечення виконання Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності інформації». Джерело даних: [9].

Таблиця 5.7

Частка машинобудування, металургії та металообробки в промисловому виробництві України в 2001–2011 рр.

	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Машинобудування	10,2	12,7	12,5	13,7	13,3	10,6	9,3	10,1	110,3	8,6	7,1	6,5	6,1
Металургія і виробництво готових металургійних виробів	18,0	22,1	21,9	22,0	22,0	17,6	19,1	18,5	16,3	15,7	16,6	15,7	14,9

Джерело даних: [74, с. 27].

Частка машинобудування і металообробки в промисловому виробництві розвинених країн, %*

	Росія 2011	США 2007	Канада 2008	Німеччина 2008	Франція 2008	Японія 2007	Респ. Корея 2008	Китай 2009
Машинобудування	21,5	32,1	26,9	42,8	29,7	44,4	44,8	33,6
Металургія і виробництво готових металовиробів	17,7	10,9	14,7	13,6	11,4	13,8	16,5	18,1

Джерело даних: [79].

Цілком зрозуміло, що технічне переозброєння виробництва, підвищення рівня продуктивності праці та ефективності виробництва без продукції галузей машинобудівного комплексу неможливо. Однак, в промисловому виробництві України склалося прямо протилежне співвідношення машинобудування та металургії, домінує металургійна галузь, в 1,7–1,8 рази перевершуючи машинобудування.

Необхідні знаряддя праці України доводиться закуповувати на зовнішніх ринках, оплачуючи їх продукцією сільського господарства, металургії, хімії, тобто продукцією з меншою часткою доданої вартості.

У цих умовах здійснення розширеного відтворення стає залежним від кон'юнктури зовнішніх ринків, а потреба в знаряддях праці змушує нарощувати експорт сировини. В результаті формується замкнене коло сировинної спеціалізації економіки. Розірвати це порочне коло може тільки суттєва зміна галузевої структури виробництва. Для цього необхідні інвестиції.

Процес індустріалізації в усіх країнах характеризувався зростанням продуктивності і доходів за рахунок збільшення інвестицій і розширення простору для дії ринкових сил. По мірі збільшення масштабів інвестиційного забезпечення економіки, збільшувалися і темпи її зростання. Цей фактор — інвестиційне забезпечення виробництва — не втратив свого значення і по сьогоднішній день. Країни, які здійснили ривок в економічному розвитку, значну частину ВВП направляли на цілі нагромадження. Так, наприклад, Китай протягом усього періоду свого бурхливого ринкового розвитку на цілі нагромадження направляє більше 40 % ВВП. Значну частку ВВП складають інвести-

ційні витрати і в Південній Кореї і інших країнах Азії, які здійснювали індустріалізацію.

Інакше виглядає структура ВВП розвинених країн. Частка нагромадження в їх економіці нижча і коливається в середньому на рівні 20 % ВВП. За часткою нагромадження основного капіталу структура ВВП України, хоча і поступається новим індустріальним країнам, проте дещо перевершує розвинені країни. Невелика частка нагромадження в структурі ВВП говорить про те, що Україна не концентрує ресурси нагромадження для ривка в промисловому виробництві. Нітрохи не зменшуючи значущості проблеми підвищення ефективності використання ресурсів нагромадження, необхідно звернути увагу і на кількісний аспект проблеми, тобто на той факт, що наявних ресурсів нагромадження просто катастрофічно мало. Що ж стосується ефективності їх використання, то тут найважливішим напрямком має бути не просто розвиток вітчизняного інвестиційного комплексу на основі вже сформованої спеціалізації, а цілеспрямована зміна цієї спеціалізації в сторону підвищення нових, передових галузей. Необхідно також забезпечити підвищення науково-технічного рівня галузей інвестиційного комплексу.

У сучасних умовах країни, що займають лідируючі місця в рейтингах економічного розвитку, здійснюють серйозну підготовку, яка є необхідною для переходу до нового етапу промислової революції. Такою підготовкою є розробка інновацій. Загальне уявлення про можливість інноваційного розвитку різних країн дає зіставлення питомої ваги їх витрат на наукові та науково-технічні роботи в ВВП. За цим показником Україна в 3,5 рази відстає від країн-лідерів

Висока частка витрат на наукові та науково-технічні роботи у ВВП свідчить про формування нової якості росту і розвитку в економіці країни. Цим можна пояснити той факт, що країни-лідери технічного прогресу при відносно невеликому валовому нагромадженні забезпечують стабільний економічний ріст і розвиток.

Теорія відтворення суспільного капіталу поставила важливе фундаментальне питання про об'єктивні тенденції динаміки сфери виробництва інвестиційних товарів. Як видно з проведеного дослідження, в розвинених країнах у сфері виробництва інвестиційних товарів переважає виробництво засобів праці, насамперед — продукції машинобудування. Випуск цієї продукції зростає протягом усього ХХ століття і продовжує зростати в ХХІ столітті. Важливою умовою вдосконалення продукції машинобудівного комплексу є науково-технічний прогрес. Країни, що займають лідируючі позиції за витратами на наукові

та науково-технічні роботи у ВВП, займають одночасно і лідируючі позиції з випуску продукції машинобудування. У сучасних умовах розробити конкурентоспроможну технічно складну продукцію можна тільки на основі цілеспрямованих наукових досліджень. Перехід на новий технологічний уклад вимагає істотної зміни як структури використання ВВП, так і галузевої структури промислового виробництва. Дослідження цих змін може стати предметом подальшої наукової роботи.

5.3. УМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РИВКА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Динамічний розвиток економіки потребує як достатньої норми нагромадження, так і ефективної структури фонду нагромадження.

Як видно з даних, наведених у таблиці 5.9, в економіці України цілеспрямовано створюються ресурси інтенсивного розвитку виробництва. Звідси можливо зробити висновок, що, враховуючи величину норми нагромадження, яка перевершує показники розвинутих країн, а також структуру нагромадження, у якій частка машин та обладнання теж на 10–15 % вище, ніж у розвинутих країнах, економіка України має скорочувати розрив у рівні ВВП на душу населення, проте цього не трапляється. Як видно з таблиці 5.1, рівень ВВП на душу населення, розрахований за паритетом купівельної спроможності валюти в Україні за період з 2005 року до 2016 майже не зріс, тоді як, наприклад, у Китаї цей показник за той же період часу зріс на 70 %. Така динаміка розвитку економіки України суперечить логіці та потребує більш ретельного аналізу показників нагромадження в економіці України.

Значний розрив між рівнями реального душевого ВВП між різними країнами примушує шукати причини такого становища. Зрозуміти їх допомагають розрахунки реальних величин основних компонентів ВВП. Найбільш важливим серед них з точки зору ресурсів розвитку є показник валового нагромадження основного капіталу. Цей показник вітчизняна статистика щорічно розраховує у поточних цінах для визначення структури ВВП. У нагромадженні основного капіталу виокремлюють машини та обладнання, будівлі та споруди. Машинобудівна галузь будь якої країни не може забезпечити всі потреби економіки у різноманітних машинах та обладнанні. Частку товарів цієї групи необхідно купувати на світовому ринку, причому тим більшу, чим слабше розвинуто машинобудування. Імпортовані машини, за

які сплачено вільно конвертованою валютою, входять на вітчизняний ринок, де їх ціна перераховується у національну грошову одиницю за офіційним курсом обміну валют. В результаті, паритет купівельної спроможності вітчизняної валюти у сегменті ринку «машини та обладнання» буде тим ближче до офіційного курсу обміну валют, чим більше на цьому ринку частка імпортованих товарів. Як видно з даних таблиці 5.10 паритет купівельної спроможності гривні у секторі товарів, які входять у валове нагромадження основного капіталу вище середнього по ВВП. Такий розрив властивий усім рокам, по яких зроблено звіти Програми міжнародних зіставлень.

Таблиця 5.9

Структура валового нагромадження основного капіталу в економіці України, відсотків до підсумку

	2005	2010	2011	2012	2013 ¹	2014 ¹	2015
Валове нагромадження основного капіталу		100	100	100	100	100	100
Матеріальні активи:	96,1	95,0	95,8	96,0	96,5	95,4	96,3
житлові будівлі	14,1	16,3	12,2	12,4	15,8	19,3	20,5
інші будівлі та споруди	34,8	42,5	44,1	44,0	41,4	38,8	34,9
машини та обладнання	46,6	35,5	38,9	38,7	38,1	37,2	38,3
системи озброєння	0,5	0,2	0,1	0,3	0,3	0,3	1,7
культивовані біологічні ресурси	...	0,5	0,5	0,6	0,9	0,4	0,9
Продукти інтелектуальної власності:	3,7	5,0	4,2	4,0	3,5	4,0	3,7
наукові дослідження та розробки	0,9	3,0	2,4	2,6	2,0	2,5	1,7
розвідка та оцінка запасів корисних копалин	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
комп'ютерне програмне забезпечення та бази даних	1,7	1,6	1,5	1,3	1,4	1,5	1,8
розважальні програми й оригінали літературних і художніх творів	0,1	0,4	0,3	0,1	0,1	0,0	0,1
Витрати, пов'язані з передачею прав власності на невироблені активи	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: складено на основі даних [21; 65 с. 30].

Таблиця 5.10

**Паритети купівельної спроможності ВВП та основних компонентів ВВП
(одиниць національної валюти за долар США)**

	1999			2005			2011		
	ВВП	Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств	Валове нагромадження основного вного капіталу	ВВП	Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств	Валове нагромадження основного вного капіталу	ВВП	Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств	Валове нагромадження основного вного капіталу
Японія	162	172	168	129,55	129,16	136,36	107,5	109,1	110,2
Німеччина	0,978	0,957	1,10	0,89	0,88	0,95	0,779	0,781	0,819
Польща	1,77	1,67	2,71	1,90	1,83	2,41	1,823	1,738	2,416
РФ	5,41	5,40	8,30	12,74	10,96	19,21	17,35	14,84	27,91
Білорусь	779	635	1298	1889	1537	4012
Україна	0,705	0,651	1,64	1,68	1,40	2,81	3,434	2,852	6,877

Джерело: складено на основі даних таблиці [141, с. 23–27], [121, с. 24–29], [78, с. 700–710].

Така сама тенденція властива економіці Білорусі, РФ, Польщі. У розвинутих країнах, як це видно на прикладі економіки Німеччини та Японії, розрив між ПКС ВВП і сектора нагромадження основного капіталу дуже невеликий протягом усього періоду спостережень. Проте, все ж таки деякий розрив має місце. Суто теоретично, в умовах конкурентної ринкової системи ціни на однакові товари, виражені у спільній валюті (тобто з урахуванням обмінних курсів), мають бути однаковими у різних країнах. Проте існує декілька чинників, що заважають уніфікації ціни. Перш за все — це відмінності у структурі ВВП різних країн. Крім того — бар'єри для міжнародної торгівлі, такі, як транспортні та страхові витрати, тарифи, квоти. Має значення і замкненість багатьох товарів межами внутрішніх ринків, особливо це стосується послуг. Потрібно також враховувати комісію за конвертацію валют. Ці обставини пояснюють існування деякого розриву між середнім паритетом купівельної спроможності по валовому внутрішньому продукту і паритетами по основним компонентам ВВП. Проте, як видно з таблиці, при ПКС у 162 одиниці національної валюти за долар США у середньому по ВВП Японії у 1999 році, паритет сектора валового нагромадження основного капіталу склав 168 одиниць, що цілком можливо пояснити названими причинами. У 2005 році розрив між цими двома показниками декілька зріс, але до 2011 року він знову став мінімальним. Така ж сама ситуація спостерігається і в економіці Німеччини. Таким чином, у розвинутих економіках паритети купівельної спроможності ВВП і його окремих компонентів розрізняються досить незначно. Навпаки, у менш розвинутих країнах розрив виявляється вельми значним.

Подальшою конкретизацією проблеми є розрахунки зіставного рівня цін. Цей показник розраховується як відношення паритету купівельної спроможності валюти до офіційного валютного курсу. Зіставний рівень цін показує, яку частку офіційного валютного курсу складають ціни у тій чи іншій економіці. Якщо зіставний рівень цін менше 100 % валютного курсу, валюта такої країни являється дешевішою, тобто ціни там нижче, ніж в економіці країни, валюта якої виконує функцію світових, або регіональних грошей. І навпаки, коли зіставний рівень цін вище 100 % валютного курсу, валюта такої країни є дорогою, а ціни там вище, ніж в економіці країни, валюта якої виконує функцію світових, або регіональних грошей.

Як видно з даних, наведених у таблиці 5.11, зіставний рівень цін у розвинутих країнах — Японії, Німеччині, вище 100 %, що характеризує ці країни як країни з дорогою валютою.

Таблиця 5.11

**Паритети купівельної спроможності ВВП, валютний курс
(одиниць національної валюти за долар США) та зіставний рівень цін, %**

	1999			2005			2011		
	ПКС	Валют- ний курс	ЗРЦ= ПКС/ вал курс	ПКС	Валют- ний курс	ЗРЦ= ПКС/ вал курс	ПКС	Валют- ний курс	ЗРЦ= ПКС/ вал. курс
Японія	162	114	142	129,55	110,22	118	107,5	79,81	135
Німеччина	0,978	0,938	104	0,89	0,80	111	0,779	0,719	108
Польща	1,77	3,97	45	1,90	3,24	59	1,823	2,964	62
РФ	5,41	24,62	22	12,74	28,28	45	17,35	29,35	59
Білорусь	779	2153,82	36	1889	5606	34
Україна	0,705	4,130	17	1,68	5,12	33	3,434	7,968	43

Джерело: складено на основі даних таблиці [141, с. 23–27], [121, с. 24–29], [78, с. 700–710].

Причому рух показників зіставного рівня цін може демонструвати тенденцію як на зближення паритету з офіційним курсом обміну, так і на зростання розриву між ними. Так, наприклад, в економіці Японії у період 1999–2005 рр. діяла тенденція до зближення, а у період 2005–2011 рр. — до зростання розриву. В економіці Німеччини у ці часові інтервали діяла протилежна тенденція. В економіці Польщі, РФ, України сформувалася чітка тенденція до зближення паритету купівельної спроможності з офіційним курсом обміну валют. При цьому зіставний рівень цін у цих країнах стабільно менший 100 %, що характеризує їх як країни з дешевою валютою.

У цілому для економіки це позитивна обставина. Проте для розвитку економіки важливий показник зіставного рівня цін не по ВВП, а по його основних компонентах.

Розрахунки зіставного рівня цін по основних компонентах ВВП наведено у таблиці 5.12. З даних таблиці видно, що по економіці розвинутих країн зіставний рівень цін по компонентах ВВП досить незначно відхиляється від зіставного рівня цін у цілому по ВВП. Особливе значення для економічного розвитку країни має сектор інвестиційних товарів, відповідно, компонент ВВП «валове нагромадження основного капіталу».

Так, весь розглянутий відрізок часу в економіці Німеччини зіставний рівень цін по валовому нагромадженню основного капіталу дещо перевищував відповідний показник по ВВП. В економіці Японії спостерігалась інша тенденція: у період 1999–2005 рр. показник зіставного рівня цін по валовому нагромадженню основного капіталу був менший, ніж аналогічний показник по ВВП, а у період 2005–2011 рр. тенденція змінилася на протилежну.

Інакше виглядає економіка менш розвинутих країн. В економіці Польщі, РФ, Білорусі, України зіставний рівень цін по компоненту валового нагромадження основного капіталу значно перевищує аналогічний показник по ВВП. Таке перевищення зберігається протягом усього періоду спостереження. так, в економіці України у 1999 році зіставний рівень цін по ВВП складав 17 %, тоді як по валовому нагромадженню основного капіталу — 40 %, у 2005 році відповідні показники склали 33 і 55 %, а у 2011 році вже 43 і 86 %. Останнє співвідношення означає, що у секторі інвестиційних товарів українська валюта у два рази дорожче, ніж у середньому по економіці. Подібна ситуація властива і економіці Білорусі, де відповідні показники склали у 2011 році 34 і 72 %, тобто у секторі інвестиційних товарів білоруська

Таблиця 5.12
 Зіставний рівень цін по основних компонентах ВВП (відношення паритету купівельної спроможності до валютного курсу долара США; у відсотках)

	1999		2005		2011	
	ВВП	Фактичне кінце вє спо- живання домашніх госпо- дарств	ВВП	Фактичне кінце вє спо- живання домашніх госпо- дарств	ВВП	Фактичне кінце вє спо- живання домашніх госпо- дарств
	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу	Вало вє нагро- вє маджєння осно- вного капіталу
Японія	142	151	118	117	107,5	109,1
Німєччина	104	102	111	109	108	109
Польща	45	42	59	57	62	59
РФ	22	22	45	39	59	51
Білорусь	36	30	34	27
Україна	17	16	33	27	43	36
						110,2
						114
						82
						95
						72
						86

Джерело: складено на основі даних таблиці [141, с. 23–27], [121, с. 24–29], [78, с. 700–710].

валюта більше, чим у два рази дорожче, ніж у середньому по економіці. Ще яскравіше розглянута тенденція проявляється в економіці РФ, де відповідні показники у 2011 році склали 59 і 95 %. Таке співвідношення означає, що у секторі інвестиційних товарів російська валюта максимально наблизилась до офіційного курсу обміну, тобто у цьому секторі по суті діють світові ціни.

Весь проведений аналіз зіставних показників необхідний для того, щоб виявити реальний стан справ у секторі нагромадження основного капіталу. Показники нагромадження основного капіталу, розраховані у національній валюті як частини ВВП виглядають такими ж як і у розвинутих країнах. З даних таблиці 5.13 видно, що у 2005 році нагромадження основного капіталу в Україні складало 22,0 % ВВП, в Білорусі — 26,4 %, в РФ — 17,5 %.

Подібна структура ВВП властива розвинутим країнам. Підтримуються такі масштаби нагромадження основного капіталу досить тривалий час, проте відставання від розвинутих економік не скорочується. Частіше цей факт пояснюють різницею в ефективності виробництва, пов'язують з меншою продуктивністю праці. Але якщо розрахувати структуру ВВП на основі паритету купівельної спроможності, картина стає іншою.

Таблиця 5.13

Нагромадження основного капіталу, % от ВВП

	2005		2011	
	Національна валюта	ПКС	Національна валюта	ПКС
Німеччина	17,4	16,3	18,1	7,24
Японія	23,1	22,0	20,6	20,0
Польща	18,2	14,3	20,2	15,3
Росія	17,5	11,6	20,8	12,9
Білорусь	26,4	15,8	37,8	17,8
Україна	22,0	13,1	18,6	9,3

Джерело: складено на основі даних таблиці [141, с. 23–27], [121, с. 24–29].

Частка нагромадження основного капіталу у ВВП менше, ніж в розвинутих країнах. Причому відставання по валовим обсягам нагромадження за період 2005–2011 роки збільшилось. Так, за паритетом купівельної спроможності частка валового нагромадження основного капіталу в економіці України складала у 2005 році 13,1 %, а у 2011 році — лише 9,3 %. Такий малий обсяг нагромадження основного ка-

піталу не властивий індустріальній економіці. Саме малими обсягами нагромадження основного капіталу можна пояснити втрату вітчизняною економікою свого індустріального потенціалу.

Для якісної характеристики можливостей індустріального ривка у сучасних умовах велике значення має науково-технічний прогрес. Для характеристики можливостей індустріального ривка вітчизняної економіки, необхідно виявити ступінь впливу науково-технічного прогресу на розвиток суспільного виробництва.

Примітивізація галузевої структури вітчизняної економіки зменшує потребу виробництва у наукових розробках, у інноваціях. Так, за період з 1990 до 2013 р. загальний обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт у грошовому виразі у фактичних цінах зріс у десять разів, але при цьому питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП знизилася з 1,36 до 0,77. Дані показані у таблиці 5.14.

Зіставлення питомої ваги обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП України з аналогічним середнім показником по 27 країнах Євросоюзу показує, що економіці Європейських країн властиве неухильне зростання цього показника (таблиця 5.15). В економіці Європейських країн питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП зросла з 1,82 у 2005 році до 2,08 у 2012, при цьому у країни-лідера науково-технічного прогресу — Німеччині, цей показник був вище, ніж у середньому, він зріс за відповідний період часу з 2,51 до 2,98. Зростає цей показник і в економіці Польщі, яка не відноситься до лідерів технічного прогресу, проте питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у її ВВП постійно зростає, сягнувши за відповідний період часу з 0,57 до 0,90.

Все це свідчить про те, що промисловий капітал в економіці України ще не зміцнив своїх позицій, ще не нагромаджуються ресурси для ривка у суто кількісному вимірі.

З 2000 до 2013 року питома вага підприємств, що займалися інноваціям зменшилася з 18,0 % до 11,2 у 2006 році, а потім дещо зросла, до 16,8 % у 2013 (табл. 5.16). Таким чином, у виробників потреба у інноваціях скоріше зменшується, ніж зростає.

Ще нижче питома вага підприємств, що впроваджували інновації. Як видно з таблиці 5.17 питома вага підприємств, що впроваджували інновації, коливалась протягом останніх п'ятнадцяти років від 8,2 % у 2005 році, до 14,8 % у 2000 році. Так само, як і по здійсненню інновацій, по їхньому упровадженні теж тенденція скоріше до скорочення, ніж до зростання.

Таблиця 5.14

Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт, млн грн

Роки	Всього, у фактичних цінах	Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП
1996	1111,7	1,36
1997	1263,4	1,35
1998	1269,0	1,24
1999	1578,2	1,21
2000	1978,4	1,16
2001	2275,0	1,11
2002	2496,8	1,11
2003	3319,8	1,24
2004	4112,4	1,19
2005	5160,4	1,03
2006	5354,6	0,95
2007	6700,7	0,85
2008	8538,9	0,85
2009	8653,7	0,86
2010	8995,9	0,83
2011	...	0,74
2012	10558,5	0,75
2013	11161,1	0,77
2014*	10950,7	0,69
2015*	12611,0	0,64

* Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: складено на основі даних [21].

Таблиця 5.15

Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП

	ЄС 27	Німеччина	Польща
2005	1,82	2,51	0,57
2006	1,84	2,54	0,56
2007	1,84	2,53	0,57
2008	1,91	2,69	0,6
2009	2,01	2,82	0,67
2010	2,01	2,8	0,74
2011	2,05	2,89	0,76
2012	2,08	2,98	0,90

Джерело: складено на основі даних [63, с. 82, 83, 157].

Інноваційна активність

Роки	Питома вага підприємств, що займалися інноваціями, %
2000	18,0
2001	16,5
2002	18,0
2003	15,1
2004	13,7
2005	11,9
2006	11,2
2007	14,2
2008	13,0
2009	12,8
2010	13,8
2012	17,4
2013	16,8
2014	
2015	17,3
2016	18,9

Джерело: складено на основі даних [63].

Особливу увагу привертає той факт, що питома вага реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції має стійку тенденцію до падіння. Так, вона складала 6,8 % у 2001 році і поступово знизилася до 2,4 % у 2013 році, тобто у 2,8 рази. При цьому можливо відзначити як позитивний момент зростання впроваджених нових технологічних процесів, у тому числі і маловідходних та ресурсозберігаючих. Однак цей процес іде занадто повільно. Також стійкою тенденцією до падіння відзначено освоєння виробництва інноваційних видів продукції, тобто саме той показник, який характеризує швидкість науково-технічного прогресу у його втіленні у виробництво. Навіть виробництво нових видів техніки з 2000 року до 2013 зросло лише з 631 одиниць до 809 одиниць, тобто на 28 %. Все це свідчить про те, що вітчизняні підприємства не мають економічної необхідності в удосконаленні технологій, товарів.

Ще сумніші данні статистики про якість розробок вітчизняної науки. Так, із загального обсягу реалізованої інноваційної продукції промисловості України у 2013 році новою для ринку було лише 34,5 %, тоді як 65,5 % складала продукція, що була новою тільки для підприємства [63, с. 200]. У 2012 році співвідношення цих видів продукції складало відповідно 40,1 % і 59,9 % [63, с. 201].

Таблиця 5.17

Впровадження інновацій на промислових підприємствах¹

Рік	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджено нових технологічних процесів, од.		Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, ¹ наймен.		Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової, %
		Разом	мало-відходні, ресурсозберігаючі	Усього	нові види техніки	
2000	14,8	1403	430	15323	631	...
2001	14,3	1421	369	19484	610	6,8
2002	14,6	1142	430	22847	520	7,0
2003	11,5	1482	606	7416	710	5,6
2004	10,0	1727	645	3978	769	5,8
2005	8,2	1808	690	3152	657	6,5
2006	10,0	1145	424	2408	786	6,7
2007	11,5	1419	634	2526	881	6,7
2008	10,8	1647	680	2446	758	5,9
2009	10,7	1893	753	2685	641	4,8
2010	11,5	2043	479	2408	663	3,8
2012	13,6	2188	554	3403	942	3,8
2013	13,6	1576	502	3138	809	3,3
2014 ²	12,1	1743	447	3661	1314	2,5
2015 ²	15,2	1217	458	3136	966	1,4
2016 ²³	16,6	3489	748	4139	1305	...

¹ До 2003 року нових видів продукції.

² Дані наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

³ Дані наведені за результатами державного статистичного спостереження за формою № ІНН «Обстеження інноваційної діяльності підприємств за період 2014–2016 років» (за міжнародною методологією).

Джерело: складено на основі даних [21].

У 2016 році інноваційно активними промисловими підприємствами було впроваджено 4139 інноваційних видів продукції, з яких лише 978 (23,6 %) були новими для ринку, а 3161 були новими лише для

підприємства. Із загальної кількості впровадженої продукції — 1305 одиниць нових видів машин, устаткування, приладів, апаратів тощо, лише 22,3 % були новими для ринку [62, с. 84].

З досвіду розвинутих країн відомо, що радикальними інноваціями займаються, як правило, піонери науково-технічного прогресу, які упродовж визначеного періоду часу залишаються малими підприємствами. З цієї точки зору, малі підприємства у середньому по економіці України не стали ще генераторами інновацій. Як видно з таблиці 5.18, частка реалізованої продукції, яка була новою для ринку, як для малих, так і для великих підприємств у 2010 та 2012 роках залишилася приблизно на однаковому рівні — усього 5,5–6,4 %. Проте малі підприємства більш активно освоювали нові для себе види продукції — 21,4–23,8 % проти 12,1–12,7 % у великих за цей же період. Так само і для промисловості. Виявити лідерство малих підприємств, або, навпаки, великих — неможливе. Так само і відносно частки реалізованої продукції, яка була новою для підприємства. Для малих підприємств у промисловості вона складала 23–24,5 %, тоді як для великих — лише 11,1–11,4 %.

Таблиця 5.18

Розподіл реалізованої інноваційної продукції, підприємствами з технологічними інноваціями, за рівнем новизни за розміром підприємств (% до загального обсягу реалізованої продукції)

	Частка реалізованої продукції					
	нова для ринку		нова для підприємства		незмінена або поверхнево модифікована	
	2010	2012	2010	2012	2010	2012
Усього:	5,1	5,5	21,2	13,0	73,7	81,4
малі	5,5	6,4	23,8	21,4	70,7	72,2
середні	2,0	5,2	62,2	17,1	35,8	77,7
великі	5,8	5,5	12,1	12,7	82,0	81,8
Промисловість:	5,1	7,3	11,6	11,9	83,3	80,8
малі	7,3	5,0	24,5	23,0	68,3	72,0
середні	6,4	4,5	18,4	18,4	75,2	77,1
великі	4,9	7,5	11,1	11,4	84,0	81,1

Джерело: складено на основі даних [63, с. 227].

Все це свідчить, що з погляду якісних характеристик промислового капіталу, економіка України досить суттєво відстає від вимог часу. Глобальний характер конкуренції в сучасних умовах призводить

до того, що інноваціями слід вважати не те, що є новим в місцевому масштабі, для даного національного ринку, а те, що відрізняється принциповою новизною для глобальної економіки. У протилежному випадку, зусилля інженерів, технологів будуть спрямовані на те, щоб відкрити вже відомі речі. Такий тип розвитку прирікає країну на довге відставання.

Наведені дані про інновації свідчать саме про такий периферійний рівень розробок, з якими неможливо зробити ставку на випуск найновітніших видів продукції.

Специфіка сучасного економічного розвитку і темп розвитку технологій дозволяють країнам, що відстали у технічному та технологічному розвитку, у випадку, якщо вони застосують сучасні технології, пропустити цілі стадії технологічного прогресу, економлячи величезні ресурси. Класичним прикладом є сфера зв'язку і комунікацій: сьогодні Україна має один з найвищих рівнів мобільної телефонізації у світі — 67 одиниць на людину [21]. Такого рівня вона не змогла б забезпечити, якби базовим напрямком розвитку стала інтенсифікація кабельного зв'язку, а не ставка на новітню технологію.

Класичними прикладами успішної підготовки індустріального ривка можуть бути економіки Японії у 1960-ті роки, Південної Кореї у 1970-ті, Китаю у 1980-ті та протягом більшої частини 1990-х років. В цей період у цих країнах застосовувалися такі інновації, як удосконалення вже існуючих технологій, перейняття передових зразків техніки та продукції. Такий тип інновацій здійснюється із великою швидкістю, а інноваторами виступають в основному самі працівники компанії-лідерів. Цей вид інновацій не вимагає спеціальних зусиль для свого розвитку — достатньо лише нормальної ринкової економіки, яка підкоряється законам конкуренції. На противагу цьому, для переходу до сучасного інноваційного виробництва як генератора принципово нового, необхідне створення відповідного соціального механізму, в основі якого лежить формування науково-дослідних співтовариств, спроможних визначати перспективні напрями нових розробок, забезпечення їхнього проведення необхідним обладнанням та фінансовими ресурсами. Такі розробки вимагають високих витрат на створення самої технології або досвідного зразка продукції, але потім допускають вкрай низьку собівартість продукту в ході його масового виробництва. Звідси випливає, що лідерство у сфері сучасних інновацій потребує попередньої підготовки, до нього треба поступово просуватися, послідовно проходячи необхідні етапи розвитку.

Україна не має сьогодні такого масового індустріального виробництва, яке могло би бути базою для розгортання наукових досліджень, дослідно-конструкторських розробок. У своєму нинішньому стані Україна, економіка якої включена у глобальний індустріальний ланцюжок лише у якості постачальника продукції низького ступеня обробки, навряд чи зможе правильно визначити ті точки технологічного росту, які потрібно розвивати. За таких умов однобічним поглядом є уявлення про те, що технологічне відставання України виникає від хронічного недофінансування наукових досліджень і розробок. Наведені вище статистичні дані свідчать, що зусилля науковців зосереджені на застарілих напрямках. Без чинного індустріального базису, що дозволяє комерціалізувати винаходи, неможливо отримати від них користь.

Проведене зіставлення реальних розмірів нагромадження в економіці України та в розвинутих економіках свідчить про значне відставання вітчизняної економіки. Не дозволяє зробити індустріальний ривок низька норма валового нагромадження основного капіталу. Перешкоджає прискорити якісні зміни в економіці і досить висока частка примітивної продукції у промисловому виробництві, яка свідчать про відсталу, примітивну структуру промислового виробництва. Така структура робить вітчизняну економіку залежною від світового ринку в найважливішій ланці — забезпеченні виробництва сучасним обладнанням, високоефективними засобами праці. Довгострокові зміни в економіках розвинутих країн, країн наздоганяючого типу зростання свідчать, що позиції промислового капіталу там посилюються. Так само вони мають посилюватися й у вітчизняній економіці. Для цього промисловий капітал та сфера матеріального виробництва мають стати об'єктами державної підтримки. При цьому головним напрямом такої підтримки має бути створення інститутів розвитку.

**БАНКІВСЬКИЙ ТА РЕАЛЬНИЙ СЕКТОРИ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ОЦІНКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ
І ДЕТЕРМІНАНТ РОЗВИТКУ**

**6.1. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ
ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ**

Сучасні тенденції розвитку банківництва зумовлені необхідністю подолання негативного впливу глобалізації й кризових явищ на світові та національні фінансові ринки. Руйнівні наслідки світової фінансової кризи спричиняють несприятливе для функціонування вітчизняних банків зовнішнє середовище, яке ускладнюють нестабільні соціально-економічні та геополітичні чинники. У цьому зв'язку особливого значення набуває забезпечення фінансовими ресурсами економічного зростання нашої держави. Сучасний період діяльності банківської системи України характеризується катастрофічним рівнем фактичних та очікуваних збитків, значними змінами у формуванні та перерозподілі фінансових ресурсів, скороченням іноземних інвестицій, у тому числі й у фінансову сферу, структурними зрушеннями та жорсткою державною політикою реформування банківського сектору. Однією з головних проблем залишається низька здатність банківської системи України до виконання однієї з основних функцій — трансформації залучених коштів (насамперед, заощаджень населення) у довгостроковий інвестиційний ресурс економічного зростання. Саме тому питання оцінки взаємозв'язку між стабільністю розвитку банківської системи та економічним зростанням набувають особливої актуальності.

Взаємозв'язок економічного зростання та розвитку фінансової системи вивчав ще на початку ХХ ст. Й. Шумпетер (1912 р.), який доводив роль банківської системи в забезпеченні приросту національного доходу шляхом ефективного інвестування [117, с. 63]. Сучасні емпіричні дослідження цього взаємозв'язку поділяють за такими основними напрямками:

– перевага пропозиції (supply-leading) (коли фінансовий розвиток визначає економічне зростання);

– слідування за попитом (demand-following) (коли економічне зростання визначає рівень розвитку фінансового ринку);

– так званий «змішаний зв'язок» (коли чіткого причинно-наслідкового зв'язку між цими економічними змінними встановити неможливо).

Серед авторів наукових праць, які доводять перевагу пропозиції (перший із зазначених підходів), варто виокремити Р. Левіна, М. Тіеля та П. Уотчела [128; 152; 153]. На їхню думку, роль фінансового сектору полягає в перерозподілі ресурсів на користь сучасних зростаючих секторів, які мають забезпечити розвиток економіки держави. Прихильники другого з названих напрямів вважають, що економічне зростання спричиняє розвиток фінансового сектору у випадку приросту національного доходу, оскільки збільшуватиметься попит на зовнішні (кредитні) ресурси з боку підприємств промисловості. Ці висновки підтверджуються дослідженнями таких учених як Дж. Робінсон, Р. Масіш, А. Масіш та інші [133; 144]. Водночас науковці М. Оdedokun, К. Луїнтел і М. Хан пишуть про двосторонній зв'язок між розвитком фінансового сектору та економічним зростанням: фінансовий сектор сприяє економічному розвитку, а економічне зростання спричиняє подальший розвиток економіки [136; 130].

Лауреат Нобелівської премії Дж. Стігліц поглиблює ці питання і додає ще й інші чинники, які пов'язують фінансовий ринок та економічне зростання: лібералізація ринків, законодавче регулювання, стійкість економічних систем до потрясінь [147].

Вітчизняні вчені А. Гальчинський, В. Геєць та інші [14; 15; 29]) у своїх працях також досліджують проблеми забезпечення економічного зростання, приділяють увагу питанням впливу фінансового сектору на розвиток економіки. Водночас необхідно констатувати про недостатність емпіричних досліджень, присвячених питанням кількісного взаємозв'язку між розвитком банківської системи країни, її здатністю до поглинання негативних зовнішніх шоків (стабільністю) та економічним зростанням.

Отже, необхідно визначити, яку роль у забезпеченні сталого економічного зростання відіграє банківська система. Для цього проаналізуємо розвиток теоретичних та емпіричних досліджень, встановимо причинно-наслідкові зв'язки між зростанням економіки України, розвитком і ефективністю банківської системи, оцінимо детермінанти економічного зростання в Україні. Взаємозв'язок розвитку фінансового сектору та економічного зростання розглядали багато вчених-економістів (табл. 6.1).

**Аналіз досліджень взаємозв'язку розвитку фінансового сектору
та економічного зростання**

Період дослідження (роки)	Автори, рік дослідження	Країни, де проводилося дослідження	Змінні та методи дослідження	Результати
1976–1993	Р. Левін, С. Зервос, 1998	36 країн світу	Збільшення випуску, чинники фондового ринку (зростання ринку капіталів, ринкова капіталізація, обсяги торгів, волатильність); банківські змінні (обсяги кредитування), заощадження. Побудова регресії	Фінансовий ринок впливає на економічний розвиток. Розмір, волатильність та інтегрованість фондового ринку неістотно впливають на зростання. Приватні заощадження значно не впливають на жоден з показників
1975–2000	Дж. Сталій, 2000	Теоретичний аналіз, який базується на дослідженнях, проведених у різних країнах		Лібералізація ринків капіталу призводить не до зростання, а до нестабільності
1993–2000	Т. Коіву, 2002	25 країн з перехідною економікою	Динаміка ВВП. Чиста процентна маржа. Кредити приватному сектору. Побудова регресії. Тест Грейнджера	Процентний спред з високим рівнем значущості негативно впливає на економічне зростання. Збільшення кредитів неістотно впливає на економічне зростання
1960–2000	Хшин-Ю Ліанг, А. Рейчерт, 2006	Країни, що розвиваються, і розвинуті країни	Тест Грейнджера, рівняння виробничої функції Олдедуна	Фінансовий розвиток визначає економічне зростання. Тенденція заміни підходу переваги пропозиції підходом слідування за попитом під впливом циклічних коливань

Період дослідження (роки)	Автори, рік дослідження	Країни, де проводилося дослідження	Змінні та методи дослідження	Результати
1960–2007	П. Руссо, П. Уотчел, 2008	84 країни	ВВП на душу населення, показники грошової маси (МЗ; МЗ–М1); кредити приватному сектору. Побудова регресії	Фінансовий розвиток визначає економічне зростання. Цей зв'язок послаблюється внаслідок економічних циклів та лібералізації фінансових ринків

Джерело: складено авторами на основі [147; 125; 131; 145].

Одними з перших сучасних досліджень зв'язку економічного зростання та розвитку фінансового ринку є праці Р. Левіна і С. Зерваса. Науковці аналізували в дані 36 країн, різних за рівнем доходу та розвитку. За результатами побудови рівняння регресії та обґрунтування часових лагів встановлено, що ліквідність фондового ринку та розвиток банківської діяльності позитивно впливають на зростання економіки, капіталізацію і покращують продуктивність, навіть з урахуванням економічних та політичних чинників [129].

Зауважимо, що у 2000 р. Дж. Стігліц опублікував працю, в якій на основі аналізу результатів досліджень інших науковців довів, що лібералізація ринку капіталів не спричиняє економічного зростання, а призводить до нестабільності [147].

Хшин-Ю Ліанг та Л. Рейчерт [131] дійшли висновку, що у 1996–2000 рр. як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються, домінував підхід, який ґрунтувався на тому, що фінансовий розвиток визначає економічне зростання, причому зв'язок є сильнішим у перехідних економіках. Проте в результаті розвитку міжнародної торгівлі та глобалізації напрям і щільність зв'язку між досліджуваними змінними в перехідних та розвинутих економіках вирівнюються. Водночас автори констатують, що, по-перше, напрям зв'язку залежить від стадії економічного циклу, і по-друге, існує тенденція заміни підходу переваги пропозиції підходом слідування за попитом.

Окремо варто сказати про дослідження, що проводилося для перехідних економік, до яких належить і українська. До показників, які визначають рівень розвитку фінансового сектору, Т. Коіву відносить

динаміку кредитів, наданих приватному сектору, і динаміку маржі між ставками за активними і пасивними операціями. Було виявлено негативний вплив процентного спреда на рівень економічного зростання, проте істотного впливу кредитування приватного сектору на зростання ВВП не встановлено. Отримані результати автор пояснює частими кризами в перехідних економіках [125].

Вплив кризових явищ на взаємозв'язок між розвитком фінансового сектору як та економічним зростанням також зазначають П. Руссо та П. Уотчел [145]. Крім того, вчені вказують на його послаблення в межах окремих економік через лібералізацію ринків капіталу. Проте в цілому висновок робиться на користь впливу фінансового ринку на економічне зростання.

З урахуванням неоднозначних результатів, отриманих вченими різних країн у різні періоди розвитку світової та національних економік, особливого значення набувають питання вивчення взаємозв'язку між зростанням економіки та розвитком фінансового сектору. В аналізованих дослідженнях як змінні використовувалися показники, що характеризують стан фондового ринку та банківського сектору. Водночас слід сказати про специфіку фінансового сектору економіки України: недостатній рівень розвитку фондового ринку, неістотна частка небанківських фінансово-кредитних установ зумовлюють домінуючу роль банківської системи. Саме тому в подальшому дослідженні визначатиметься роль банківської системи, її стабільності та ефективності у формуванні передумов сталого економічного розвитку.

6.2. АНАЛІЗ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ЗРОСТАННЯМ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА РОЗВИТКОМ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

Для досягнення поставленої мети дослідження слід навести визначення поняття «реальний сектор економіки». У найбільш загальному вигляді воно означає сукупність галузей, які здійснюють вклад у створення доданої вартості і формують валовий внутрішній дохід. Тривалий час до реального сектору відносилися лише галузі матеріального виробництва, проте нині поняття «реальний сектор» є ширшим і включає галузі, які виробляють матеріальні та нематеріальні товари і послуги, що не належать до фінансового сектору економіки

[12]. Іншими словами, реальний сектор економіки формують як галузі матеріального виробництва, так і сфера послуг.

На основі напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених-економістів щодо кількісної оцінки взаємозв'язку між рівнем економічного зростання та розвитком фінансового сектору і наявної інформаційної бази, виокремимо такі статистичні показники:

1) для оцінки зростання економіки:

– зростання ВВП (джерело — щорічні дані з 1991 р., дані НБУ);

– зростання ВВП (джерело — дані НБУ; щоквартальні дані з 2005 р.);

– індекс промислової продукції (ІПП) характеризує зміну створеного в промисловості обсягу ВДВ за періоди, обрані для порівняння¹ (джерело — щомісячні дані НБУ, з усуненням сезонних коливань);

– індекс споживчих цін (ІСЦ) використовувався для коригування темпів зростання показників (джерело — щорічні, щомісячні та щоквартальні дані Державної служби статистики України, у процентах до відповідного періоду попереднього року);

2) для оцінки розвитку банківської системи (темпи зростання або зниження, у процентах до відповідного періоду минулого року) використано статистичні дані щомісячних показників:

– кредити, надані резидентам;

– кредити, надані нефінансовим корпораціям;

– кредити, надані клієнтам, у тому числі кредити суб'єктам господарювання як окремих показників;

– чисті активи (скориговані на резерви за активними операціями);

– загальні активи (не скориговані на резерви за активними операціями).

Необхідно сказати, що ІПП характеризує динаміку, насамперед, у сфері матеріального виробництва, але, як зазначалося вище, поняття реального сектору економіки є більш широким, проте використання саме цього показника зумовлене таким. По-перше, порівняльні дані щодо динаміки ВВП є лише за період 2005–2016 рр. у щоквартальному розрізі, що істотно скорочує кількість спостережень і практично унеможливує дослідження взаємозв'язків на

¹ Методика розрахунку інтегрального індексу виробництва (враховуючи індекси промислової та будівельної продукції): Наказ Державного комітету статистики України від 02.08.2005 р. № 224 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/05/metod_91.pdf.

різних етапах (наприклад, модель за період 2009–2016 рр. включала б усього 20–23 спостережень). По-друге, у сучасних умовах необхідності підтримання розвитку експортоорієнтованих галузей забезпечення промисловості кредитними ресурсами і набуває особливої актуальності. Варто додати, що всі перелічені показники як в ілюстративному матеріалі, так і при проведенні розрахунків, наведено у процентах.

Динаміку основних показників, що характеризують розвиток економіки та банківської системи України, подано на рисунку 6.1.

Як свідчать дані рисунка 6.1, період до 1996 р. характеризувався високими темпами інфляції та зниженням ВВП, проте з 1997 р. і до розгортання кризи 2008 р динаміку більшості показників можна вважати позитивною; у 2008–2015 рр. динаміка показників є вкрай нестабільною. Варто зауважити, що темпи зростання обсягів наданих кредитів у період 2000–2007 рр. значно перевищували динаміку ВВП. Взаємозв'язок між досліджуваними показниками ілюструють дані таблиці 6.2 і 6.3.

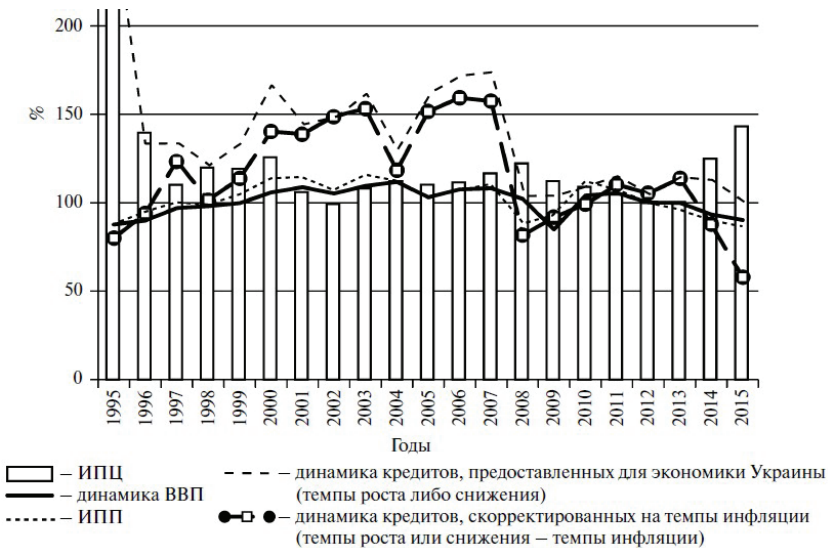

Рис. 6.1. Динаміка основних показників, що характеризують розвиток економіки та банківської системи за період 1995–2015 рр.

Джерело: складено авторами [64].

Дані таблиці 6.2 дозволяють зробити такі висновки: високі темпи інфляції період 1992–1994 рр. спричинили показники значного приросту кредитів, наданих для економіки України, виключені з подальших досліджень як аномально великі спостереження. На основі даних таблиці 6.2 можна зробити висновок, що найбільш щільний зв'язок існує між показниками зростання економіки (ВВП та ІПП) і зростанням наданих Україні кредитів, скоригованих на темпі інфляції.

Таблиця 6.2

Матриця парних коефіцієнтів кореляції за період 1992–2015 рр. (щорічні дані, %)*

Змінні	ВВП	ІПП	ТзрКр	ТзрКр (ІСЦ)
ВВП	1			
ІПП	0,89	1		
ТзрКр	-0,36	-0,23	1	
ТзрКр (ІСЦ)	0,3	0,16	-0,38	1

Таблиця 6.3

Матриця парних коефіцієнтів кореляції за період 1995–2015 рр. (щорічні дані, %)*

Змінні	ВВП	ІПП	ТзрКр	ТзрКр (ІСЦ)
ВВП	1			
ІПП	0,84	1		
ТзрКр	0,06	0,14	1	
ТзрКр (ІСЦ)	0,74 **	0,78	0,35	1

Примітка: ВВП — динаміка валового внутрішнього продукту; ТзрКр — динаміка кредитів, які надано для економіки України (темпи зростання чи зниження); ТзрКр(ІСЦ) — динаміка кредитів, скоригованих на темпі інфляції.

* Розроблено авторами.

** Тут і далі напівжирним шрифтом виділено найбільш значущі і точні моделі.

Високий коефіцієнт кореляції між динамікою ВВП та ІПП вказує на взаємозамінність цих змінних: для збільшення кількості спостережень можна використовувати ІПП як індикатор економічного зростання. Для обґрунтування показника який найбільше впливає на економічне зростання, побудовано матрицю кореляції між індексом промислового виробництва і показниками, що характеризують розвиток банківської системи України (табл. 6.4).

Як свідчать дані проведеного кореляційного аналізу, найщільніший взаємозв'язок існує між індексом промислового виробництва і динамікою чистих активів банківської системи. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що чисті активи скориговані на рівень кредитного ризику і тому повніше (порівняно з кредитним портфелем) характеризують розвиток банківської системи. На основі зазначеного у подальшому дослідженні аналізуватиметься взаємозв'язок між рівнями ІПП та чистих активів банків України (рис. 6.2).

Таблиця 6.4

**Матриця парних коефіцієнтів кореляції між показниками,
що характеризують економічне зростання та розвиток банківської системи
України, за період 2006–2016 рр. (щомісячні дані)**

Змінні	ІПП	КР	КНфК	АЧ	АЗ	ККл	КСГ
ІПП	1						
Кредити, надані резидентам (КР)	0,453	1					
Кредити, надані не-фінансовим корпораціям (КНфК)	0,398	0,987	1				
Активи чисті (АЧ)	0,603	0,976	0,949	1			
Активи загальні (АЗ)	0,521	0,982	0,963	0,989	1		
Кредити клієнтам (ККл)	0,498	0,975	0,950	0,965	0,962	1	
Кредити суб'єктам господарювання (КСГ)	0,473	0,983	0,974	0,967	0,964	0,968	1

Розроблено авторами.

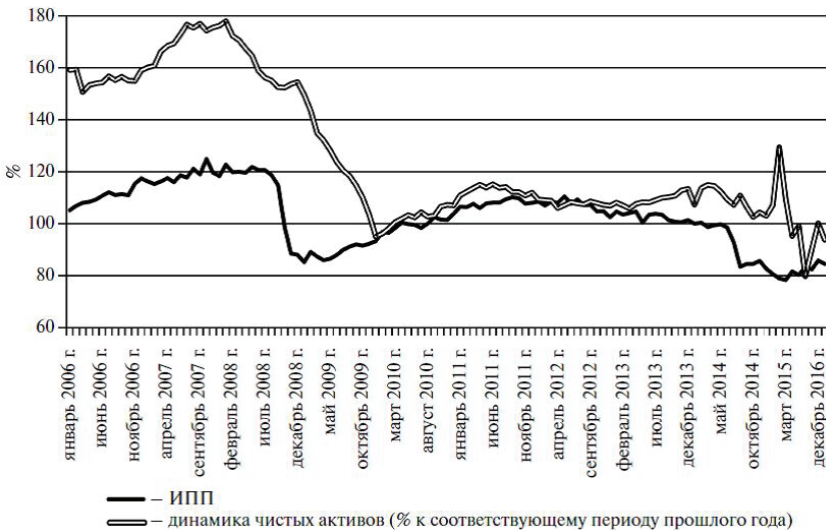

Рис. 6.2. Динаміка ІПП і чистих активів банків України у 2006–2016 рр.

Джерело: складено авторами [64], [70].

Як видно з рисунка 6.2, період з 2006 р. до середини 2008 р. характеризувався зростанням обох досліджуваних секторів — банківського та промислового. Водночас кризові явища 2008 р. призвели до істотного скорочення показників, а в окремих випадках — до суперечливої динаміки (зростання активів на фоні зменшенні ІПП). Тому кореляційно-регресійний аналіз варто здійснювати як за весь період так і за окремими етапами.

Для оцінки причинно-наслідкових зв'язків між зростанням економіки України та розвитком банківської системи використовуємо тест Грейнджера, який полягатиме у перевірці гіпотез для рівнянь:

$$Growth_t = C + a_1 + Growth_{t-1} + b_1 Bank_{t-n} + e_t; \quad (1)$$

$$Bank_t = C + a_1 Bank_{t-n} + b_1 Growth_{t-n} + e_t. \quad (2)$$

де $Growth_t$ — змінна економічного розвитку у період t (динаміка ВВП та індекс промислового виробництва); $Bank_{t-n}$ — змінна розвитку фінансового ринку з лагом (зростання кредитів чи активів банківської системи); n — часовий лаг (у даному дослідженні — 1 місяць, 3 місяці, 6 місяців та 1 рік).

Нульова гіпотеза полягає в тому, що коефіцієнти при лагах 2-ї змінної дорівнюють нулю або є незначущими: $b_1 = 0$.

Значущість коефіцієнтів перевірятиметься за показником Р-значущості ($p/value$). Цей показник є «найменшим значенням рівня значущості, за якого нульова гіпотеза може бути відхилена для даної вибірки» [33, с. 90]. Найчастіше в економічних дослідженнях гіпотезу перевіряють з рівнем значущості 1 % (0,01), 5 % (0,05) та 10 % (0,1). Інакше кажучи, якщо рівень Р-значущості є меншим за 1 % (0,01), то нульова гіпотеза відхиляється з імовірністю 99 %. Отже, якщо нульова гіпотеза підтверджується для рівняння регресії (1), то розвиток банківського сектору не впливає на економічне зростання; якщо ж нульова гіпотеза підтверджується для рівняння регресії (2), то економічне зростання не впливає на розвиток банківської системи. Якщо нульова гіпотеза підтверджується для обох рівнянь регресії, то є інший чинник, який впливає на обидві досліджувані змінні. Результати тесту Грейнджера на зв'язок між економічним зростанням і розвитком банківської системи в Україні подано в таблиці 6.5.

Дослідження за період 1995–2015 рр. через недостатню кількість спостережень характеризується неістотним рівнем зв'язку (значення R^2 в обох випадках не перевищують 0,3). Як було сказано, порівняльні

Таблиця 6.5

Результати тесту Грейнджера на причинно-наслідковий зв'язок між економічним зростанням та розвитком банківської системи в Україні за період 1995–2016 рр.

Період (роки)	Характеристика вихідних даних	Лag(п)	Розвиток банківського сектору спричиняє економічне зростання (1)			Економічне зростання спричиняє розвиток банківського сектору (2)			Напрямки зв'язку		
			R^2	значущість (F)	P -значущість (b_1)	R^2	значущість (F)	P -значущість (b_2)			
1995–2015	Щорічні (20)	1 рік (ІСЦ)	0,21	<0,001	0,01	0,92	0,29	0,02	0,34	0,27	$G \rightarrow B$ (умовно)
2006–2016	Щомісячні (116)	1 місяць	0,94	<0,001	<0,001	0,96	0,96	<0,001	0,14	0,002	$G \rightarrow B$
2006–2016	Щомісячні (116)	1 місяць (ІСЦ)	0,94	<0,001	0,01	0,49	0,96	<0,001	0,19	0,003	$G \rightarrow B$
2006–2016	Щомісячні (115)	2 місяці	0,87	<0,001	0,004	0,82	0,95	<0,001	0,28	<0,001	$G \rightarrow B$
2006–2016	Щомісячні (114)	3 місяці	0,77	<0,001	0,011	0,67	0,94	<0,001	0,41	<0,001	$G \rightarrow B$
2006–2016	Щомісячні (111)	6 місяців	0,50	<0,001	0,02	0,51	0,88	<0,001	0,68	<0,001	$G \rightarrow B$
2006–2016	Щомісячні (111)	6 місяців (ІСЦ)	0,53	<0,001	0,12	0,01	0,83	<0,001	0,69	<0,001	$G \rightarrow B$
2006 – вересень 2008	Щомісячні (32)	1 місяць	0,78	<0,001	0,14	0,03	0,88	<0,001	-0,06	0,71	$B \rightarrow G$
2006 – вересень 2008	Щомісячні (30)	3 місяці	0,73	<0,001	0,19	0,01	0,53	<0,001	0,02	0,95	$B \rightarrow G$
Жовтень 2008 – січень 2017	Щомісячні (83)	1 місяць (ІСЦ)	0,93	<0,001	-0,09 (-0,03)	<0,001	0,96	<0,001	0,15 (0,24)	0,002 (0,003)	$G \rightarrow B$ (умовно)
Жовтень 2008 – січень 2017	Щомісячні (81)	3 місяці (ІСЦ)	0,88	<0,001	-0,15	<0,001	0,63	<0,001	0,28	<0,001	$G \rightarrow B$ (умовно)

Примітка: у дужках наведено кількість спостережень; за період ІСЦ — темпи зростання активів банківської системи додатово скориговано на ІСЦ; $G \rightarrow B$: динаміка виробництва спричиняє динамік банківської системи; $B \rightarrow G$: динаміка банківської системи спричиняє динаміку виробництва.
Розроблено авторами.

дані за показниками, які характеризують розвиток банківської системи України, у щомісячному розрізі доступні лише з 2005 р., а скоригований коефіцієнт детермінації є чутливим до кількості спостережень, тому зв'язок у даному випадку охарактеризовано як умовний. Водночас у першому випадку (розвиток банківського сектору спричиняє економічне зростання) нульова гіпотеза підтверджується з 92 %-вим рівнем значущості, тоді як у другому (економічне зростання спричиняє розвиток банківського сектору) — з 27 %-вим рівнем. Ураховуючи більш значущі статистичні показники другої моделі, висновок можна зробити на користь де; впливу економічного зростання на розвиток банківської системи.

Це підтверджується подальшим аналізом щомісячних даних у період 2006—2016 рр., причому рівень впливу підвищується із зростанням часового лага і при коригуванні темпів зростання або зниження кредитів на рівень інфляції. Таким чином, результати проведеного аналізу свідчать, що у цей період динаміка промислового виробництва спричиняє зміни активів банківської системи України, тобто підтверджено слідування банків за попитом з боку підприємств. У випадку зростання економічної активності збільшуватиметься і попит на банківські продукти з боку підприємств промисловості.

Водночас гіпотеза слідування за попитом спростовується при дослідженні взаємозв'язку між розвитком банківського та реально-го секторів економіки. Так, у період зростання (2006 р. — I півріччя 2008 р.) тестування за методом Грейнджера доводить зворотне: зростання активів банків спричиняє розвиток промислового виробництва. Проте за період з жовтня 2008 р. по січень 2017 р. напрям зв'язку знову змінюється: зростання ІПП веде до збільшення активів банків.

Необхідно зауважити, що сучасні дослідження [131] пояснюють такий перехід від підходу переваги пропозиції до слідування за попитом циклічним розвитком економіки та розвитком фінансових продуктів і послуг: клієнти банків, висуваючи нові вимоги до змісту та якості обслуговування, впливають на вектор розвитку та обсяги діяльності банківської системи. Водночас для банківської системи України пропонуємо й інше пояснення: банки на сучасному етапі розвитку не виконують притаманної їм функції акумулювання ресурсів (у тому числі заощаджень) і їх трансформування у ресурс довгострокового зростання економіки. Банки виконують цю функцію у відносно стабільні періоди розвитку, проте у кризових умовах залежать виключно від фінансового стану своїх найбільших корпоративних клієнтів і не

мають стимулів до розвитку. Отже, за результатами проведеного моделювання і тестування за методом Грейнджера встановлено, що на сучасному етапі розвитку банківська система України не забезпечує розбудови економіки — навпаки, стан банківської системи залежить від економічного зростання або спаду. Тому необхідно дослідити детермінанти економічного зростання в Україні та визначити, яким чином воно впливає на показники банківської системи.

6.3. ДЕТЕРМІНАНТИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

Сучасні науковці при дослідженні економічного зростання вивчають ряд економічних, соціальних, політичних та інституціональних чинників, які на нього впливають. Так, Р. Барро [108] проаналізував дані 100 країн за 30 років і дійшов висновку, що зростанню ВВП сприяють: його більш високий початковий рівень, відповідні рівні освіти, тривалості життя, більш низькі рівні народжуваності, державного споживання та інфляції, дотримання законів і покращення умов торгівлі. Менше, проте негативно, впливає рівень політичних свобод. До інституціональних чинників також варто додати безпеку дорожнього руху, рівні освіти жінок, демократії та корупції, дотримання законів, кількість революцій тощо [112]. Окремі дослідження обмежуються економічними чинниками: зростанням експорту, і нагромадженням капіталу та ПП [113], рівнем державного споживання, дефіцитом чи профіцитом державного бюджету та інфляцією [112]. Необхідно додати, що в більшості емпіричних досліджень найкращі статистичні показники мають моделі, де як змінні використано темпи зростання або зниження показників чи їх логарифми.

Для досягнення поставлених завдань протестуємо на причинно-наслідковій зв'язки динаміку ВВП і такі макроекономічні показники: зростання грошової маси; ІСЦ; динаміку співвідношення зовнішнього боргу і ВВП (рівень державного боргу); сальдо зовнішньої торгівлі та співвідношення експорту і ВВП; приплив іноземних інвестицій; рівень заощаджень і показник, що характеризує розвиток банківського сектору; процентний спред.

У дослідженні Т. Коіву [125] для оцінки якісного розвитку банківської системи використовується показник процентного спреду (різниця між ставками розміщення та залучення ресурсів), оскільки він дозволяє оцінити трансакційні витрати: передбачається, що знижен-

ня маржі пов'язане із скороченням операційних витрат, що сприятиме трансформації заощаджень в інвестиції, а також з поліпшенням стану позичальників. Отже, теоретично зв'язок між динамікою ВВП і спреду є негативним. За даними офіційної статистичної звітності НБУ та Державної служби статистики України побудовано регресійні моделі для оцінки причинно-наслідкових зв'язків між динамікою ВВП та економічними чинниками (табл. 5).

На основі аналізу взаємозв'язку між динамікою грошової маси (М3) і ВВП отримано такі результати: з часовим лагом у півроку збільшення грошової маси спричиняє уповільнення зростання ВВП, що можна пояснити взаємозалежністю інфляції та грошової маси; з лагом в I квартал — навпаки, зростання ВВП спричиняє приріст агрегату М3. Проте, з огляду на більший коефіцієнт у рівнянні ВВП (X) → М3 в цілому у період 2006–2016 рр. підтверджується гіпотеза слідування за попитом.

Зауважимо, що ІСЦ не впливає на динаміку ВВП: статистичні показники свідчать про незначущість цієї змінної. Це пояснюється залежністю як ТСЦ, так динаміки ВВП від зовнішніх шоків, які спричиняють скорочення ВВП і зниження національної грошової одиниці. Вплив ВВП на ІСЦ з лагом у I та II квартали, на нашу думку, можна описати так: позитивні тенденції у зростанні економік покращують очікування економічних суб'єктів, а відтак, інфляція зменшуватиметься, причому (не в останню чергу) за рахунок зміцнення гривні.

Проведене тестування свідчить, що динаміка ВВП впливає на динаміку державного боргу, а не навпаки. Отже, можна зробити висновок, що позитивна динаміка в розвитку економіки використовується для збільшення обсягів державних позик, а не для скорочення розмірів боргового навантаження.

У дослідженні визначено, що зростання співвідношення «експорт/імпорт» негативно впливає на динаміку ВВП. Ми вважаємо, що цей вплив зумовлений тим, що співвідношення залежить від коливань валютного курсу, зниження вартості гривні стимулюватиме експортерів до збільшення обсягів продажів і, відповідно, до зростання показника. Крім того, в українській економіці перед настанням кризових явищ, як правило, нагромаджується від'ємне сальдо платіжного балансу: після періодів економічного розвитку, коли в зовнішній торгівлі імпорт домінує над експортом, створюється максимально від'ємне сальдо і виникають кризи. Проте після кризи тенденція змінюється, а від'ємне сальдо торговельного балансу перетворюється на додатне [66].

Таблиця 6.6

Результати тесту Грейджера на причинно-наслідковий зв'язок між динамікою ВВП та потенціальними чинниками, що впливають на динаміку ВВП за період 2006–2016 рр. (шоквартальні дані)

Змінні	Часові лаги											
	залежна (Y)	незалежна (X)	I квартал			II квартал			I рік			
			P	R ²	K	P	R ²	K	P	R ²	K	
Динаміка ВВП	Грошова маса (МЗ)	0,11 (<0,01)	0,72	-0,1	<0,01 (<0,01)	0,72	-0,09	0,16 (0,36)	0,003	-0,15		
Грошова маса (МЗ)	Динаміка ВВП	< 0,01	0,89	0,51	<0,01	0,74	0,81	0,02<0,01	0,25	0,86		
Динаміка ВВП	ІСЦ	0,97 (<0,01)	0,7	0,002	0,71 (<0,01)	0,27	-0,03	0,69 (0,92)	-0,05	-0,05		
ІСЦ	Динаміка ВВП	0,09 (<0,01)	0,47	-0,28	0,06 (<0,01)	0,25	-0,38	0,74 (0,27)	0,015	-0,05		
Динаміка ВВП	Рівень державного боргу	0,59 (<0,01)	0,7	-0,03	0,96 (<0,01)	0,27	0,004	0,81 (0,95)	-0,05	0,03		
Рівень державного боргу	Динаміка ВВП	0,02 (<0,01)	0,85	0,25	< 0,01	0,7	0,56	<0,01	0,57	0,95		
Динаміка ВВП	Динаміка співвідношення «експорт/імпорт»	< 0,01	0,75	-0,19	<0,01 (<0,01)	0,4	-0,32	0,16 (0,33)	-0,05	-0,2		
Динаміка співвідношення «експорт/імпорт»	Динаміка ВВП	0,11 <0,01	0,28	-0,34	0,33 (0,05)	0,1	-0,24	0,6 (0,1)	-0,03	-0,14		

Примітка: P — рівень P-значущості коефіцієнта (у дужках — рівень значущості F-моделі; R² — нормований R-квадрат моделі; K — значення коефіцієнта при змінній, що тестується.

Джерело: складено авторами [64], [21].

Уточнити детермінанти приросту ВВП дозволяє тестування на зв'язок за допомогою методу Грейнджера за даними Світового банку¹ (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Результати тесту Грейнджера на причинно-наслідковий зв'язок між динамікою ВВП і потенціальними чинниками впливу у період 1992–2015 рр. (щорічні дані)

Змінні (логарифми показників)		Часовий лаг — 1 рік			
залежна (Y)	незалежна (X)	R ²	F	P	K
ВВП на душу населення	Грошова маса /ВВП	0,89	1,53E–10	0,16	0,24
Грошова маса / ВВП	ВВП на душу населення	0,84	4,76E–09	0,54	0,09
ВВП на душу населення	Валове нагромадження капіталу/ВВП	0,89	3,96E–10	0,70	–0,08
Валове нагромадження капіталу/ ВВП	ВВП на душу населення	0,54	0,000164	0,28	–0,06
ВВП на душу населення	Чистий приплив іноземних інвестицій/ ВВП	0,92	3,4896E–12	0,002	0,15
Чистий приплив іноземних інвестицій/ВВП	ВВП на душу населення	0,62	2,2596E–05	0,71	–0,08
ВВП на душу населення	Заощадження (% до ВВП)	0,45	0,002468	0,07	–0,22
Заощадження (% до ВВП)	ВВП на душу населення	0,29	0,020169	0,02	2,78
ВВП на душу населення	Експорт (% до ВВП)	0,90	4,17E–11	0,03	0,42
Експорт (% до ВВП)	ВВП на душу населення	0,59	5,10E–05	0,26	–0,05
ВВП на душу населення	Процентний спред	0,36	0,006	0,81	0,03
Процентний спред	ВВП на душу населення	0,90	8,07E–11	0,02	–0,34

Примітка: R² — нормований R — квадрат моделі; F — рівень значущості F; P — рівень P-значущості коефіцієнта; K- значення коефіцієнта при змінній, що тестується.

Розроблено авторами.

¹ World Development Indicators [Electronic resource]. — Access mode : [http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world development indicators#](http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world+development+indicators#).

Як свідчать дані таблиці 6.7, серед досліджуваних чинників лише два здійснюють вплив на економічне зростання: чистий приплив іноземних інвестицій і рівень експорту. Зміну напряму зв'язку між зростанням ВВП та показниками зовнішньої торгівлі зумовлено тим, що у попередньому дослідженні (див. табл. 6.6) використовувався показник, який характеризує сальдо, а в дослідженні, результати і якого наведено в таблиці 6.7, — співвідношення експорту і ВВП, з чого можна зробити висновок: значення мають обсяги торгівлі, а не сальдо.

Теоретично зростанню ВВП мало сприяти збільшення заощаджень, однак за результатами емпіричного дослідження вплив є зворотним — зростання ВВП спричиняє приплив заощаджень. На нашу думку, це пояснюється рядом причин: по-перше, приріст ВВП на душу населення означає підвищення добробуту нації, а відтак, і збільшення заощаджень; по-друге, внаслідок недостатньої довіри до банківської системи рівень заощаджень є чутливим до загальноекономічної ситуації, а оцінити фактичний обсяг заощаджень не завжди можливо; по-третє, не існує ефективних механізмів трансформування заощаджень населення в інвестиційний ресурс для розвитку економіки.

Оцінка причинно-наслідкових зв'язків між динамікою ВВП на душу населення і процентним середом підтверджує попередні висновки, що в Україні розвиток економіки впливає, відповідно, на розвиток банків, а не навпаки, тобто при економічному зростанні знижуватимуться процентні ставки, які віддзеркалюють рівень зовнішніх і внутрішніх ризиків банків. Отже, створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та розвитку експорту з покращенням його структури впливатиме, у свою чергу, на економічне зростання в Україні.

Оцінка причинно-наслідкових зв'язків між рівнем економічного зростання та розвитком банківської системи України за період 1995–2016 рр. проводилася за допомогою методу Грейнджера з часовим лагом 1 місяць, 2 місяці, 3 місяці, 6 місяців та 1 рік. До ключових результатів проведеного дослідження варто віднести висновок стосовно неспроможності сучасної банківської системи здійснювати позитивний вклад у забезпечення сталого економічного зростання, більше того — стабільність банківської системи залежить від макроекономічної ситуації. Водночас слід додати, що результати емпіричних досліджень є чутливими до стадії економічного циклу: якщо досліджувався період 2008–2009 рр., то результати свідчили про вплив еко-

номічного розвитку на банківський сектор, а у період 2006–2008 рр. напрям причинно-наслідкових зв'язків був зворотним. Зазначене, на нашу думку, свідчить про необхідність імплементації проциклічної державної політики у сфері сприяння соціально-економічному розвитку держави. У фазі спаду та депресії найбільш ефективними будуть інструменти стимулювання економічної активності, не пов'язані з банківським сектором: розвиток державного партнерства для підтримання споживчого ринку (стимулювання попиту); формування активної промислової політики держави з метою підтримки підприємств стратегічно важливих галузей; стимулювання виробництва готової продукції та збільшення ланцюга створення доданої вартості. Забезпечення позитивної динаміки ВВП сприятиме і розвитку фінансового сектору оскільки у періоди нестабільності підтверджується гіпотеза слідування за попитом. У фазі похваллення було доведено гіпотезу переваги пропозиції. У цьому зв'язку вважаємо, що для забезпечення економічного зростання необхідними ресурсами у цій фазі слід обґрунтувати та імплементувати державні кредитні програми (насамперед, у сфері проектного фінансування) і гарантувати підтримку реального сектору економіки України.

У дослідженні також проводилося тестування за методом Грейнджера причинно-наслідкових зв'язків між зростанням ВВП на душу населення і такими економічними змінними, як грошова маса, валове нагромадження капіталу, чистий приплив іноземних інвестицій, заощадження населення, експорт та рівень процентного спреду банківської системи України. За результатами аналізу було встановлено, що на рівень ВВП на душу населення статистично значущий вплив здійснюють такі чинники, як приплив іноземних інвестицій і частка експорту у ВВП. Виходячи з того, що було доведено вплив тільки двох економічних змінних, не можна зробити попередні висновки про істотний вплив на економічне зростання в Україні інституціональних чинників (дотримання законів, рівні політичних свобод та корупції, легкість ведення бізнесу тощо). Це зумовлює пріоритетні напрями подальшого дослідження та шляхи реформування вітчизняної економіки. Зокрема, при формуванні моделі розвитку національної економіки слід з'ясувати перспективи інноваційного розвитку, для чого спочатку треба проаналізувати сучасну технологічну структуру економіки та визначити необхідні першочергові зміни, а потім реорганізувати під її потреби вітчизняну банківську систему.

Результати проведеного дослідження відтворення і нагромадження основного капіталу як матеріальної основи та носія науково-технічного та технологічного прогресу в умовах індустріалізації та нової індустріалізації дозволяють сформулювати наступні висновки.

1. Концепція національної економічної політики, спрямованої на підвищення рівня індустріального розвитку та конкурентоспроможності економіки України з урахуванням її соціально-економічної специфіки, інституціональних особливостей та культурно-історичної спадщини є відповіддю на виклики розгорнутій в світі новій індустріальній революції. За таких умов головною вимогою інтеграції України до Європейського простору у якості рівноправного партнера є підвищення рівня економічного розвитку, що забезпечується у першу чергу створенням високоефективного продуктивного капіталу, фундаментом якого є основний капітал.

2. Дослідженням доводиться, що з погляду макроекономічного кругообороту, необхідно враховувати двоїсту природу ринків інвестиційних і споживчих благ як з боку пропозиції, так і з боку попиту. З боку пропозиції на ринку інвестиційних благ представлений обсяг товарів, відповідний виробничим потужностям цього сектору, тоді як попит при простому відтворенні обмежений лише амортизацією основного капіталу. З боку пропозиції на ринку споживчих благ представлені товари двох класів — звичайні товари та високоякісні товари. З боку попиту на ньому представлені два класи доходів — заробітна плата (доход від фактору «праця») та прибуток (доход фактору «капітал»). Такий поділ ринку споживчих благ базується не тільки на речовій формі предметів споживання, але й на соціально-економічному характері доходів, якими оплачують споживчі блага. Таке уточнення натурально-речової та вартісної структури виробництва та доходів дозволяє не лише розкрити сенс дисбалансу між виробництвом і споживанням, але й визначити масштаби цього дисбалансу.

3. Дослідження переходу від простого відтворення до розширеного, або від меншого темпу зростання економіки до більшого доводить загострення проблеми розбалансованості натурально-речових і вартісних пропорцій сукупного товарного капіталу. При такому переході попит на засоби праці підвищується значно більшими темпами,

ніж попит на предмети праці та предмети споживання, що ставить питання про попередню підготовку інвестиційного сектору та перегруповання ресурсів. Сучасні провідні базові моделі неокласики, кейнсіанства та інституціоналізму не пояснюють механізм такого перегруповання, тому що цим теоріям притаманні міркування у вартісних категоріях, які не співвіднесені з відповідним матеріально-речовим втіленням цих категорій. Такий підхід викликає певне протиріччя. Воно полягає у тому, що односекторні моделі відтворення і нагромадження капіталу розглядають національний дохід суспільства як єдине ціле, будь-яка частина якої може бути застосованою як на цілі виробництва, так і на цілі споживання. Однак у реальній економіці таке неможливе, тому що національний дохід утілений у товарах. Безпосередньо перекинути засоби виробництва на цілі споживання неможливо. Так само, як і перекинути предмети споживання на цілі розширення виробництва. Для цього потрібний час і високі витрати.

4. Аналіз циклічного руху капіталу показує, що в період циклічної економічної кризи питома вага вартості фонду відшкодування основного капіталу в річному товарному продукті суспільства знижується; в період циклічного підйому — зростає. В результаті, попит на знаряддя праці має пульсуючий характер, він зростає в період технічного переозброєння виробництва та знижується після його завершення. Такий характер динаміки попиту на елементи основного капіталу веде до хронічного перевиробництва капіталу в продуктивній формі в галузях інвестиційного сектору, яке обумовлене економічним механізмом відшкодування спожитого основного капіталу і є іманентною властивістю індустріальної економіки. За таких умов вирішення проблеми більш рівномірного завантаження виробничих потужностей інвестиційного комплексу є експорт знарядь праці. Відтак, на світовому ринку має бути постійний попит на знаряддя праці. Таким чином, балансування товарного капіталу за натурально-речовими і вартісними пропорціями здійснюються у масштабі світового ринку, тобто глобалізація економіки стає умовою безперервного руху капіталу.

5. Розвиток глобалізації на основі ліберальної моделі організації господарського життя не усунув суперечливого характеру капіталістичної системи господарювання. Кризу 2008—2009 рр. можна розглядати як закономірний результат розвитку капіталізму в умовах глобалізації. Нинішній посткризовий етап розвитку світової економіки являє собою складний і тривалий період усунення виниклих диспропорцій у масштабах як глобальної, так і національних економік.

Головними виразниками глобалізації є ТНК, які мають при цьому внутрішні суперечності та двоїтий характер розвитку. З одного боку, вони формують глобальний ринковий простір і здійснюють вільний рух капіталів, товарів і робочої сили, а з іншого — можуть одержувати надприбуток в умовах збереження локальних неоднорідних ринків праці та умов економічного функціонування. Саме динаміка одержання надприбутку є своєрідною економічною межею розвитку глобалізації. У тих випадках, коли високі прибутки на локальних ринках зменшуються, ТНК шукають нові, надійніші, умови прикладання капіталу. Пошуки транснаціональними корпораціями вигідніших умов прикладання капіталу призвели до негативної динаміки промислового виробництва і створення доданої вартості у США, де відбувалася деіндустріалізація економіки, яка була особливо інтенсивною в 1990—2009 рр., коли частка обробної промисловості у ВВП знизилася з 17 % до 11 %. Проте вже з 2009 до 2012 р. промисловий сектор США переборює цю тенденцію, збільшивши свою частку у ВВП до 11,9 % у 2012 р. Поява тенденції реіндустріалізації відбулася під впливом «сланцевої революції». Розширення виробництва нових товарів і послуг завдяки інноваційним процесам у реальному секторі зумовило структурні зміни в економіці та змінило відтворювальні пропорції. Все це свідчить про початок процесу реіндустріалізації у США.

6. Відновлення і розширення промислової сфери як головного напрямку стратегічного розвитку розглядаються у стратегії «Європа-2020», прийнятій країнами — членами ЄС. Проте передбачена нею перспектива розвитку високотехнологічних галузей не враховує важливої системної обставини, що у межах ЄС, незважаючи на дію єдиних інституційних норм, функціонують різні моделі капіталізму. Якщо у провідних країнах ЄС існують моделі ліберального і координованого капіталізму, то в нових — має місце модель залежного капіталізму, де центральним механізмом координації є ієрархія у рамках ТНК. Така залежна модель капіталізму призводить до того, що у країнах ЦСЄ рівень оплати праці одного працівника у розрахунку на 1 годину робочого часу є у декілька разів нижчим, ніж у провідних країнах ЄС. У країнах ЦСЄ сформувалися два нерівнозначних сегменти: високодохідний, орієнтований на зовнішній ринок, і низькодохідний, орієнтований на внутрішній ринок. Для нових країн — членів ЄС наявна модель залежного капіталізму є історичною формою, що виражає внутрішню суперечність ТНК, для яких різномірні умови виробництва і збуту товарів є необхідними для їх існування.

7. Результати ринкової трансформації у країнах, що виникли на пострадянському просторі, свідчать, що у більшості з них, у тому числі й в Україні, утвердилася неефективна модель капіталізму кланово-олігархічного типу. У рамках цієї моделі формуються ФПГ, які забезпечують індивідуальне відтворення капіталу на підконтрольних підприємствах. Ці групи закуповують необхідні технології на світовому ринку і можуть здійснювати інноваційні розробки в інтересах підконтрольного бізнесу. Все це надає їм певної стійкості, оскільки вони зосередили свій бізнес у рентносіровинних галузях. Концентрація доходів у рентносіровинному секторі зумовила відповідні пропорції у розподілі капіталу та інвестицій. Отже, українська економіка, де панує кланово-олігархічна модель капіталізму, потрапила в «пастку стагнації». Такий стан економіки консервує низькі темпи економічного зростання, створює передумови для неефективного використання національних ресурсів, знижує рівень і якість життя громадян, посилює соціальну напруженість. Для зміни негативного вектору економічного розвитку необхідними є зміна моделі капіталізму кланово-олігархічного типу і перехід до іншої, близької до тієї, яка б мала можливість здійснювати великі національні проекти.

8. Залежно від існуючої моделі капіталізму по-різному складаються процеси індустріалізації в окремих регіонах і країнах у рамках глобального відтворювального циклу. Виключно ринковими методами змінити негативний тренд в індустріальному секторі неможливо, оскільки національні виробники не можуть витримати конкуренцію з міжнародними ТНК. Національному бізнесу потрібна активна промислова політика, в основі якої повинні лежати високотехнологічні інвестиційні процеси. Для цього треба передбачити економічну стратегію, орієнтовану на тих, хто може бути конкурентоспроможним у рамках пріоритетних галузей промисловості. Зміна поточної ситуації повинна відбуватися з урахуванням довгострокових цілей. У промисловому секторі це можливо на основі відтворювального підходу. Інакше кажучи, для підприємств слід створити необхідні умови для відшкодування витрат, а також джерела для нагромадження та окупності інвестицій в найкоротші строки. У високорозвинутих країнах головним джерелом відтворення основного капіталу є кошти амортизаційного фонду, частка яких у структурі капітальних вкладень перевищує 70 %. Амортизаційні фонди — найефективніше фінансове джерело інвестицій. В Україні для переходу до моделі сталого економічного зростання також необхідно сформулювати політику забез-

печення реального сектору інвестиційними ресурсами шляхом поступового збільшення частки амортизаційних відрахувань у структурі інвестицій.

9. Дослідження типів технічного прогресу та руху капіталу як речового фактора суспільного виробництва у процесі становлення, розвитку та заміни технологічного укладу дало змогу встановити, що капіталовіддачу необхідно розглядати з позиції системного підходу як складовий елемент комплексної категорії ефективності суспільного виробництва, яка інтегрує продуктивність праці та продуктивність капіталу. Виявлено, що тільки при такому врахуванні відображається повна картина процесу суспільного виробництва як системи, яка забезпечує високу ефективність економіки та якість економічного зростання.

10. Аналіз тенденцій руху капіталоємності, дозволяє зробити висновки, про те що в економіці розвинутих країнах та в країнах, що провели успішні економічні реформи відбувається якісне зростання речових факторів виробництва, що сприяє зниженню капіталоємності суспільного виробництва та підвищенню якості економічного зростання. В економіці України в конкретно-історичних, специфічних умовах розвитку діє витратний підхід в економіці, який призводить до зниження ефективності та виробництва неконкурентоспроможної продукції.

11. Обґрунтовано, що причиною високої капіталоємності та низької ефективності економіки України є висока частка у структурі виробництва проміжного продукту (в інвестиційному секторі переважає виробництво не готових товарів, знарядь праці, а проміжних, предметів праці — хімічної продукції, металів) та низька — високотехнологічного. Така структура суспільного виробництва є наслідком включення економіки України в світовий ринок в якості конкурентоспроможного виробника головним чином інвестиційного проміжного продукту. У таких умовах фонд нагромадження спрямовується переважно на розвиток саме цих галузей, що призводить до ще більшого обтяження структури суспільного виробництва.

12. В розвинених країнах у сфері виробництва інвестиційних товарів переважає виробництво засобів праці, насамперед — продукції машинобудування. Випуск цієї продукції зростає протягом усього XX століття і продовжує зростати в XXI столітті. Важливою умовою вдосконалення продукції машинобудівного комплексу є науково-технічний прогрес. Країни, що займають лідируючі позиції за витратами

на наукові та науково-технічні роботи у ВВП, займають одночасно і лідируючі позиції з випуску продукції машинобудування. У сучасних умовах розробити конкурентоспроможну технічно складну продукцію можна тільки на основі цілеспрямованих наукових досліджень. Перехід на новий технологічний уклад вимагає істотної зміни як структури використання ВВП, так і галузевої структури промислового виробництва.

13. Необхідні знаряддя праці Україні доводиться закуповувати на зовнішніх ринках. Попит на техніку зі сторони менш розвинених країн дозволяє забезпечити більш рівномірну завантаженість галузей інвестиційного комплексу більш розвинених країн. Створення власного інвестиційного комплексу — необхідна умова забезпечення сталого розвитку економіки країни.

Проте кругообіг вітчизняного промислового капіталу супроводжується низькими темпами зростання обсягу нагромадженого основного капіталу. Частки валового нагромадження основного капіталу у ВВП та структура фонду нагромадження, які зовні зіставні з розвиненими країнами, не цілком коректно відображають реальний стан справ. Пов'язано це з тим, що ці дані визначаються в національній валюті, отже, не враховують диспаритету у співвідношенні цін на предмети споживання і засоби виробництва по відношенню до вільно конвертованих валют. За офіційними даними міжнародних зіставлень ВВП купівельна спроможність гривні неоднакова в різних секторах економіки: вона вище у секторі споживчого попиту і майже зрівнялась з офіційним курсом обміну у частині — машин та устаткування сектору валового нагромадження основного капіталу. Така структура свідчить, що перш за все з кількісного боку фонд нагромадження складає занадто малу частину ВВП. Також занадто малу його частину складають витрати на машини і устаткування. Кількісною недостатністю та нерациональною якісною структурою фонду нагромадження пояснюється дуже повільне зростання обсягів ВВП, структурних змін в економіці. Перешкоджає прискорити якісні зміни в економіці і досить висока частка примітивної продукції у промисловому виробництві, яка свідчать про відсталу, примітивну структуру промислового виробництва. Така структура робить вітчизняну економіку залежною від світового ринку в найважливішій ланці — забезпеченні виробництва сучасним обладнанням, високоефективними засобами праці.

14. Оцінка причинно-наслідкових зв'язків між рівнем економічного зростання та розвитком банківської системи України за період

1995–2016 рр. показує неспроможність сучасної банківської системи здійснювати позитивний вклад у забезпечення сталого економічного зростання, більше того — стабільність банківської системи залежить від макроекономічної ситуації. Водночас результати емпіричних досліджень є чутливими до стадії економічного циклу: якщо досліджувався період 2008–2009 рр., то результати свідчили про вплив економічного розвитку на банківський сектор, а період 2006–2008 рр. напрям причинно-наслідкових зв'язків був зворотним. Зазначене свідчить про необхідність імплементації проциклічної державної політики у сфері сприяння соціально-економічному розвитку держави. У фазі спаду та депресії найбільш ефективними будуть інструменти стимулювання економічної активності, не пов'язані з банківським сектором: розвиток державного партнерства для підтримання споживчого ринку (стимулювання попиту); формування активної промислової політики держави з метою підтримки підприємств стратегічно важливих галузей; стимулювання виробництва готової продукції та збільшення ланцюга створення доданої вартості. Забезпечення позитивної динаміки ВВП сприятиме і розвитку фінансового сектору оскільки у періоди нестабільності підтверджується гіпотеза слідування за попитом. У фазі поживалення було доведено гіпотезу переваги пропозиції. У цьому зв'язку для забезпечення економічного зростання необхідними ресурсами у цій фазі слід обґрунтувати та імплементувати державні кредитні програми (насамперед, у сфері проектного фінансування) і гарантувати підтримку реального сектору економіки України.

Список використаних джерел

1. Аганбегян А. Г. Советская экономика — взгляд в будущее / А. Г. Аганбегян. — М.: Экономика 1988. — 256 с.
2. Аджемоглу Д., Робинсон А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. — М.: АСТ, 2015. — 770 с.
3. Аллен Р. Глобальная экономическая история : Краткое введение / пер. с англ. Юрия Каптуревского. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. — 224 с.
4. Арк Б. ван. Отставание Европы от США по росту производительности: тенденции и причины / Б. ван Арк, М. О'Махони, М. Тиммер // Экономический журнал Высшей школы экономики. — 2009. — Т. 13, № 1. — С. 50–51.
5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М.: Прогресс, 2000—384 с.
6. Бреннер Р. Экономика глобальной турбулентности: развитие капиталистической экономики в период от долгого бума до долгого спада, 1945–2005 / пер. с англ. А. Гусева, Р. Хаиткулова; под науч. ред. И. Чубарова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М., 2014. — 552 с.
7. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества / послесл. М. П. Семесенко, Н. Н. Скороходова. — Изд. 3-е, стереотипное. — М.: КомКнига, 2007. — 216 с.
8. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. — 176 с.
9. Виробництво окремих видів продукції машинобудування (тис. шт.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. — Назва з екрану.
10. Власова Л. Ставка на инновационное развитие / Л. Власова // Экономика и жизнь. — 2009. — № 15. — С. 19.
11. Власов М. Е. Можно ли применять схемы воспроизводства Маркса к хозяйству СССР / М. Е. Власов // Проблемы экономики. — 1931. — № 10–12. — С. 121–126.
12. Волот О., Пліско І. Реальний сектор економіки: сутність, складові та його роль в забезпеченні стійкого розвитку економі-

- ки держави // Науковий вісник Полісся. — 2016. — № 1 (5). — С. 23–29.
13. Вопросы интенсификации и сбалансированности расширенного воспроизводства в период развитого социализма / под ред. чл.-кор. АН СССР А. И. Ноткина. — М.: Наука, 1981. — 366 с.
 14. Гальчинський А. С., Геєць В. М. та ін. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки). Шляхом Європейської інтеграції : моногр / Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут економічного прогнозування НАН України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
 15. Геєць В. М. Економіка України 2016 року // Бизнес. — 2016. — № 11. — С. 20–21.
 16. Глинкина С. П. К вопросу о разнообразии моделей капитализма, или Что мы построили в результате трансформации : науч. доклад / С. П. Глинкина. — М.: ИЭ РАН, 2016. — 25 с.
 17. Глинкина С. П. Страны Центрально-Восточной Европы: евроинтеграция и экономический рост : науч. доклад. / С. П. Глинкина, Н. В. Куликова, И. С. Синицына. — М.: ИЭ РАН, 2014. — 84 с.
 18. Глуха Г. Я. Національна економіка: фактори зростання: монографія / Г. Я. Глуха. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2014. — 312 с.
 19. Прималюк А. В. Невизначеність та економічний розвиток / А. В. Прималюк // Економіка України. — 2016. — № 9. — С. 19–30.
 20. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзит-книга»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. — 602 с.
 21. Державна служба статистики України : Офіційний сайт. Економічна статистика [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
 22. Дорошев И. Против извращения марксистской теории воспроизводства / И. Дорошев, А. Румянцев // Коммунист. — 1955. — № 2. — С. 13–20.
 23. Дятлов С. А. Информационно-сетевая экономика: структура, динамика, регулирование / С. А. Дятлов, В. П. Марьяненко, Т. А. Селищева — М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. — 414 с.
 24. Жданова Л. Л. Нагромадження капіталу та економічне зростання в умовах сучасної індустріальної економіки / Л. Л. Жданова // Дослідження змісту і форм розвитку економічних відносин в

- національній економіці на прикладі України: монографія / ред. М. І. Зверяков. — Одеса: Атлант, 2018. — С. 79–106.
25. Жданова Л. Л. Україна у світовій економіці: вимір вартісних показників розвитку / Л. Л. Жданова // Статистичне та експертно-аналітичне забезпечення управління сталим розвитком економіки і соціальної сфери: монографія / ред. С. М. Шкарлет, В. Г. Маргасова. — Чернігів: ЧНТУ, 2017. — С. 38–50.
 26. Жданова Л. Л. Реальные размеры накопления основного капитала / Л. Л. Жданова // Экономика и управление в XXI веке: наука и практика. — Череповец, 2017. — С. 127–140.
 27. Єщенко П. С. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П. С. Єщенко, А. Г. Арсеєнко. — К.: Знання України, 2012. — 479 с.
 28. Зверяков М. І. Про зміну моделі економічного розвитку / Зверяков М. І. // Економіка України. — 2015. — № 6. — С. 41–49.
 29. Зверяков М. І. Уроки рыночной трансформации в Украине // Экономика Украины. — 2016. — № 8. — С. 12–26.
 30. Зверяков М. І. Банківський та реальний сектори економіки України: оцінка взаємозв'язків і детермінант розвитку / М. І. Зверяков, Л. В. Жердецька / Економіка України. — 2017. — № 10. — С. 31–48.
 31. Зверяков М. І. Глобалізація та деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання / М. І. Зверяков // Економіка України. — 2017. — № 11. — С. 3–16.
 32. Зверяков М. І. Глобалізація та деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання / М. І. Зверяков // Економіка України. — 2017. — № 12. — С. 3–12.
 33. Зінкевич Т., Лісовська В., Стасюк В. Застосування величини р-значення (p-value) при перевірці статистичних гіпотез // Ринок цінних паперів України. — 2012. — № 12. — С. 89–94.
 34. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]; НАН України. — К., 2015. — 336 с.
 35. Йоханссон А., Гійємет І., Тернер Д., Николетти Д., де ла Мезонев К., Буске Г., Спинелли Ф. Сценарий долгосрочного глобального роста до 2060 г. (научный ред. перевода: Ларионова М. В.) Вестник международных организаций. — 2013. — Т. 8. — № 4. — С. 7–39.
 36. Калебеков И. Г. СССР и страны мира в цифрах. Справочное издание / И. Г. Калебеков. — М., 2017. — 296 с.
 37. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег // Антология экономической классики: в 2 т. — М.: «Эконов», 1992. — Том 2. — С. 135–432.

38. Кемаева М. В. Факторный анализ развития реального сектора экономики [Электронный ресурс] / М. В. Кемаева, К. В. Кемаева // Экономика и социум. — 2014. — № 1. — Режим доступа: URL: http://iupg.ru/osnovnoy_razdel_1_10_2014_g/
39. Корняков В. Производительность труда: критические темпы роста / В. Корняков // Экономист. — 2008. — № 11. — С. 50–59.
40. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1960. — 551 с.
41. Красильщиков В. Деиндустриализация, реиндустриализация и развитие / В. Красильщиков // Мировая экономика и международные отношения. — 2016. — № 8. — С. 34–43.
42. Кример Д. Капитал в добывающей и обрабатывающей промышленности США / Д. Кример, С. Добровольский, И. Борштейн. — М.: Изд-во иностранной литературы. 1962. — 559 с.
43. Легка промисловість України: реалії та перспективи розвитку. Експертно-аналітична доповідь / наук. ред. І. М. Грищенко. — К.: КНУТД, 2015. — 82 с.
44. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : в 2 т.: пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. — М. : Республика, 1993–1993. — Т. 1. — 1993. — 400 с.
45. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т.: пер. с англ / А. Маршалл. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. Том 1. — 416 с.
46. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е издание. — М.: Политиздат. — Том 23. — 908 с.
47. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е издание. — М.: Политиздат. — Том 25, часть I. — 546 с.
48. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е издание. — М.: Политиздат. — Том 24. — 649 с.
49. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е издание. — М.: Политиздат. — Том 49. — 556 с.
50. Меньшиков С. М. Длинные волны в экономике: Когда общество меняет кожу / С. М. Меньшиков, Л. А. Клименко. — Изд. 2-е, доп. — М. : ЛЕНАНД, 2014. — 288 с.
51. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И. С. Королева. — М.: Юристь, 2003. — 604 с.
52. Наказ від 26 грудня 2008 року № 916 «Про затвердження Тимчасових методичних рекомендацій розрахунку продуктивності

праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності» [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MetodichniRekomendatsii&pageNumber=2>

53. Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Стат. ежегодник / Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 766 с.
54. Народное хозяйство СССР 1922–1972: Юбилейный статистический ежегодник / ЦСУ. — М.: Статистика, 1972. — 849 с.
55. Народное хозяйство СССР: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1956. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/17165>
56. Народное хозяйство СССР в 1960 году: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1961. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/69>.
57. Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Стат. ежегодник / Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 766 с.
58. Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1991. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/433>.
59. Народное хозяйство СССР в 1965 году: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1965. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/21376>
60. Народное хозяйство СССР в 1975 году: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / Госстатиздат ЦСУ СССР. — М., 1976. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/20265>.
61. Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник [Электронный ресурс] / ЦСУ СССР. — М.: Финансы и статистика, 1981. — Режим доступа: // <http://istmat.info/node/17071>.
62. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2016. Статистичний збірник. — Київ: Державна служба статистики України, 2017. — 141 с.
63. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2013. Статистичний збірник. — Київ: Державна служба статистики України, 2014. — 289 с.
64. Національний банк України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: : https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=23487024&cat_id=5789;
65. Національні рахунки України за 2015 рік. Статистичний збірник. — Київ, 2017. — 177 с.

66. Нескородев С. Глибинні причини валютних криз у національній економіці в контексті теорії циклів М. І. Туган-Барановського // Вісник Національного банку України. — 2015. — № 5 (231). — С. 57–63.
67. Новикова И. Е. Некоторые вопросы теории социалистического воспроизводства в экономической литературе переходного периода // Научные труды МИНХ им. Плеханова. — Вып. 71. — М., 1969. — С. 34–46.
68. Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за видами економічної діяльності у 2010–2016 роках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. — Назва з екрану.
69. Осадчая И. Стоит ли перечитывать Маркса / И. Осадчая // Наука и жизнь — 2002. — № 4. — С. 13–25.
70. Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=34661442&cat_id=34798593).
71. Погосов И. А. Факторы долгосрочного экономического роста: научно-технический прогресс и капиталоемкость производства // И. А. Погосов / Проблемы прогнозирования — 2015. — № 5 — С. 11–24.
72. Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта / А. К. Покрытан. — К. : Издательство Киевского университета, 1965. — 188 с.
73. Пороховский А. Структурные изменения американской экономики после кризиса 2007–2009 годов / А. Пороховский // США — Канада : Экономика, Политика, Культура. — 2015. — № 3. — С. 3–18.
74. Промисловість України у 2011–2015 роках. Статистичний збірник. — Київ, 2018. — 382 с.
75. Проект «Стратегія розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року» [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c3081991-45fb-47df-abc659822e854a99&title=ProektstrategiiRozvitkuVisokotekhnologichnikhGaluzeiDo2025-Roku>
76. Роббинс Л. История экономической мысли: лекции в Лондонской школе экономики. — М., 2013. — 493 с.
77. Розмаинский И. «Инвестиционная близорукость» в посткейнсианской теории и в российской экономике / И. Розмаинский // Вопросы экономики. — 2006. — № 9. — С. 71–82

78. Российский статистический ежегодник.2004: Стат. сб./ Росстат. — М., 2004. — 725 с.
79. Россия и страны мира: Статистический сборник [Электронный ресурс]. — М. : Росстат. — 2014. — Режим доступа: http://www.gks.ru/bgd/regl/b14_39/Main.htm.
80. Самуэльсон Пол А. Экономика: учеб. пособие для студ., обуч. по экон. напр. и спец. / П. А. Самуэльсон, В. Д. Нордхаус; пер. с англ. — 16-е изд. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. — 688 с.
81. Селехов Д. М. КНР в мировом инновационном развитии / Д. М. Селехов // Мировая экономика и международные отношения. — 2013. — № 11. — С. 21–28.
82. Сіденко В. Р. Нова торговельна політика США: глобальний антракт / В. Р. Сіденко // Економіка України. — 2017. — № 5–6. — С. 58–66.
83. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. — 684 с.
84. Соколов М. О поиске финансовых резервов для ускорения экономического развития России / М. О. Соколов // Общество и экономика. — 2015. — № 6. — С. 49–75.
85. Сото Э. де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире; пер. с англ. — М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. — 272 с.
86. Спивак Г. О балансе производства и потребления в СССР за 1928–1930 / Г. О. Спивак // Проблемы экономики. — 1932. — № 7. — С. 7–19.
87. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової і науково-технічної за 2017 рік // Аналітична довідка / МОН України ; УкрІНТЕІ. — Київ, 2018. — 122 с.
88. Статистичний щорічник України за 2017 рік / за ред. І. Є. Варнера // Державна служба статистики України. — К., 2018. — 541 с.
89. Статистичний щорічник України за 2016 рік. — Київ: Державна служба статистики України, 2017. — 611 с.
90. Статистичний щорічник України за 2013 рік / за ре. О. Г. Осауленка. — Київ: Державна служба статистики України, 2014. — 534 с.
91. Статистичний щорічник України за 2012 рік / за ред. О. Г. Осауленка. — Київ: Державна служба статистики України, 2013. — 552 с.
92. Теория капитала и экономического роста: учебное пособие / под ред. С. С. Дзарасова. — М.: Издательство МГУ, 2004. — 400 с.

93. Тетеринец Т. А. Структурные изменения основного капитала как фактор комплексной модернизации экономики Беларуси / Т. А. Теринец // Экономика Украины. — 2013. — № 11. — С. 61–75.
94. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорбнуш, Р. Шмалензи. — Москва: Дело ЛТД, 1995. — 864 с.
95. Фокс Дж. Торговельна політика США — час почати спочатку / Дж. Фокс // Економіка України. — 2017. — № 5–6. — С. 16–30.
96. Фролов А. В. Инновационная экономика США: на пути развития новейших технологий / А. В. Фролов // США — Канада. Экономика, политика, культура. — 2013. — № 10. — С. 93–110.
97. Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний. — Челябинск, 2005. — 340 с.
98. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 756 с.
99. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики / Р. Ф. Харрод. — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 456 с.
100. Хёйзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хёйзинга. — М.: Наука, 1988. — 540 с.
101. Чечетов М. Инновационная составляющая рыночной трансформации / М. Чечетов // Экономика Украины. — 2004. — № 11. — С. 4–14.
102. Шараг О. С. Капіталоемність та її динаміка в трансформаційній економіці: автореф. дис. ... канд. екон. наук за спец. 08.00.01 / О. С. Шараг. — Одеса, 2017. — 19 с.
103. Шараг Е. С. Динамика капиталоемкости украинской экономики в XXI веке / Е. С. Шараг // Актуальні проблеми розвитку економічної теорії в умовах глобалізації: матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Покританівські читання», 2 грудня 2016 р. — Одеса, 2016. — С. 80–82.
104. Шараг Е. С. Технический прогресс и эффективность использования производственных ресурсов в украинской экономике / Е. С. Шараг // Модернізація української економіки: виклики і можливості економічного зростання: матеріали міжнародної Інтернет конференції 15 лютого 2017 р. — Київ, 2017. — С. 57–61.
105. Шевчук А. В. Економічний розвиток та технологічна сингулярність: концепція взаємозв'язку і суперечності / А. В. Шевчук //

- Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. — 2015. — Вип. 10. — С. 4–9.
106. Шумпетер Йозеф А. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, кредиту, відсотка та економічного циклу / пер. з англ. В. Старка. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 242 с.
107. Appendix tables to Robert Inklaar and Marcel P. Timmer // GGDC Productivity Level Database. — Groningen: University of Groningen, 2008.
108. Barro R. J. Determinants of economic growth: a crosscountry empirical study [Electronic resource] // NBER working paper series. — 1996. — August. — 118 p. — Access mode : <http://www.nber.org/papers/w5698>.
109. BEA News Release. — 2017. — June 29. — P. 11–17.
110. BP Statistical Review of World Energy [Electronic resource]. — 2016. — June. — P. 27. — Access mode: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2016/bp-statistical-review-of-world-energy-2016-full-report.pdf>.
111. Communication from the Commission [Electronic resource] / Europe 2020. — P. 9. — Access mode : http://eur_lex.europa.eu/legal_content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC20.
112. Dewan E., Hussein S. Determinants of Economic Growth // Working Paper 01/04. Economics Department Reserve Bank of Fiji. — 2001. — May. — 52 p.
113. Dritsakis N., Varelas E., Adamopoulos A. The main determinants of economic growth: an empirical investigation with Granger causality analysis for Greece [Electronic resource] // European Research Studies. — 2006. — Vol. IX. — Iss. 34. — 22 p. — Access mode : https://www.researchgate.net/publication/46542595_The_Main_Determinants_of_Economic_Growth_An_Empirical_Investigation_with_Granger_Causality_Analysis_for_Greece.
114. Duesenberry J. S. Income. Saving and the Theory of Consume Behavior / J. S. Duesenberry // Cambridge (Mass.). — 1949. — p. 114–116.
115. Europe's reindustrialization: The gulf between aspiration and reality // Deutsche bank DB Research. — 2013. — November 26. — P. 1–23.
116. Eurostat Compact guides [Electronic resource]. — Access mode : [statistics/eurostat/compact](https://ec.europa.eu/eurostat/compact).

117. Furkani H., Mylyany R. Islamic Banking and Economic Growth: Empirical Evidence from Malaysia // Journal of Economic Cooperation and Development. — 2009. — No. 30 (2). — P. 59–74.
118. Game changers: Five opportunities for US growth and renewal. — McKinsey Global Institute, 2013. — 30 p.
119. GDP — Per capita (PPP). <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>
120. Gerald P. O Driscoll Jr. and Lee Hoskins «Property Rights. Key to Economic Development» [Electronic resource] // Policy Analysis. — 2003. — № 482, August 7. P. 1–17. — Access mode: <http://object.cato.org/sites/cato.org/files/pubs/pdf/pa482.pdf>
121. Global Purchasing Power Parities and the Real Expenditures. 2005 international comparison program//by the2 international Bank for Reconstruction and Development/ the World Bank, 2008. — 231 p.
122. High-technology exports (% of manufactured exports) [Electronic resource]. — Access mode: http://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS?name_desc=true&page=1
123. Human Development Report 2007/2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. — New York: UNDP, 2007. — 289 p.
124. Human Development Report [Electronic resource]. — Access mode: <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components>. — Назва з екрану.
125. Koivu T. Do efficient banking sectors accelerate economic growth in transition countries? // BOFIT Discussion Papers. — 2002. — No. 14. — 28 p.
126. Kuznets Capital in the American Economy. Its Formation and Financing. — Princeton, 1961. — P. 33–36.
127. Level of GDP per capita and productivity [Electronic resource]. — Access mode: [//stats.oecd.org/index.aspx?DatasetCode=PDB_LV](http://stats.oecd.org/index.aspx?DatasetCode=PDB_LV)
128. Levine R. Financial development and economic growth: views and agenda // Journal of Economic Literature. — 1997. — Vol. 35. — P. 688–726.
129. Levine R., Zervos S. Stock Markets, Banks, and Economic Growth // The American Economic Review. — 1998. — Vol. 88. — No. 3. — P. 537–558.
130. Luintel K. B., Khan M. A. Quantitative Reassessment of the Finance-Growth Nexus: Evidence from a Multivariate VAR // Journal of Developing Economics. — 1999. — Vol. 60. — P. 381–405.

131. Liang Hshin-Yu, Reichert A. The relationship between economic growth and banking sector development // Banks and Bank Systems. — 2006. — Vol. 1. — Iss. 2. — P. 19–35
132. Long-term Growth Scenarios, OECD Economics Department Working Papers No. 1000 [Electronic resource]. — Access mode: <http://dx.doi.org/10.1787/888932718326>.
133. Masih R., Masih A. Macroeconomic activity dynamics and Granger causality: New evidence from a small developing economy based on a vector error correction modelling analysis // Economic Modelling. — 1996. — Vol. 13. Iss. 3. — P. 407–426.
134. Measuring the information society : report [Electronic resource]. — Geneva : International Telecommunication Union, 2017. — 156 p. — Access mode: https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2017/MISR2017_Volume1.pdf. (in English)
135. Nolke A., Vliegenthart A. Enlarging the Varieties Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe // World Politics. — 2009. — Vol. 6 (4). — P. 670–702.
136. Odedokun M. O. Supply Leading and Demand Following Relationship between Economic activity and Development Banking in Developing Countries: An Empirical Analysis // Singapore Economic Review. — 1992. — Vol. 37. — P. 46–58.
137. OECD Data. Main Science and Technology Indicators [Electronic resource]. — Access mode: <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm>.
138. Phelps E. S. The Golden Rule of Accumulation: A Fable for Growthmen / E. S. Phelps // American Economic Review. — 1961. — vol. 51, September. — P. 638–643.
139. Phelps E. S. Golden Rules of Economic Growth, Amsterdam / E. S. Phelps. — New York: North-Holland, 1967. — 188 p.
140. Potential Beneficiaries of a US Manufacturing Renaissance [Electronic resource]. — Access mode : http://www.bnymellonam.jp/wordpress/wp_content/uploads/2012_016_e_USMR.pdf.
141. Purchasing Power Parities and the Real Size of World Economies. a comprehensive report of the 2011 international comparison program // 2World Bank Group, 2015. — 328 p.
142. Robinson J. The Production Function and the Theory of Capital / J. Robinson // Review of Economic Studies 21. — 1953–1954. — P. 81–106.
143. Robinson J. The Accumulation of Capital / J. Robinson. — London, Macmillan & Co Ltd, 1956. — 440 p.

144. Robinson J. *The Generalization of the General Theory in the Rate of Interest and Other Essays*. — London: Macmillan, 1952. — 200 p.
145. Rousseau P. L., Wachtel P. What is happening to the impact of financial deepening on economic growth? [Electronic resource] // Discussion paper DP2005/10. — 2008. — January 21. — Access mode : http://pages.stern.nyu.edu/~pwachtel/images/RW_EI_Jan2008.pdf.
146. Sirkin H. L., Zinser M., Hohner D. *Made in America, Again. Why Manufacturing Will Return to the USA* / The Boston Consulting Group [Electronic resource]. — 2011. — August. — Access mode : <https://www.bcg.com/documents/file84471.pdf>
147. Stiglitz J. Capital Market Liberalization, Economic Growth, and Instability // *World Development*. — 2000. — Vol. 28. No. 6. — P. 1075–1086.
148. Stiglitz J. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. — NY: W. W. Norton & Company, 2012. — 506 p.
149. *The accumulation of capital by Rosa Luxemburg*/ Translated from German by Agnes Schwarzschild (doctor honoris). With an Introduction by Joan Robinson / J. Robinson — London. Routledge and Kegan Paul ltd, 1951. — 474 p. Introduction P. 13–28.
150. *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. [Electronic resource]. — Access mode: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017–2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017–2018.pdf>
151. *The Global Innovation Index 2017*. [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2017-repor>
152. Thiel M. Finance and economic growth — a review of theory and the available evidence [Electronic resource] // *Economic Papers*. — 2001. — No. 158. — 61 p. — Access mode : http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication_884_en.pdf.
153. Wachtel P. Growth and finance — what do we know and how do we know it? // *International Finance*. — 2001. — Vol. 4. Iss. 3. — P. 335–362.

Зверяков М. І.

З-433 Основний капітал у парадигмі нової індустріалізації: відтворювальний аспект : монографія / М. І. Зверяков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг. — Одеса : Астропринт, 2019. — 204 с.

ISBN 978–966–927–539–4

В монографії на основі з'ясування специфіки відтворення та нагромадження основного капіталу як матеріальної основи та носія науково-технічного та технологічного прогресу, властивого новій індустріалізації, досліджуються можливості та умови підвищення рівня індустріального розвитку та конкурентоспроможності економіки України з урахуванням її соціально-економічної специфіки, інституціональних особливостей та культурно-історичної спадщини.

Дослідження адресоване науковцям, викладачам, представникам органів державної влади та місцевого самоврядування, усім, хто цікавиться проблемами сучасної вітчизняної та світової економіки.

УДК 330.142.211:330.341.427

Наукове видання

ЗВЕРЯКОВ Михайло Іванович
ЖДАНОВА Людмила Леонідівна
ШАРАГ Олена Сергіївна

**ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ У ПАРАДИГМІ
НОВОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ:
ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Надруковано в авторській редакції

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *О. А. Кунтарас*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,86.
Тираж 300 прим. Зам. № 435 (82).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-14-25, 33-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua; www.stranichka.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.